

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
69
2021

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru

Birsen KARACA

Levant, Kilikya, Kemalistler Bağlamında Maraş Savunması

Celal PEKDOĞAN

Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti

Naseraddin ALIZADEH

Ermenistan'da Lenin'in Kült Liderlik Propagandası ve Müzik:

"Lenin'e Bağlılık" Şarkısının Göstergibilimsel Analizi

Mehmet Ali GAZİ - Mehmet Ozan GÜLADA

Amerikan Basınında Urfa'da Ermeni Olayları (1915-1918)

Abdullah TOK - Muhammed Ali BUDAK

Ermenilerin Gizlice Memalik-i Şahane'ye Duhulü Meselesi

Meryem GÜNAYDIN

KİTAP TAHLİLİ

Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları

Şevval Beste GÖKÇELİK

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2021, Sayı 69

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(21. YY. Enstitüsü)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 31 Ağustos 2021

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 341 36 67

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 135 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	9
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	11
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	11
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	49
(RESEARCH ARTICLES)	
Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru.....	49
(Towards the Process of Manufacturing Consent in Armenian Allegations)	
Birsen KARACA	
Levant, Kilikya, Kemalistler Bağlamında Maraş Savunması.....	71
(The Defense of Marash in the Context of Levant, Cilicia, Kemalists)	
Celal PEKDOĞAN	
Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti.....	103
(Iran's Foreign Policy in the First Karabakh War from the Perspective of Role Theory)	
Naseraddin ALIZADEH	
Ermenistan'da Lenin'in Kült Liderlik Propagandası ve Müzik: "Lenin'e Bağlılık" Şarkısının Göstergibilimsel Analizi.....	141
(Lenin's Cult Leadership Propaganda and Music in Armenia: A Semiotic Analysis of the Song of "Dedication to Lenin")	
Mehmet Ali GAZİ - Mehmet Ozan GÜLADA	
Amerikan Basınında Urfa'da Ermeni Olayları (1915-1918).....	163
(Reflections in the US Press of Events of Armenians in Urfa (1915-1918))	
Abdullah TOK - Muhammed Ali BUDAK	
Ermenilerin Gizlice Memalik-i Şahane'ye Duhulü Meselesi.....	187
(The Issue of Armenians Secretly Entrance to the Ottoman Lands)	
Meryem GÜNAYDIN	

KİTAP TAHLİLİ	219
<i>(BOOK REVIEW)</i>	
Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları.....	219
<i>(About Armenians in Maras and the Zeytun Rebellions)</i>	
Şevval Beste GÖKÇELİK	
YAZIM KURALLARI	226
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Prof. Dr. Birsen KARACA

1996 yılında YÖK kararıyla doktora yapmak üzere Moskova Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne gönderildi. 1999 yılında Rus dili ve edebiyatı ile Ermeni dili ve edebiyatı alanlarında doktorasını tamamlayarak Ankara Üniversitesi'ndeki görevine döndü. 2002 yılında doçent, 2008 yılında profesör oldu. Hâlen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde çalışan Karaca, 2003 yılından beri Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Başkanlığını, 2008 yılından beri de Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Başkanlığını yürütmektedir. Birsen Karaca'nın Edebiyat bilimi, çeviribilim ve Ermeni sorunu üzerine kitap ve makalelerinin yanı sıra Rusça ve Ermeniceden yaptığı çevirileri bulunmaktadır.

Dr. Celal PEKDOĞAN

Malatya doğumlu olan Celal Pekdoğan, ilk, orta ve lise öğrenimini aynı kentte tamamladı. Yükseköğrenimini, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde, Yüksek lisans ve doktorasını Hacettepe Üniversitesi'nde yapan Pekdoğan, Fırat Üniversitesi'nden sonra Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne atandı ve halen aynı üniversitede görevini sürdürmektedir. *Gaziantep Ticaret Odasının 100 Yılı (1898-1998)*, Gaziantep 1999; *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemal ile Muhâberât*, Ankara 2014; *Şehr-i Ayntâb-ı Cihân/Gaziantep (1867-1929) Ayntâb'da Yaşamak*, Ankara 2015; *Parola: Ayntâb. Özdemir Bey'in Hâtırâtı, Etrâf-ı Şehir Cebheler Kumandanlığı Tahrîrât ve Telgraf ve Telefon ve Ta'mim Defteri*, Ankara 2015 adlı kitapları ve çok sayıda bilimsel makalesi yayımlanmıştır.

— Dr. Öğr. Üyesi Naseraddin ALIZADEH —

Dr. Öğretim Üyesi Naseraddin ALIZADEH doktorasını Ankara Üniversitesi'nin İktisat Bölümü'nde bitirmiştir. İran ve Ortadoğu ile ilgili konularda araştırma yapan Alizadeh, *Azerbaycan Öğrenci Harekâtı* (Tebriz-2005) ve *Azerbaycan'da Kimlik Çatışması* (İsfahan-2006) kitaplarının editörü ve yazarlarındandır. O, 2019'dan Karabük Üniversitesi'nin Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Alizadeh'nin makaleleri *Turkish Studies* ve *Journal of Institutional Economics* gibi dergilerde yayımlanmıştır.

— Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GAZİ —

1981 yılında Malatya'da doğdu. 2004 yılında Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2005-2011 yılları arası birçok kurum ve kuruluşlarda yönetici olarak görev yaptı. 2012 yılında İnönü Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim ve Organizasyon ABD Yüksek lisans derecesini aldı. 2013-2017 yılları arasında Gazi Üniversite ve İnönü Üniversitesinde Araştırma Görevlisi çalıştı. 2018 yılında Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü'nde Araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2019 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım ABD Doktora unvanını aldı. 2020 yılında Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Battalgazi MYO basım Yayın Teknolojileri bölümüne Dr. Öğr. Üye. Olarak atandım. 2020 yılı itibariyle Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Görsel İletişim ve Tasarım Bölümüne görevlendirildi. Yeni iletişim teknolojileri, uluslararası iletişim, etkileşim tasarımı / gösterge bilim, siyasal iletişim ve propaganda alanlarında çalışmalar yürütmektedir.

— Öğr. Gör. Mehmet Ozan GÜLADA —

1985 yılında Muğla'nın Fethiye ilçesinde doğdu. 2009 yılında Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2011 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. 2018 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir. 2013 yılından itibaren de Malatya Turgut Özal Üniversitesi Akçadağ MYO'da Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır. Propaganda, siyasal iletişim ve halkla ilişkiler alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Ülkelerin farklı dönemlerde yaptığı propaganda faaliyetleri üzerine araştırmalarını sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda pek çok dergide propaganda alanında çalışmaları bulunmaktadır.

— Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK —

1987 doğumlu olan Abdullah TOK, 2011’de Ege Üniversitesi Tarih Bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. 2014 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünden “Cumhuriyet Döneminde Bahriye Vekaleti” başlıklı tez ile yüksek lisansını bitirmiştir. 2015’te Manisa Celal Bayar Üniversitesinde başladığı doktorasını 2020 tarihinde “Türkiye’deki Darbelerin Amerikan Basınına Yansımaları” başlıklı tezi ile bitirmiştir. Aynı yıl İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümünde Dr. Öğr. Üyesi olarak göreve başlamıştır.

— Dr. Meryem GÜNAYDIN —

12.09.1981 Elazığ doğumlu olan Meryem Günaydın ilk, orta ve lise eğitimini Elazığ’da tamamlamıştır. Boğaziçi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden 2003 yılında mezun olmuştur. Fırat Üniversitesi’nde tamamladığı yüksek lisansın ardından doktora tezini “Vilâyât-ı Sitte’den Amerika’ya Göçler, 1908- 1914” başlığı altında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi kürsüsünde tamamlamıştır. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü’nde halen Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Ermeni Araştırmaları Dergisinin 69. sayısında; 1 başyazı, 6 araştırma makalesi ve 1 kitap incelemesi yer almaktadır. Her zaman olduğu gibi ilk sırada Alev Kılıç tarafından yazılan **“Olaylar ve Yorumlar”** başlıklı editoryal yazı yer almaktadır. Kılıç bu makalesinde Ermenistan’ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Mayıs-Ağustos 2021 ayları arasındaki gelişmeleri ele almaktadır. Karabağ savaşının ve Moskova ateşkes anlaşması ile tescil edilen yenilginin ardından çalkantılı bir dönem geçiren Ermenistan’da erken seçimler yapılmış ve seçim sonuçlarının ardından yeni bir siyasi konjonktür ortaya çıkmıştır. Başbakan Paşinyan’ın bir yandan Rusya, diğer yandan AB ve ABD ile kıvrak ve başarılı bir denge kurabilmesi kendisine seçimlerde zafer getirmiştir. Popülist bir lider olarak başarı elde eden Paşinyan’ın önünde yeni sınamalar bulunmaktadır. Kılıç, Ermenistan’da yaşanan söz konusu gelişmeleri etraflıca değerlendirmektedir.

69. sayının ilk araştırma makalesi Birsen Karaca’nın **“Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru”** başlıklı makalesidir. Karaca, Ermeni kültür tarihine yön veren kırılma noktaları ışığında Ermeni iddialarının geçirdiği dönüşümüne dikkat çekmektedir. Söz konusu iddiaların tarihi bir gerçekmiş gibi kabul ettirilmeye çalışılması sürecini yani “rızanın inşa” sürecini ele almaktadır.

Bu sayıdaki ikinci araştırma makalesi Celal Pekdoğan tarafından yazılan **“Levant, Kilikya, Kemalistler Bağlamında Maraş Savunması”** başlıklı makaledir. Makalede askeri Fransız kaynakları ile Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanılarak Maraş’ı işgale gelen Fransız kuvvetlerine ve onlarla birlikte hareket eden ayrılıkçı Ermeni birliklerinin işgale yaptığı katkılara değinilmektedir.

Üçüncü araştırma makalesi Naseraddin Alizadeh’in **“Rol Kuramı Açısından İran’ın I. Karabağ Savaşı’ndaki Dış Siyaseti”** başlığıyla kaleme aldığı makaledir. İran’ın Karabağ sorunu hakkındaki siyasi tutumunu rol kuramı çerçevesinde değerlendiren Alizadeh, İran’ın Kafkas politikasına ve Türkiye ve Rusya’ya karşı algısına ışık tutmaktadır. I. Karabağ Savaşı döneminde Cumhurbaşkanlığı yapan Ali Ekber Rafsancani’nin anılarından yola çıkılarak yapılan bu değerlendirme, II. Karabağ savaşında İran’ın takındığı siyasi tutuma ve dış dünyaya dair algılarına da ışık tutmaktadır.

69. sayının dördüncü araştırma makalesi Mehmet Ali Gazi ve Mehmet Ozan Gülada'nın **“Ermenistan’da Lenin’in Kült Liderlik Propagandası ve Müzik: “Lenin’e Bağlılık” Şarkısının Göstergibilimsel Analizi”** başlığıyla yazdıkları makaledir. Gazi ve Gülada'nın bu çalışması Ermenistan'ın Sovyetler Birliği döneminde maruz kaldığı Sovyetleştirme politikasına ışık tutmaktadır.

69. sayıda yer alan beşinci makale Abdullah Tok ve Mehmet Ali Budak'ın **“Amerikan Basınında Urfa’da Ermeni Olayları (1915-1918)”** başlıklı çalışmasıdır. Tok ve Budak ABD’de 1915-1918 yılında çıkan ve hatırı sayılır okuyucu kitlesine sahip olan gazetelerde Anadolu’da yaşanan olayların nasıl tek taraflı olarak anlatıldığına işaret eden bir çalışma yapmışlardır.

69. sayıdaki son araştırma makalesi Meryem Günaydın tarafından yazılan **“Ermenilerin Gizlice Memalik-i Şahane’ye Duhulü Meselesi,”** başlıklı makaledir. Günaydın tamamen Osmanlı arşivlerine dayanan bir çalışma yürüterek, Osmanlı topraklarından başka ülkelere giden Ermeni komitacı ve etnik ayrılıkçıların daha sonra gizlice Osmanlı topraklarına dönüşünü dönemin kayıtlarına dayanarak değerlendirmektedir.

Son olarak derginin bu sayısında Şevval Beste Gökçelik'in bir kitap incelemesi yer almaktadır. Gökçelik, Nejla Günay'ın kaleme aldığı ve 2021 yılının başlarında yayınlanan **“Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları”** adlı kitabı değerlendirmektedir.

Okurlarımıza keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 22.08.2021

Yayına Kabul Tarihi: 28.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 11-48.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Mayıs-Ağustos 2021 ayları arasındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Karabağ savaşının ve Moskova ateşkes anlaşması ile tescil edilen yenilginin ardından çalkantılı bir dönem geçiren Ermenistan, 20 Haziran erken seçimleri ve bu seçimlerden, birçok çevrenin tahminleri hilafına, Paşinyan'ın zaferle çıkması sonrası göreceli bir istikrara kavuşmuştur. Ancak muhalefetin ve eski rejim yanlılarının ve onların yönetiminde bulunan uzantılarının gücü kırılmamıştır. Bu sonucu almasında Paşinyan'ın bir yandan Rusya, diğer yandan AB ve ABD ile kıvrak ve başarılı bir denge kurabilmesi belirleyici etki yapmıştır. Kabinesini de kuran ve yeni bir hükümet olarak icraata başlayan Paşinyan'ın işi zordur. Usta ve popülist bir politikacı olduğunu kanıtlamıştır. Önündeki sınav devlet adamı olmayı gerektirmektedir. Karabağ gerçeğini kabullenmek yerine saati geriye çevirme çabalarının, arkasındaki desteğe rağmen, sonuç vermeyeceğini, iyi komşuluk ilişkileri tesis etmenin tek çözüm yolu olduğunu idrak etmesi gerekmektedir. Oysa seçimlerden sonraki kısa dönem içinde bu izlenimi verebilecek adımlar atmadığı gibi, atabileceğine dair de bir izlenim vermemiştir. Türkiye ile ilişkilere yönelik yaklaşımı da bu izlenimi pekiştirmiştir.*

Anahtar sözcükler: *Paşinyan, erken seçimler, Rusya, AB, ABD, Diaspora, Azerbaycan, İran, Türkiye, Zangezur koridoru*

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Abstract: *This article covers Turkey-Armenia relations as well as internal and international developments of Armenia in the period of May-August 2021. The tumultuous days following the 44-day war and the defeat endorsed with the signing of the Ceasefire Agreement in Moscow left its place to relative calm and stability with the holding of snap elections on 20 June and the landslide victory of Prime Minister Pashinyan to the chagrin and against the forecast of a number of circles. However, the power of the opposition, followers of the past administrations and their supporters in the administration have not been totally broken. A determining factor in Pashinyan's success has been his deft handling of relations both with Russia and the EU and the USA and maintaining a fragile balance. As he has named his new cabinet, challenging days are ahead for Pashinyan. He has proven to be a seasoned and populist politician. Now he needs to demonstrate that he is also a statesman. He is to recognize that the way to prosperity and stability does not entail trying to turn the clock back instead of accepting the reality in Karabakh despite the encouragement he receives otherwise but establishing good neighborly relations. In the short period following his election victory, he has not given the impression that he has considered taking those steps nor that he will venture to do so. His approach to relations with Turkey has strengthened this impression.*

Keywords: *Pashinyan, Snap Elections, Russia, EU, USA, Diaspora, Azerbaijan, Iran, Turkey, Zangezur Corridor*

1. Ermenistan'daki Yerel Gelişmeler

Eylül-Ekim Karabağ savaşının ve yenilgisinin sonuç ile etkileri döneme damga vurmaya devam etmiştir. Yenilgiyi Nikol Paşinyan yönetimini devirmek için bulunmaz bir fırsat olarak gören muhalefet sokak gösterileri, tehditler ve yönetimi karalayıcı hatta aşağılayıcı söylemlerle halkın desteğini kazanma çabasına girişmiştir. Dikkat çeken husus muhalefetin eski yönetim yanlıları ile kurulu düzen taraftarlarından oluşmasıdır. Aşırılığın öncülüğünü de son seçimlerde parlamentoya bile girememiş olan, kanlı ve anarşik geçmişiyle ve militan yapılanmasıyla - ABD ve Fransa olmak üzere dış desteğe sahip - Ermenistan kamuoyunda bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun Partisinin üstlenmesi olmuştur. Bu pota içinde eski üç cumhurbaşkanı aktif rol almıştır. İlk Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'ın bir zamanlar hamiliğini yaptığı Paşinyan'a karşı tonu giderek şiddetlenen muhalefeti, görevi bırakma çağrısı, hatta ülkeyi terk etmesi önerisi etkili olmayınca, Ter Petrosyan bu kez 20 yıldır küs olduğu diğer iki cumhurbaşkanı ile 25 Mart'ta yaptığı görüşmede işbirliği daveti yapmış ancak bundan da bir sonuç sağlanamamıştır. Daha etkili olmaları beklenen diğer iki eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve Serj Sargisyan da ortak bir cephe oluşturma konusunda mutabakata varamamıştır.

Paşinyan yönetimine karşı tavrını açıkça belirleyen önemli bir kurum da Kilise olmuştur. Ermeni Ortodoks kilisesinin siyasetle ne kadar iç içe olduğu ve iç siyasette alenen taraf tutmada beis görmediği bu seçim kampanyasında bir kere daha görülmüştür.

Yönetimin bir parçası ve gücü sembolik olmakla beraber en üst mevkiinde bulunan Cumhurbaşkanı Armen Sarkissian da Paşinyan yönetimine muhalif cepheye sempatisini gizlememiş, Paşinyan'ı istifaya davet etmiş, hatta kendi yetkilerinin artırılması ile daha etkili bir yönetim sağlanabileceği yolunda beyanlarda bulunmuştur. 3 Mayıs'ta savcılık cumhurbaşkanının seçildiği tarihte İngiltere vatandaşlığı bulunması nedeniyle görevden alınması gerektiği yolunda bir soruşturma başlatmıştır. Cumhurbaşkanlığından bu girişime karşı bir tepki gelmemiştir.

Nihayet, Ermenistan yönetiminin her sıkıştığında desteğini aradığı ve harekete geçirmeye çalıştığı Ermeni diasporasının militan ve önde gelen kuruluşları da kurumsal olarak Paşinyan yönetimine karşı çıkmış ve değişmesi gerektiği yolunda muhalefette katılmıştır.

Bu çalkantılı ortamda, 23 Nisan'da İş ve Sosyal İşler Bakanı göreve geldikten beş ay sonra istifa etmiş ve gerekçesi açıklanmayan istifası hemen kabul

edilmiştir. Beklenmeyen sürpriz diğer bir istifa 27 Mayıs'ta Dışişleri Bakanından gelmiştir. Azerbaycan sınırındaki gerginliği giderebilmek için sınırda Rus ve AGİT Minsk Grubu ülkelerinden asker konuşlandırılması hususunun görüşüldüğü Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısının ardından istifa ettiğini açıklayan Bakan Ayvazyan istifa gerekçesi olarak şu beyanda bulunmuştur: "İstifa kararım, bu bakanlığın devleti ve ulusal çıkarları gözetmeyen bazı adımlar atılmasına veya bazı düşünce ve girişimlere rıza gösterilmesine müsaade edeceği yolunda hiçbir şüpheye mahal bırakmamak için alınmıştır". Paşinyan, Bakanın istifasına ve nedeni ile ilgili beyanına basın sekreterliği aracılığıyla şu tepkide bulunmuştur: "Bay Ayvazyan'a çalışmalarını için teşekkür ederken, Bay Ayvazyan'ın kamu önünde kimin, nerede ve nasıl ülkemizin ulusal ve devlet çıkarlarını gözetmeyen adımlar attığını veya kararlar verdiğini açıklamasının ulusal ve devlet çıkarlarımızın gereği olduğuna inanıyoruz"² denilmiştir. Ayvazyan bu sorulara yanıt vermemiş, ek bir beyanda bulunmamıştır. Ancak Dışişleri Bakanlığı üst düzey kadrosunun Bakan ile dayanışma içinde olduğu, dört bakan yardımcısının ve bakanlık sözcüsünün birbiri ardına istifası ile görülmüş, ara seçimler nedeniyle yönetimin vekâleten yürütüldüğü geçiş döneminde Dışişleri Bakanlığı adeta sahipsiz kalmıştır.

Erken seçim öncesi Paşinyan'ın meclisten geçirdiği bazı kanunlar - anayasayı ihlal suçu ile yargılanan Koçaryan'ın berati üzerine yargıçları eski rejimin adamları olmakla suçlayıp yargıda yeni bir düzenleme öngören yasa veya üniversite rektörleri ile yönetim kurullarının seçimini düzenleyen yasa gibi-Cumhurbaşkanı engeline takılmış, Cumhurbaşkanı bir kez daha yönetimle karşı karşıya getirmiş ve dolayısıyla Cumhurbaşkanı'dan duyulan hoşnutsuzluğu artırmıştır.

20 Haziran'da yapılması kararlaştırılan erken seçimler için Merkezi Seçim Komisyonu 31 Mayıs'ta 22 partinin ve 4 ittifakın seçime katılma ehliyetini onaylamıştır. Bu sayı Ermenistan bakımından bir rekor oluşturmuştur. Parlamento'da temsil edilebilmek için partiler bakımından % 5, ittifaklar için ise % 7 oy barajı bulunmaktadır³. Paşinyan seçimlere bu kez ittifak içinde değil, kendi partisi ile gireceğini bildirmiştir. Dört ittifak içinde en güçlüsü Koçaryan'ın "Ermenistan" bloku olarak ortaya çıkmıştır. Terör eylemleri ile bağlantılı militan Daşnaksutyun partisi daha en başında Koçaryan'a desteğini ilan etmiştir. Bu şartı olmanıştır zira Daşnaksutyun partisi Ermenistan'da Koçaryan'ın 1998-2008 cumhurbaşkanlığı döneminde himaye görmüş ve

1 "Armenian Foreign Minister Explains Resignation," *Azatutyun*, 31 Mayıs 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31282523.html>.

2 "Armenian Foreign Minister Explains Resignation," *Azatutyun*.

3 Tutku Dilaver, "Ermenistan'da Yaklaşan Erken Seçimler," *AVİM*, 3 Haziran 2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-DA-YAKLASAN-ERKEN-SECIMLER>

ittifak içinde mecliste temsil edilme hakkı elde etmiştir. Son 2018 seçimlerinde ise, sadece % 4 civarında oy alarak parlamento dışında kalmıştır. Koçaryan seçim kampanyasında, sonuçlar tatmin edici olmazsa seçim sonrası karışıklıklar çıkabileceği uyarısında bulunurken kuşkusuz Daşnaksutyun militanlarına güvenmiştir. Nitekim Daşnaksutyun Partisi 27 Mayıs'ta, ana desteğini aldığı ABD'de Asbarez gazetesinde yayınlanan bildirisinde, Paşinyan'ın fiilen görevine son verilmesi ve geçici yeni bir hükümet başkanının atanması çağrısını yapmış, "bu konuda hükümet mensuplarının ve yasa uygulayıcılarının harekete geçmemeleri onları da suç ortağı durumuna getirir ve her birini ülkenin güvenlik ve diplomatik alandaki yanlışlıklarından bireysel olarak sorumlu kılar"⁴ tehdidinde bulunmuştur.

Diğer eski Cumhurbaşkanı Sargisian'ın Cumhuriyet Partisi, eski Ulusal Güvenlik Servisi Başkanı Arthur Vanetsyan ile "Onurum Var" ittifakı oluşturmuştur. Keza Ter Petrosyan da kendi ittifakını kurmuştur. Bu durumda, eski yönetim unsurları kendi aralarında da birleşemeyerek, Paşinyan'a karşı dağınık bir muhalefet görüntüsü vermiştir. İlk iki ittifakın ortak noktası Rusya ile daha yakın ve güçlü bağlar kurmak olmuş ve adeta hangisi Rusya ile daha iyi ilişkilere sahip olacağı rekabetine girişmiştir. Rusya ve Belarus ile birlikte bir birlik devleti içinde yer alma önerisinde dahi bulunabilmişlerdir. Muhalefetin temel çıkış noktasının yenilgiyi ve ateşkes anlaşmasını kabul etmemeleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Rusya'nın öncülüğünde sağlanan ve Rusya'nın uygulanmasında ısrarcı olduğu bu süreç ile temel stratejilerini Rusya ile daha yakın ilişkiye bağlamak arasındaki çelişki izah bulamamıştır. Diğer taraftan Paşinyan bir yandan Rusya-Ermenistan ilişkilerini daha da derinleştirme sözü verirken, diğer taraftan ABD, Fransa ve AB başta olmak üzere Batı ile yakın temaslarını da sürdürmeye devam etmiştir.

Seçim kampanyası resmen 7 Haziran'da başlamış, 18 Haziran'da da sona ermiştir. Kampanya sürecinde ağır ifadeler kullanılmış, çeşitli suçlamalarda bulunulmuştur. Paşinyan devlet bürokrasisinde "temizliğe "gideceğini, "halkı zorlamaya çalışan cemaatlerin ve birimlerin yetkililerinden siyasi intikam"⁵ alacağını ilan etmiştir. Bu arada eleştirilerinde Kiliseyi de ihmal etmemiş, "bizi Ermeni Apostolik Kilisesini ve geleneksel değerlerimizi aşağılamakla suçluyorlar. Hayır, o değerler yozlaşmış rahipler tarafından aşağılanmaktadır"⁶ demiştir. Kilise bu beyanlara yazılı bir açıklama ile tepki göstermiş ve

4 "Armenia ARF Calls for Pashinyan's Immediate Removal," *HyeTert*, 27 Mayıs 2021, <https://hyetert.org/2021/05/27/armenia-arf-calls-for-pashinyans-immediate-removal/>.

5 "Pashinyan promises to take revenge on his political opponents," *Caucasian Knot*, 8 Haziran 2021, <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/55773/>.

6 "Armenian Church Hits Back At Pashinian," *Azatutyun*, 14 Haziran 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31306669.html>.

“Başbakanın insafsız suçlamalarını” reddetmiştir⁷. Paşinyan’ın yönetime gelişinden bu yana Kilisenin başı Katolikos Karekin II ile ilişkilerinin mesafeli olduğu esasen bilinmektedir. Bu ilişkilerin kopma noktasına geldiği geleneksel 24 Nisan anma törenlerinde su yüzüne çıkmış, Katolikos törene her yıl olduğu gibi devlet erkânı ile değil, ayrıca katılmıştır.

20 Haziran erken seçimlerinin resmi sonuçlarına göre, Paşinyan’ın partisi oyların %53,92’sini (687,251 oy) alarak mutlak bir zafer elde etmiştir. Koçaryan’ın Ermenistan ittifak blokunun oy oranı %21.04, parlamentoda temsil edilmeye ehil üçüncü grup olan Sargisyan’ın Onurum Var ittifakının ise ancak %5,23 olmuştur. Bu sonuçlara göre 107 sandalyeden oluşan parlamentodaki dağılım Paşinyan’ın Sivil Mutabakat Partisi için 71, Ermenistan ittifakı için 29 ve Onurum Var ittifakı için 7 milletvekili olmuştur. Diğer ittifak ve partilerin aldığı toplam % 20 oy, barajı aşamadıkları için paylaşılmış ve bundan en kazançlı çıkan da Paşinyan olmuştur. İki muhalefet ittifakı bir süre parlamentoyu boykot edip etmemeyi tartışmış ancak katılmamanın Paşinyan’ın daha güçlü kılacağı anlayışıyla boykottan vazgeçmiştir. Diğer taraftan Koçaryan kendisinin yasama değil yürütme erkine talip olduğunu beyanla parlamentodaki temsilini yedek adaya bırakmıştır. Sargisyan ise şahsen aday olmadığı için parlamentoda yer almamıştır⁸.

Seçim zaferini ilan etse bile, Paşinyan’ın partisi, anayasayı değiştirmek, cumhurbaşkanını azletmek veya referanduma gitmek gibi kararlar için gereken üçte iki çoğunluğu bir oy eksik kaldığı için sağlayamamıştır.

Seçim sonuçlarının hiçbir tartışmaya yer vermeyecek bir tercihi ortaya koymasına rağmen, seçim sonuçlarına itiraza daha seçimlerden önce hazırlanan muhalefet, seçimlerde usulsüzlükler bulunduğu iddiasıyla, iptal talebiyle Anayasa Mahkemesine başvurmaktan geri durmamıştır. Mahkeme, beklendiği gibi, kısa bir süre içinde bu başvuruyu reddetmiştir.

Yeni parlamento açılış oturumunu 2 Ağustos’ta yapmıştır. Muhalefetin protesto gösterilerine ve tartışmalara sahne olan açılıшта, Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Kilisesinin Katolikos’u da hazır bulunmuş, Katolikos Karekin II Geleneksel açılış konuşmasında birlik ve beraberlik çağrısında bulunmuş, “ulusal ve sosyal dayanışmanın alternatifi yoktur” demiştir. İlk oturumda Paşinyan Başbakan

7 “Armenian Church Hits Back At Pashinian,” *Azatutyun*.

8 “Armenian premier’s party wins parliamentary vote: Unofficial results,” *Anadolu Ajansı*, 21 Haziran 2021, <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-premier-s-party-wins-parliamentary-vote-unofficial-results/2280280>.

9 “No alternative to national and social solidarity – His Holiness Karekin II,” *Public Radio of Armenia*, 2 Ağustos 2021, <https://en.armradio.am/2021/08/02/no-alternative-to-national-and-social-solidarity-his-holiness-karekin-ii/>.

olarak atanmış ve buna ilişkin Cumhurbaşkanlığı kararnamesi aynı gün yayınlanmıştır. Meclis başkanlığına da, muhalefetin katılmadığı oylamada 71 oyla, Sivil Mutabakat Partisinin adayı Alen Simonyan seçilmiştir¹⁰.

Yeni kabinenin açıklanması beklenirken, geleneksel yöntemle tüm kabine üyelerinin bir liste halinde ilanı yerine, peyderpey atama yoluna gidilmiştir. Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile yayınlanan atamalar aşağıdadır¹¹:

Başbakan Yardımcısı:	Suren Papikyan
Başbakan Yardımcısı:	Mher Grigoryan
Adalet Bakanı:	Karen Andreasyan
Altyapı ve Bölgesel Yönetim Bakanı:	Gnel Sanosyan
İş ve Sosyal İşler Bakanı:	Narek Mkrtchyan
Maliye Bakanı:	Tigran Khachatryan
Sağlık Bakanı:	Anahit Avanesyan
Çevre Bakanı:	Romanos Petrosyan
Savunma Bakanı:	Arshak Karapetyan
Ekonomi Bakanı:	Vahan Kerobyan
Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Bakanı:	Vahram Dumanyan
Acil Durumlar Bakanı:	Andranik Piloyan
Sanayi ve İleri Teknoloji Bakanı:	Vahagn Khachatryan

Bu durumda adı açıklanmayan bir tek Dışişleri Bakanı kalmıştır. Ayvazyan ve ekibinin istifasından sonra yönetim boşluğu oluşan Dışişleri Bakanlığına 15 Temmuz'da birinci Bakan Yardımcısı sıfatıyla Dışişleri Bakanına vekâleten Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigorian atanmıştır. Sivil Mutabakat Partisi mensubu, 38 yaşındaki Grigorian, diploması deneyimi olmamasına rağmen, Dışişleri Bakan adayı olarak görülmüştür¹². Ayvazyan'ın Paşinyan ile ulusal çıkarlar konusunda görüş ayrılığı nedeniyle istifasından sonra Grigorian Ayvazyan'ı Azerbaycan'da tutuklu Ermeni askerlerin iadesi için Azerbaycan'ın istediği mayınlı arazi haritalarının bulunmadığı yalanını söyleyerek hükümet girişimlerini baltalamakla suçlamıştır. Yapılan yorumlarda, Grigorian'ın Dışişleri Bakanı olması durumunda Ermenistan'ın daha Batı yanlısı bir politika izleyeceği, eski yönetimler zihniyetinden ve tutuculuğundan arınmamış

10 "Alen Simonyan elected Armenian parliament's speaker," *TASS*, 2 Ağustos 2021,

11 "Structure," *The Government of the Republic of Armenia Official Website*, <https://www.gov.am/en/structure/>.

12 Astghik Bedevian, "Armen Grigorian Tipped To Become Armenia's New FM," *Azatutyun*, 21 Temmuz 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31359299.html>.

Dışişlerine dışarıdan yeni bir atılım getirebileceği kaydedilmiştir. Böyle bir gelişmenin Ermenistan içinde ve dışında bazı çevrelerde kaygı yarattığı kuşkusuzdur. Grigorian'ın Türkiye ile ilişkilere kapıyı aralayan beyanları da diasporada hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Dışişleri Bakanlığına kimin atanacağı, neden bir atama yapılmadığı veya yapılmadığı konusundaki belirsizlik 19 Ağustos'ta eski Parlamento başkanı Ararat Mirzoyan'ın kararnamesinin yayınlanması ile son bulmuş, bakanlığı yaklaşık üç ay vekâleten yürüten Grigorian da eski görevine, Güvenlik Konseyi Sekreterliğine geri dönmüştür.

41 yaşındaki Mirzoyan Paşinyan'ın “kadife devrim” sürecinde en yakınında bulunmuş, Paşinyan yönetime geçer geçmez Başbakan Birinci Yardımcısı olarak kabinede görev almış, daha sonra Ocak 2019-Ağustos 2021 döneminde Paşinyan'ın güvendiği bir isim olarak parlamento başkanlığına seçilmiştir. 9 Kasım Ateşkes Anlaşmasının ülke içinde yarattığı kargaşada Mirzoyan, Paşinyan karşıtı bir grubun saldırısına uğramış ve hastanelik olacak şekilde darp edilmiştir. Ara seçim zaferinden sonra yeniden parlamento başkanlığına aday olmaması veya diğer başka bir görev için adının geçmemesi merak uyandırmış ancak Paşinyan'a bilinen yakınlığı nedeniyle mutlaka önemli bir görev üstleneceği varsayılmıştır. Dolayısıyla, diplomasi deneyimi bulunmamasına rağmen, Dışişleri Bakanlığına atanması sürpriz teşkil etmemiştir. Yapılan ilk yorumlarda, Paşinyan'ın nihayet Dışişlerine güvenebileceği ve benzer vizyona sahip bir isim bulunduğu kaydedilmiştir¹³.

18 Ağustos'ta Paşinyan hükümetin 2021-2026 yıllarını kapsayan 5 yıllık eylem planını açıklamıştır. Paşinyan eylem planının erken seçim kampanyasındaki vaatlerine ve geçen yıl açıklamış olduğu, dergimizin 67 sayısındaki Olaylar ve Yorumlar bölümünde değinilmiş olan, “2050 yılına kadar Ermenistan'ın Dönüşüm Stratejisi” belgesine dayandığını söylemiştir. Plana göre, Ermenistan'ın güvenliğini, egemenliğini, toprak bütünlüğünü, Dağlık Karabağ sorununa hakça bir çözüm bulunmasını ve Ermenistan'ın çevresinde uygun bir dış ortam yaratılması hükümetin öncelikli görevidir. Planda yer alan, Paşinyan'ın vurguladığı hususlar özetle aşağıdadır:

“Ülkenin dış güvenliğini sağlayan temel unsur ordu olduğu cihetle, silahlı kuvvetlerde geniş çaplı reforma gidilmektedir,

“Güvenliğin önemli bir unsuru da aktif bir dış politika yürütülmesidir. Ermenistan bütün ülkelerle ve uluslararası kuruluşlarla aktif, ön alan bir dış politika uygulamalıdır,

13 “Armenia at Last Appoints New Foreign Minister,” *Eurasianet*, 19 Ağustos 2021, <https://eurasianet.org/armenia-at-last-appoints-new-foreign-minister>.

“Ermenistan’ın önde gelen güvenlik dayanağı Rusya ile stratejik ittifak ve Rusya’nın önderliğindeki Ortak Güvenlik Örgütüne (CSTO) üyeliktir.,

“Bölgesel istikrar bakımından, Minsk Grubu eş başkanları çerçevesinde yapılan görüşmelere devam edilmesi, Dağlık Karabağ’ın nihai statüsünün belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır,

“Dağlık Karabağ savaşı sonrası değişen dış çevrede istikrarlı bölgesel çevre yaratmak için bölgesel altyapı açılımları önem taşımaktadır,

“Ekonomide büyüme ve kişi başına milli gelirden hızlı bir artış sağlanacaktır. Yıllık büyüme en az % 7 öngörülmektedir. Koşullar elverirse bu oran % 7 olabilir. Fakirlik düzeyi % 10’a indirilecektir. Altyapı yatırımları artırılacak, AB’nin vermeyi öngördüğü 2,6 milyar avro bu amaca tahsis edilecektir.^{14”}

Paşinyan’ın açıkladığı hükümetin eylem planı 20 gün içinde parlamentoda görüşülüp onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir.

Savaş sonrası dönem, süregelen Covid-19 pandemisinin de etkisi ile ekonomide ciddi bir darboğaza neden olmuştur. Ermenistan’ın kamu borcu 1 milyar dolarlık artışla, 8,65 milyar dolara, diğer bir ifadeyle GSMH’nin %63,5’ine ulaşmıştır¹⁵. Merkez Bankası faiz oranını Mayıs ayında üçüncü kez artırarak %6’ya çıkarmış, 750 milyon dolar değerinde, on yıllık faizi %3.875 olan eurobond çıkartmıştır¹⁶. 2021 yılı için öngörülen %2 büyüme %1,4’e indirilmiştir. IMF ise Nisan ayında yaptığı açıklamada, 2020 yılındaki %7,6 daralmadan sonra Ermenistan’ın 2021 yılında sadece %1 büyüyebileceğini öngörmüştür. Diğer taraftan Dünya Bankası da Nisan ayı raporunda Ermenistan’ı uyarmak ihtiyacını duymuş, pandemiden kaynaklanan koşulların ve siyasi çalkantıların devamının görüntüyü olumsuzla çektiğini kaydetmiştir.

Dış ticarete gene ilk sırayı açık farkla Rusya almış, bunu Çin, İsviçre, AB ve ABD izlemiştir.

14 “Armenian Government Unveils Five-Year Action Plan,” *Mirror Spectator*, 20 Ağustos 2021, <https://mirrorspectator.com/2021/08/20/armenian-government-unveils-five-year-action-plan/>.

15 “In 5 Months Of 2021, Armenia’s National Debt Increased by \$ 848 Million, and in 3 Years by Almost \$ 2 Billion,” *Finport*, 15 Haziran 2021, https://finport.am/full_news.php?id=44260&lang=3&cf_chl_jschl_tk_=pmd_SMqTrrBpiWeHGMLzSV_NGUjKJHs5jF4OlarKJkw86eI-1630100313-0-gqNtZGzNAjujcnBszQiR.

16 “Armenian Central Bank Again Hikes Key Interest Rate,” *Azatutyun*, 4 Mayıs 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31237890.html>.

2. 2020 Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler

27 Eylül'de başlayan, 44 gün süren Karabağ savaşı Rusya'nın ön almasıyla 9 Kasım'da Moskova'da imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sona erdirilmişti. Ateşkes anlaşması öngörülen şekilde uygulanmaya başlanmış, Ermenistan, işgali altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmiş, Karabağ'ın özellikle Ermeni nüfusun yaşadığı Azerbaycan askeri kontrolü dışında kalan yaklaşık üçte ikilik kesiminin statüsünün nihai barış anlaşması ile belirlenmesi sürecine girilmiştir. Ancak dışta diaspora militanlarının, Apostolik kilisenin, özellikle Antelias Katolikosluğunun başını çektiği ve kiminle bağlantılı olduğu artık çok iyi bilinen dini baskı gruplarının Batılı yandaşlarının, içeride ise sayıca azınlıkta olmakla beraber eylemleriyle çalkantı yaratabilen muhalefetin ve keza yerel Apostolik kilisenin teşviki ve baskısı altında bulunan ve bu bahaneyi kullanmakta beis de görmeyen yönetimin izlenen yasa dışı Karabağ politikasından ve yenilgiden gerekli dersleri almadığı, bölgesel işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri tesisi yerine askeri güçle yayılmacı emellerine ulaşabilmek üzere bir garnizon devlet olma seçeneğini değerlendirdiği görülmüştür.

20 Haziran erken seçim sürecinde Karabağ yenilgisi muhalefetin elindeki başlıca konu ve koz olmuştur. Tahmin edilebilecek duygusal ve popülist söylemlerin ve istismarın ötesinde, Karabağ siyaseti ile ilgili olarak üç konu ön plana çıkmıştır. Bunlar, savaş esirlerinin iadesi, işgal edilmiş topraklara döşenen mayınların haritaları ve uluslararası sınırların belirlenmesidir.

Ermenistan Savunma Bakanlığı 12 Mayıs'ta Azerbaycan ordusunun Syunik (Zangezur) eyaleti sınırında "bazı eylemlerde" bulunduğunu duyurmuştur. Paşinyan ise Azerbaycan ordusunun Ermenistan sınırını ihlal ederek yaklaşık 3,5 km içeri girdiğini iddia etmiştir. Ertesi gün Paşinyan Rusya'nın öncülüğündeki Ortak Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne (CSTO) resmen şikâyetle bulunarak başkandan acil bir toplantı yapılması ve Ermenistan'a yardıma gelmesi talebinde bulunmuştur. Bir sonuç alamayınca, örgütü Ermenistan'ın yanında yer almamakla eleştirmiştir. Örgütün bir tepki göstermemesinden hayal kırıklığına uğrayan Paşinyan bir zorlama taktiğine başvurmuş ve eğer Ortak Güvenlik Örgütü veya ortak Rus-Ermeni askeri birlikleri sorunu çözmeye kifayet etmiyorsa, o zaman BM Güvenlik Konseyine başvurabilirim gibi kurusıkı bir tehditte bulunmuştur. Bir kere daha Ermenistan'ın Azerbaycan'ın saldırısına uğradığı iddiası ile Rusya'yı yanına çekme ve müttefiklerinden destek alma çabası da boşa çıkmıştır.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bu iddiaya ilişkin olarak, Güney Kafkaslardaki iki ülkenin sınırlarının Sovyetler Birliğinin dağılmasından ve bağımsızlıklarını ilandan sonra usulüne uygun olarak tespit edilmediğine, Sovyetler

dönemindeki haritaların sınırları genel hatlarıyla belirleyen elde mevcut yegâne belge olduğuna dikkat çekmiş ve Azerbaycan askerlerinin Ermenistan sınırını ihlalinin söz konusu olmadığını vurgulamıştır.¹⁷

Fransa Cumhurbaşkanı aynı gün Azerbaycan ile sınır ihtilafında Ermenistan'a güçlü destekte bulunmuş, sorunu BM Güvenlik Konseyine götürmeyi düşündüğünü ve BM yetkisi sağlanabilirse, Fransa'nın, gerekirse, bu sorunun çözümü için uluslararası çabalara askeri destek vermeye hazır olduğunu beyan etmiştir. Keza ABD Azerbaycan'dan askerlerini derhal çekmesini istemiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü muhabirlere, "Azerbaycan'ın bütün kuvvetlerini derhal geri çekmesini ve tahriklere son vermesini bekliyoruz. Tartışmalı bölgelerde askeri harekât sorumsuzluktur ve gereksiz biçimde tahrik edicidir. Sınır belirleme konuları müzakere ve görüşme ile halledilmelidir" demiştir. AB Yüksek Temsilcisi de yazılı bir beyanla, AB'nin Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki endişe verici gelişmeleri yakından izlediğini belirtmiş ve her iki tarafın azami ihtiyatı göstermesini ve gerginliği azaltmasını istemiştir.

Rusya'nın devreye girmesiyle çözüm süreci başlamış, uluslararası tanınan sınırın belirlenmesi ve çizilmesi için tarafları bir araya getirmek üzere sınırda üçlü temas ve toplantılar başlamıştır. Rusya Dışişleri Bakanı, Rusya'nın iki tarafa sınırı belirlemek ve çizmek için bir komisyon oluşturmalarını önerdiğini ve bu komisyonun çalışmalarına "danışman veya ara bulucu" olarak katılmaya hazır olduklarını söylemiştir. 21 Mayıs'ta Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri iki ülkenin sınırlarını belirlemek üzere yeni bir Ermenistan-Azerbaycan-Rusya üçlü grubu oluşturulacağını açıklamıştır.¹⁸

Gerginliğin azaltılmasına katkıda bulunması beklenen Ermenistan Cumhurbaşkanı ise, yangının üstüne benzinle gidercesine 19 Mayıs'ta bir beyanat yayınlarak Savunma Bakanlığında saldırılara ve sınır ihlallerine karşı mümkün olan her gayreti gösterilmesini ve en sert tedbirleri almalarını istemiştir.¹⁹

9 Kasım Moskova Ateşkes Anlaşması her iki tarafın da elinde bulundurduğu savaş esirlerinin koşulsuz olarak serbest bırakılmasını öngörmektedir. Nitekim Karabağ'da konuşlu Rus birliklerinin gözetiminde birkaç esir mübadelesi

17 Joshua Kuchera, "Armenia and Azerbaijan in New Border Crisis," *Eurasianet*, 14 Mayıs 2021, <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-in-new-border-crisis>.

18 "Baku backs Russia's proposal for solution to Azerbaijan's border dispute with Armenia – PM," *TASS*, 29 Mayıs 2021, <https://tass.com/world/1295725>.

19 "Pashinyan, Sarkissian Discussed Border Crisis and Border Delimitation," *Arka News Agency*, 21 Mayıs 2021, http://arka.am/en/news/politics/pashinyan_sarkissian_discussed_border_crisis_and_border_delimitation/.

gerçekleşmiştir. Ermenistan Azerbaycan'ın bütün esirleri iade etmediğini ve yaklaşık yüz civarında askerin tutukluluğunun devam ettiğini, dolayısıyla Azerbaycan'ın ateşkes anlaşmasını ihlal ettiğini iddia etmiştir.²⁰ Azerbaycan tutuklu bazı Ermenilerin bulunduğunu reddetmemekte ancak bunların 9 Kasım anlaşmasından sonra Azerbaycan toprakları içinde yakalandıklarını sabotaj ve terör faaliyetleri suçlamasıyla tutuklandıklarını, dolayısıyla ateşkes anlaşması kapsamına girmediklerini ileri sürmektedir. Bu duruma rağmen, Azerbaycan tüm tutukluların serbest bırakılması hususunda uluslararası eleştirilere ve baskıya maruz kalmıştır.

Diğer taraftan Ermenistan ordusunun çekildikten sonra arkasında bıraktığı mayınlı arazilerin haritalarını vermemekte ısrar etmesi Azerbaycan'ın Ermenistan'ı ateşkes anlaşmasına uymadığına dair suçlamasına neden olmuş; sivil ve asker, ciddi yaralanma ve kayıplara yol açan bu duruma savaş esirleri konusunda Azerbaycan'a eleştiri ve baskıda bulunan çevrelerce, uzun zaman gerekli duyarlılık gösterilmemiştir. 18 Mayıs'ta bir "sivil halkın eski çatışma bölgelerine dönmelerini sağlamak üzere mayınlı arazinin mevcut haritalarının temini" konusunda taraflara işbirliği çağrısında bulunulmuştur. Sorunun uluslararası alanda dikkate alınması ancak 4 Haziran'da, yerlerinden edilmiş sivil halkın yerleşimi için açılan bir bölgede patlayan mayın sonucu iki gazeteci ve bir yerel kamu görevlisinin ölmesi üzerine olmuştur²¹.

Tutukluların iadesi ve mayınlı arazi haritalarının verilmesi konularını birlikte ele alınması ABD ve Gürcistan'ın ortak girişimiyle 13 Haziran'da gerçekleşmiş, Karabağ'ın çevresindeki bazı mayınlı arazinin haritalarının alınmasına karşılık 15 tutuklu serbest bırakılmıştır. Rusya'nın aracılık yaptığı bir takasta 4 Temmuz'da 15 tutuklu daha serbest bırakılmış, bir Rus askeri nakliye uçağı ile Bakü'den Erivan'a götürülmüştür. Rus barış gücü kuvvetleri komutanı aynı gün Erivan'da basına yaptığı açıklamada, iade öncesi Azerbaycan'a, sonbahar savaşında Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin geri aldığı Karabağ'ın güneyinde iki bölgeye ait binlerce mayının yerini gösteren Ermenistan haritalarını teslim ettiğini söylemiştir.²²

20 "Armenia Accuses Azerbaijan Of Breaking Truce Deal Over Prisoners' Release," *RFL/RL*, 9 Nisan 2021, <https://www.rferl.org/a/armenia-accuses-azerbaijan-breaking-truce-deal-over-prisoners-release/31195803.html>.

21 "Kelbecer'de Mayın Patladı: 2 Azerbaycanlı Gazeteci Öldü," *TRT Haber*, 4 Haziran 2021, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kelbecerde-mayin-patladi-2-azerbaycanli-gazeteci-oldu-586071.html>.

22 Azerbaycan Mayın Haritası Karşılığında 15 Ermeni Tutukluyu Ülkesine İade Etti," *EuroNews*, 12 Haziran 2021, <https://tr.euronews.com/2021/06/12/azerbaycan-may-n-haritas-kars-l-g-nda-15-ermenii-tutukluyu-ulkesine-iade-etti>.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı kordiplomatik için 9-10 Temmuz'da, işgalden kurtarılan Karabağ'ın tarihi Azerbaycan kenti Şuşa'ya bir ziyaret turu düzenlemiştir. Ermenistan'ın buna gösterdiği tepki sert ve şaşkıncı olmuş, yenilgiyi ve sonuçlarını hala özümseyemediğini bir kez daha ortaya koymuştur. Bu geziye katılan ülkelerin Erivan'da temsilciliği bulunanların misyon şefleri Dışişlerine çağrılarak, bir Nota verilmek suretiyle, Azerbaycan'daki temsilcilerinin Karabağ'ın işgal altındaki topraklarını ziyaretini Ermenistan'ın bütünüyle kabul edilemez bulduğu bildirilmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ayrıca geziye katılan ve Ermenistan'da temsilciliği bulunmayan ülkelerin başkentlerinde de benzer girişimlerde bulunduğu duyurmuştur.

'Bu konuda eleştiri oklarının hedefinde öncelikle Yunanistan yer almıştır. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ile oluşturulan üçlü ittifak da hatırlatılarak, Yunanistan yaygın biçimde kınanmıştır. ABD'de faal olan diasporanın militan kuruluşlarında Ermeni Ulusal Komitesi (ANC), Yunanistan Dışişleri Bakanı'na hitap ettiği 12 Temmuz tarihli bir mektupta, derin memnuniyetsizliklerini ifade etmiştir.²³ Yunanistan Dışişleri Bakanı 27 Temmuz'da verdiği yanıtta, Yunanistan-Ermenistan ilişkilerinin mükemmel düzeyde bulunduğunu örneklerle vurguladıktan sonra, Yunanistan'ın AB üyesi olduğunu, AB politikaları ile uyum içinde hareket etmek durumunda bulunduğunu, Büyükelçilerinin bu çerçevede ziyarete katıldığını, yoksa ev sahibi ülkenin görüşlerini ve eylemlerini benimseme anlamına gelmediğini belirtmek ihtiyacını duymuştur.

Ermenistan'ın Şuşa'yı işgal altında Ermenistan toprağı olarak gösterme çabaları, gülünç olduğu kadar tehlikelidir. Bu şekilde, Ermenistan'ın militan zihniyeti ve genişlemeci hayalleri kendi bildirimleri ile uluslararası camiaya duyurulmuş olmaktadır. Bu anlayış ve yaklaşım ateşkes anlaşmasını ve yenilginin sonuçlarını kabullenmemeyi göstermektedir. Eğer bu girişim 20 Haziran erken seçimlerinden önce olsaydı, Paşinyan yönetimine, iç siyasi koşullar gözetilerek, bir ölçüde mazeret aranabilirdi. Oysa Seçimlerde mutlak zafer kazanan ve halkın güvenoyunu alan Paşinyan'ın artık aklıselim ile hareket etme, gerçekçi, barışçı politikalar benimseme gücü varken hala eski hayallere yeşil ışık yakması ne kadar kaypak hareket edebileceğinin de göstergesi olmaktadır.

Ermenistan yönetiminin bu tehlikeli ve hayalci yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 14 Temmuz'da yaptığı uyarı şaşkıncı olmamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ermenistan'ın "barış

23 "Armenian National Committee protest Dendias over Ambassador's visit to occupied Nagorno-Karabakh," *Greek City Times*, 12 Temmuz 2021, <https://greekcitytimes.com/2021/07/13/armenian-national-committee-of/>.

anlaşması” imzalamaya isteksiz olduğuna dikkat çekmiş, barış anlaşmasının her iki tarafı birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıma taahhüdü altına sokması gerektiğini belirtmiş, Azerbaycan’da artık “Dağlık Karabağ” diye bir bölge bulunmadığını, 7 Temmuz 2021 tarihinde Azerbaycan idari yapısında Doğu Zangezur ve Karabağ ekonomik bölgelerinin oluşturulduğunu, Ermenilerin bu hususu dikkatle düşünmeleri gerektiği, yoksa ileride onlar için çok geç olabileceği uyarısında bulunmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı konuşmasında ayrıca başkent Erivan da dâhil olmak üzere Ermenistan topraklarının bir bölümünün “tarihi Azerbaycan toprakları” olduğunu kaydetmiştir.

Paşinyan artık kanıksanan mazlum rolüne bürünmekte gecikmemiş, “Ermenistan’ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden beyanlarla” Azerbaycan’ın bölgesel barışı ve istikrarı engellediğini ileri sürmüş, “Ermenistan’ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü, ortak Rus-Ermeni askeri birlikleri ve Ortak Güvenlik Örgütü (CSTO) da dâhil olmak üzere eldeki bütün imkânlarla savunacaktır” demiştir. Paşinyan Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın Ermenistan’ın Syunik (Zangezur) vilayeti üzerinden Azerbaycan’ı Nahcivan’a bağlayan bir koridoru zorla açma söylemine de değinerek, anlaşmada bir koridor taahhüdü bulunmadığını ifade etmiş, anlaşmaya göre Ermenistan’ın taahhüdünün Nahcivan ile Azerbaycan arasında demir ve kara yolu açılması olduğunu söylemiştir.²⁴

Sınırdaki gerginlik Temmuz ayı sonunda yeniden artmış, Ermenistan Savunma Bakanlığı bu kez Kelbecer bölgesinde 28 Temmuz’da Azerbaycan tarafından açılan ateş sonucu üç askerin öldüğünü duyurmuştur.²⁵ Bu kez de Rusya Savunma Bakanı devreye girerek her iki ülke mevkidaşlarıyla görüşmüştür. Rusya Dışişleri Bakanlığında yapılan yazılı bir açıklamada, Rusya’nın iki ülkenin sınırlarını tespitine yardımcı olma önerisi yinelenmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü de 29 Temmuz’da bir basın toplantısına, ABD’nin Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki son ölümlü çatışmaları kınadığını belirtmiş ve tarafların “gerginliği azaltacak adımları derhal atmaları” çağrısında bulunmuştur. AGİT Minsk Grubu eş başkanları da 30 Temmuz’da yayınladıkları ortak bir beyanla, taraflara “kışkırtıcı söylem ve eylemde” bulunmamaları ve ateşkes anlaşmasına harfiyen uymaları çağrısında bulunmuştur. Beyanda “eş başkanlar çatışmanın geride kalan tüm temel konularının kapsamlı ve kalıcı çözümü için müzakerelerin gereğini yinelemiş

24 Ani Mejlumyan, “Armenia proposing restoration of rail route through Azerbaijan to Russia,” *Eurasianet*, 4 Mayıs 2021, <https://eurasianet.org/armenia-proposing-restoration-of-rail-route-through-azerbaijan-to-russia>.

25 “Armenia says 3 soldiers killed in border clashes with Azerbaijan,” *Eurasianet*, 29 July 2021, <https://www.euronews.com/2021/07/28/armenia-says-3-soldiers-killed-in-border-clashes-with-azerbaijan>.

ve “ tarafların ortak olarak mutabık kalacakları, önceliklerini içeren bir gündem oluşturularak, önkoşulsuz olarak, kendi gözetimleri altında ikili istişareler düzenlenmesini” önermiştir. Ermenistan bu öneriyi memnuniyetle karşılamış, Dışişleri Bakanlığı açıklamasında, “Eş-başkanların beyanı bölgesel barış ve güvenliğin anahtarının Dağlık Karabağ çatışmasına kapsamlı ve kalıcı çözümü olduğunu bir kez daha göstermiştir” denmiştir. Diğer taraftan Paşinyan 29 Temmuz’da, Rus askerlerinin Azerbaycan ile sınırına konuşlandırılması önerisini yinelemiştir.

3. Ermenistan’ın Dış İlişkileri

Ermenistan’ın erken seçim sürecini yaşadığı, dolayısıyla iç siyasi gelişmelerin öne çıktığı bu dönemde, yönetim bakımından dış ilişkilere dair öncelik Karabağ savaşının sonuçlarını telafi çalışmaları ve Batının desteğine sahip bulunduğu görüntüsünü pekiştirme ziyaretleri olmuştur.

Dışarıdan Ermenistan’a ziyaretler sınırlı kalmış ve münhasıran ikili ilişki odaklı olmamıştır. Fransa Senato Başkanı 24 Nisan merasimine bir heyetle katılmıştır. Litvanya Dışişleri Bakanı da ziyaretini bu tarihe rastlatmıştır.²⁶ Dönem içinde Litvanya AB’ni de temsilen Ermenistan ile dayanışma içinde olduğunu göstermek üzere ön plana çıkma gayreti içinde olmuştur.

Mayıs ayı başında Rusya Dışişleri Bakanı Ermenistan’a ve Azerbaycan’a, taraflarca büyük önem atfedileni bir ziyarette bulunmuştur. 6 Mayıs’ta Erivan’da Ermeni mevkidaşıyla yaptığı ortak basın toplantısında ve diğer beyanlarında, Rusya’nın savaşı sona erdiren ateşkes anlaşmasının bütünüyle uygulanmasını sağlamak üzere elinden geleni yapacağını vurgulamıştır. Ziyaret sonunda imzalanan tek belge ise “Biyolojik Güvenlik Memorandumu” olmuştur.²⁷ Bunun uygulamadaki anlamı 2008 yılında ABD Savunma Bakanlığı (Pentagon) tarafından ‘Amerikan Savunma Biyolojik Katılım Programı’ kapsamında kurulan ve işletilen Biyoloji laboratuvarlarına Rus uzmanların girebilmesi ve denetleyebilmesi olmuştur. Hatırlanacak olursa, Rus Bakan Ermenistan’a 2019 yılında yaptığı ziyarete de benzer bir girişimde bulunmuş ancak bir sonuç alamamıştı.

26 “Lithuanian FM visits Armenian Genocide Memorial in Yerevan,” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 26 Nisan 2021, <https://en.armradio.am/2021/04/26/lithuanian-fm-visits-armenian-genocide-memorial-in-yerevan/>.

27 “Armenia, Russia Sign Mou on Biological Safety,” *Ermenistan Kamu Radyosu*, 6 Mayıs 2021, <https://en.armradio.am/2021/05/06/armenia-russia-sign-mou-on-biological-safety/>.

Rusya Dışişleri Bakanı 21 Mayıs'ta Moskova'da yaptığı bir konuşmada Rusya'nın Ermenistan ile bağlarından övgüyle bahsetmiş, "Üst ve diğer düzeylerde karşılıklı güvene dayanan, emsali olmayan bir siyasi diyalog vardır²⁸" diyerek iki ülke arasında bugüne kadar emsali olmayan bir "siyasi diyalogun" varlığına atıfta bulunmuştur. Bakan ayrıca ikili ticari ilişkilerin de geliştiğini kaydetmiştir.

Paşinyan 21 Mayıs'ta Avrasya Ekonomik Birliği zirvesine Erivan'dan sanal olarak katılmıştır. Toplantıda Paşinyan, Ermenistan ve diğer üye ülkeler tarafından ithal edilen Rus doğal gazının fiyatını düşürebilecek olan tek bir enerji piyasası yaratılması önerisini tekrarlamıştır.²⁹

26 Mayıs'ta İran Dışişleri Bakanı Erivan'ı, dört ay içinde ikinci kez, ziyaret etmiş, Başbakan'la ve Cumhurbaşkanıyla görüşmüştür. Paşinyan bu vesileyle şu beyanda bulunmuştur:

"İran ile iyi komşuluk ilişkilerimiz stratejik öneme sahiptir. İran ile ortak sınırimız, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllardan bu yana birçok bakımdan ülkemizin güvenliğini teminat altına almıştır. İran'ın da ilişkilerimiz hakkında benzer bir anlayışa sahip olmasını memnuniyetle kaydediyorum. Ekonomik ilişkilerimiz geçtiğimiz onlarca yılda, bilhassa Syunik (Zangezur) bölgesinde gelişti. Karşılıklı ortak projeler uygulamaya büyük ilgi duyduk. Dost İran'la ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla Meghri'de bir serbest ekonomik bölge oluşturduk.³⁰"

İran Dışişleri Bakanının yanıtı da şöyledir:

"Ermeni muhataplarımla çok stratejik görüşmeler yaptım. Başlattığımız diyalogu sürdürmek üzere ilk fırsatta temsilcilerimiz, müzakerecilerimiz Erivan'a gelecektir. Hem ikili hem bölgesel yapılması gereken birçok önemli husus bulunmaktadır. Biz bölgede barış istiyoruz. Biz her zaman toprak bütünlüğü, egemenlik ve sorunların barışçı çözümünü ilkelereinden yana olduk. İran İslam Cumhuriyeti uluslararası hukuka saygıya öncelik verir. İlk ziyareti ben yaptım, sonra özel temsilcimiz geldi, şimdi tekrar

28 "Lavrov Praises Russia's Ties With Armenia," *Azattyun*, 24 Mayıs 2021, <https://www.azattyun.am/a/31271372.html>.

29 "Pashinyan highlights importance of developing single gas market in EEU," *Armenpress*, 21 Mayıs 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1053000.html>.

30 "Armenia-Iran dialogue is of strategic importance" - Nikol Pashinyan Receives Iran's Foreign Minister," *Ermenistan Başbakanlık Resmi İnternet Sitesi*, 26 Mayıs 2021, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/05/26/Nikol-Pashinyan-Mohammad-Javad-Zarif/>.

ben Ermenistan'ı ziyaret ediyorum. Bu yeni gerginliğin mağduru olmanızdan dolayı üzgünüm. Dün Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile çok ayrıntılı ve anlamlı bir görüşme yaptım. Ümit ederim ki, bugünkü görüşmem de sorunun çözümüne yardımcı olur.³¹

İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinde iki tarafı da gücendirmeme ve bir denge kurma çabası içinde olduğu görülmektedir. Zangezur üzerinden Azerbaycan'ı Nahcivan'a ve Türkiye'ye bağlayacak ulaşım koridorunu, kendi tekeline kıracığı cihetle, tedirginlikle karşılamış ancak karşı bir tutum almamış, uluslararası sınırlar değişmediği sürece bölgedeki her ulaşım koridorunu destekleyecekleri söylemini uygun bir formül olarak benimsemişlerdir. Bu çerçevede iki ülke ulaştırma yetkililerinin Ermenistan'ı İran'a bağlayan ulaşım yollarının geliştirilerek bir kuzey-güney bağlantısı oluşturma arayışı içinde olduğu basında yer almıştır.

Diğer taraftan, Ermenistan'a yatırımların temel kurumu olan ve 189 proje için 1,51 milyar avroyu aşkın katkıda bulunan Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası (EBRD) Ermenistan-Gürcistan sınır ulaşımını kolaylaştırmak üzere bir "Dostluk Köprüsü" inşası için 10,3 milyon avro tahsisini kararlaştırmıştır.³² Köprü kuzey koridorunun modernleştirilmesi projesinin bir parçası olacaktır. Bu amaçla Avrupa Yatırım Bankası, AB ve BM Kalkınma programı da toplam 62,6 milyar avroluk projeye destek taahhüdünde bulunmuştur.

Paşinyan seçim kampanyasına kısa bir ara vererek 1-2 Haziran'da Fransa ve Belçika'yı ziyaret etmiştir. Paris'te Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ile bir araya gelmiştir.³³ Fransa Ulusal Meclis Başkanı, Senato başkanı ve Paris Belediye Başkanını da ziyaret etmiştir. Fransa'daki temasları, hüsnükabulü ve gösterilen itibar Ermenistan basınına özenle yansıtılmıştır. Diğer taraftan, Fransa'daki Ermeni diasporasından bir grup Paşinyan'a karşı küçük çaplı bir protesto gösterisi düzenlemiştir. Avrupa seyahati sırasında Paşinyan, Brüksel'de Avrupa Konseyi Başkanı ve Belçika Başbakanıyla da görüşmüştür.³⁴ İki güne sığdırılan bu gezinin, Ermenistan'daki seçmene,

31 "Iranian FM visits Armenia, discusses Armenian-Azerbaijani border tensions, expansion of Iran's economic presence in the country," *JamNews*, 26 Mayıs 2021, <https://jam-news.net/iranian-fm-visits-armenia-discusses-armenian-azerbaijani-border-tensions-expansion-of-irans-economic-presence-in-the-country/>.

32 "EBRD to launch construction of "Friendship Bridge" between Armenia and Georgia," *Ermenistan Kamu Radyosu*, 9 Temmuz 2021, <https://en.armradio.am/2021/07/09/ebrd-to-launch-construction-of-friendship-bridge-between-armenia-and-georgia/>.

33 "PM Pashinyan to pay working visits to Paris and Brussels," *Ermenistan Kamu Radyosu*, 31 Mayıs 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1053960/>.

34 "Armenian Prime Minister to visit Belgium," *Foreign Brief*, 2 Haziran 2021, <https://www.foreignbrief.com/daily-news/armenian-prime-minister-to-visit-belgium/>.

muhalif ittifakların tek yanlı Rusya bağlarına karşılık, Paşinyan'ın Batı ile de bağlantılarını göstermeye ve hatırlatmaya matuf, Batı destekli, becerikli bir seçim taktiği olduğunu söylemek mümkündür.

Cumhurbaşkanı Sarkissian 3 Haziran'da Kazakistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur. Ağustos ayında da Tokyo Olimpiyatlarının açılış törenine katılmak üzere Japonya'ya gitmiştir.

ABD Dışişleri Bakanlığı Bakan Yardımcısı vekili düzeyinde üç bölge ülkesine yapılan ziyaret kapsamında 6-13 Haziran'da Ermenistan'a da gidilmiştir. Ziyaretin amacı ikili ve bölgesel öncelikleri geliştirmek, bölgedeki demokratik ve ekonomik gelişmelere destek beyan etmek olarak açıklanmıştır. Ermenistan'daki görüşmelerde taraflar, Dağlık Karabağ çatışmasının çözüme kavuşturulmasında Minsk grubu eş-başkanlarının kilit rolünü teyit etmişlerdir. Keza, ABD Dışişleri Bakanlığı 16 Temmuz'da yaptığı bir açıklamada, ABD'nin "Minsk grubu eş-başkanları sürecine" desteğini yeniden teyit edilmiş ve adeta geçmişi geri getirme çabası içinde, Vaşington'un toprak bütünlüğü, halkların kendi kaderlerini tayin ve kuvvete başvurmama ilkeleri esasında Ermenistan ve Azerbaycan'a, "çatışmaya kalıcı bir çözüm" bulmak üzere yardım taahhüdünü sürdürdüğü ifade edilmiştir.

Paşinyan'ın erken seçim zaferinin hemen ardından, Avusturya, Litvanya ve Romanya Dışişleri Bakanları AB adına üç bölge ülkesini ziyaret etmiştir. 25 Haziran'da Ermenistan'a giden Bakanlar, ziyaretlerinin amacının "Doğu Ortaklığı projesinin olanaklarından da yararlanarak, AB'nin güney Kafkas ülkeleriyle hem kendi aralarında hem AB ile daha geniş işbirliğini desteklemeye hazır olduğu mesajını vermek³⁵" olduğunu beyan etmişlerdir. AB bakanları Bakü ile Erivan arasında güvenin tesis edilebilmesi için AB'nin rol sahibi olması gerektiğini de vurgulamıştır.

Bu açılımı AB'nin Komşuluk ve Genişleme Komiserinin Ermenistan'ı 9 Temmuz'da ziyareti izlemiştir. Basına yaptığı açıklamada AB Komiseri AB'nin önümüzdeki beş yıl içinde ekonomik yardım ve yatırım olarak Ermenistan'a 2,6 milyar avro sağlamayı taahhüt ettiğini duyurmuştur³⁶. Ermenistan'a özel bir pozitif ayrımcılık yapılmadığını belirtmek ihtiyacıyla bu yardıma AB'nin Doğu Ortaklığı üyesi altı ülkeye yaptığı yardımlar gerekçe gösterilmiştir. Bu pakette Ermenistan'ın payının diğer hepsinden fazla olduğu, meblağın Ermenistan'ın yıllık GSMH'nin üstünde olduğu dikkat çekmiştir. AB'nin

35 "South Caucasus: Visit of Foreign Affairs Ministers of Austria, Lithuania and Romania mandated by High Representative/Vice-President Josep Borrell," *Delegation of the European Union to Georgia*, 23 Haziran 2021, https://eeas.europa.eu/delegations/georgia/100571/south-caucasus-visit-foreign-affairs-ministers-austria-lithuania-and-romania-mandated-high_en.

36 "EU Plans Large-Scale Aid, Investments For Armenia," *Azatutyun*, 9 Temmuz 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31350909.html>.

Ermenistan'a ilgisi ve desteğinin en üst derece göstergesi de 17 Temmuz'da AB Konseyi Başkanının ziyareti olmuştur. Konsey Başkanı da AB'nin 2,6 milyar avro taahhüdünü teyit etmiş ve bu yardım paketinin köklü reformların uygulanması ve ülkenin ekonomik kalkınması için öngörüldüğünü belirtmiştir. Dağlık Karabağ konusuna da değinen AB Konsey Başkanı, Minsk Grubu eş-başkanlarının 13 Nisan tarihli bildirisi ile mutabık olduklarını söylemiştir.

Paşinyan erken seçim zaferinden sonra ilk dış ziyaretini, mutat olduğu üzere, Moskova'ya yapmıştır. Rusya Cumhurbaşkanı kendisini kutlamış ve artık “çok acil ve duyarlı konularda” hareket etmek için halktan aldığı iradeye sahip olduğunun altını çizmiştir. Görüşmeden önce Kremlin sözcüsü iki liderin Karabağ ve çevresindeki durumu ve Rus-Ermeni ilişkilerini ele alacaklarını duyurmuştur.

“Bir kuşak bir yol” projesi güzergâhındaki bütün ülkeler gibi, Çin'in Ermenistan'a da ilgisinin giderek artmakta olduğu gözlenmektedir. Çin'in bu “mavi boncuk dağıtma” politikasının Ermenistan ayağının ekonomik saikli olduğu kadar, hatta daha ziyade Ermenistan'ın tarih boyunca bölgenin büyük ülkelerine karşı kendisini dış güçlerin kullanmasına ve bu şekilde uluslararası önem kazanmasına ve dış destek sağlamasına kapıyı açık tutan dış politika anlayışından kaynaklandığı tahmine müsaittir. Çin Devlet Başkanı 23 Haziran'da Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın doğum gününü kutlayan bir mesaj göndermiştir. Çin Devlet Başkanı Ermenistan'ın geleneksel dost ülkelerden biri olduğunu vurgulamış, özellikle geçen yıl Covid-19 pandemisine karşı el ele mücadele ettiklerini, bunun ikili ilişkilerin geliştirilmesine ve değişik alanlarda işbirliğine ivme kazandırdığını kaydetmiştir. Çin Devlet Başkanı mesajında “Çin-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine büyük önem atfediyorum. İkili ilişkilerimizi ülkelerimizin ve halklarımızın yararına yeni bir düzeye çıkartmak için gayret sarf etmeye hazırım” demiştir.

Azerbaycan basınında çıkan bir haberde, 1 Temmuz'da Azerbaycan Ekonomi Bakanı ile görüşen Çin Büyükelçisinin “Zangezur Ulaşım Koridoru Çin'in bir kuşak bir yol ulaşım projesine katkıda bulunacaktır” dediği yazılınca Ermenistan'daki Çin Büyükelçisi bu haberi yalanlamış, “Zangezur Koridoru” söyleminin kendileri tarafından kullanılmadığını belirtmiştir. Çin Büyükelçisi şunları ilave etmiştir: “Çin'in hem Ermenistan hem Azerbaycan ile dostça ilişkileri vardır. Bu ihtilafın müzakereler ile çözüme kavuşturulmasını ümit ediyoruz. Bu savaştan iyidir. Biz kendi olanaklarımız dâhilinde sorunun barışçı çözümünü için gerekli her adımı atacağız. Bölgede sınır güvenliğini teminat altına almaya çalışacağız³⁷”.

37 “Zangezur corridor to contribute to China's OBOR project – ambassador,” *Azerbaycan24*, 1 Temmuz 2021, <https://www.azerbaycan24.com/en/zangezur-corridor-to-contribute-to-china-s-obor-project-ambassador/>.

Fransa'nın Ermenistan Büyükelçisi 28 Temmuz'da basına verdiği bir beyanda, Ermenistan'ın güvenliğini artırmak amacıyla Fransa'nın Ermenistan ile askeri işbirliğine girmeyi düşünmeye hazır olduğunu söylemiştir. İki ülkenin farklı askeri ittifaklarda bulunmasına rağmen, Fransa'nın bölgedeki temel önceliğinin ABD ve Rusya ile birlikte Dağlık Karabağ çatışmasına barışçı bir çözüm bulunmasını kolaylaştırmak olduğunu söyleyen Büyükelçi, amaçlarının Ermenistan'ı gelecekteki savaflara hazırlamak değil, savafları önlemek olduğunu, bölgesel sorunların güç kullanarak çözümlenemeyeceğine inandıklarını ileri sürmüştür.

ABD Temsilciler Meclisi yirmiden fazla Ermeni yanlısı vekilin sunduğu bir tasarıyı 29 Temmuz'da onaylayarak, Azerbaycan'a askeri yardım yapılmasını engelleme kararı almıştır.

9-10 Ağustos'ta Ortak Güvenlik Örgütü (CSTO) Genel Sekreteri Ermenistan'ı ziyaret etmiş, sınırda gözlemlerde bulunmuştur³⁸. Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı destek talebini bir ay önce, sınır ihtilafının örgütün müdahalesini gerektirecek ciddiyette olmadığı şeklinde yanıtlaması üzerine ciddi eleştiriye uğrayan Genel Sekreter, bu kez Savunma Bakanı ile görüşmesinde de aynı eleştirilere maruz kalmış, ancak kendisinin bu ziyaretinin Mayıs ayından beri beklendiği ifade edilmiştir.

16 Ağustos'ta Uruguay Dışişleri Bakanı Ermenistan'a resmi ziyarette bulunmuş ve mukim büyükelçilik açma sözü vermiştir.³⁹ 1965 yılında ilk kez soykırım konusunda bir parlamento kararı alan Uruguay'ın bu öncülüğü takdir duyguları ile dile getirilmiştir.

4. Türkiye ile İlişkiler

ABD Başkanının 24 Nisan'da Ermenilerin Birinci Dünya Savaşında soykırımı uğradığı iddiasına destek vermesi Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi umutlarına bir darbe indirmekle kalmamış, ABD'de tarih boyunca Türkiye karşıtı Ermeni-Rum lobilere ve gruplara gösterilegelen hoşgörü, hatta teşvike artık yönetimin de resmen arka çıktığını göstermiştir. Dolayısıyla bu durum Türkiye-ABD ilişkilerinde de güven sarsıcı ve kalıcı bir yara açmıştır. ABD'nin

38 "The CSTO Secretary General Stanislav Zas and the Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan met in Yerevan," *CSTO Official Website*, 10 August 2021, https://en.odkb-csto.org/news/news_odkb/v-erevane-sostoyalas-vstrecha-generalnogo-sekretarya-odkb-stanislava-zasya-s-premer-ministrom-respub/.

39 "Uruguay to open Embassy in Armenia," *Ermenistan Kamu Radyosu*, 16 Ağustos 2021, <https://en.armradio.am/2021/08/16/uruguay-to-open-embassy-in-armenia/>.

bu tutumuna Türkiye’de her kesimden ve düzeyden yoğun tepki ve kınama gelmiştir.

Dışişleri Bakanı ABD Başkanının “soykırım” iddiasını tümüyle reddetmiştir. Dışişleri Bakanı, “Kendi tarihimiz hakkında kimseden ders alacak değiliz. Siyasi oportünizm barışa ve adalete en büyük ihanettir. Bütünüyle popülizmden kaynaklanan bu beyanı tamamıyla reddediyoruz⁴⁰” demiştir. ABD Büyükelçisi de Dışişleri Bakanlığına davet edilerek, Türkiye’nin beyanatı kabul edilemez bulduğu, bütünüyle reddedildiği ve kuvvetle kınandığı bildirilmiştir.

ABD Başkanının beyanatından hemen önce Cumhurbaşkanı Erdoğan, 1470 yılından bu yana İstanbul’da faaliyetini sürdüren İstanbul Ermeni Patrikhanesinin başı Ermeni Patriğine gönderdiği mesajda “Birinci Dünya Savaşının zor koşulları içinde hayatlarını kaybeden Osmanlı Ermenileri” için taziyede bulunmuş ve Türkiye’nin karşılıklı saygı esasında Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye hazır olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Ermeni Patriği’nin verdiği cevap şöyledir;

“Biz de öncüllerimiz olan rahmetli patriklerimiz gibi Türkler ve Ermeniler arasında barış, dostluk ve esenlik dilekelerimizi sunmaya devam edeceğiz. Üstünden 106 yıl geçmiş olayları, 1000 yıllık ortak tarihin acı bir istisnası olarak görüp ilişkilerin ortak komşuluk ve kazanç paydalarının üstünde ivedilikle yeniden inşa edilmesini teşvik edeceğiz.”

“İnanıyoruz ki Tanrı’nın iradesiyle Türk ve Ermeni ilişkilerinde kardeşlik ve sevgi ortamını daha da güçlü bir şekilde selamlayacağız. Biz, her iki halkın bu topraklara özgü ve geleneklerinde var olan komşuluk bağlarının Türkiye ve Ermenistan resmi makamları arasında da canlanmasını ümitle bekleyenlerden olmayı tercih ediyoruz.”

“Sayın Recep Tayyip Erdoğan, hem Başbakan hem de Cumhurbaşkanı olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bu vesileyle mesajlar yayımlayan yegane devlet büyüğü oldu. Bu mesajlarda acımızı paylaşan bir ruh ve sürgün döneminde hayatlarını kaybeden halkımız evlatlarının anısına dair bir saygı göze çarpmaktadır. Bize göre bu mesajları gelecekte bir yakınlaşmaya zemin hazırlayabilen olumlu adımlar olarak değerlendirmek yerinde olur. Keşke kendilerinin önerdiği ortak tarih

40 “Mevlüt Çavuşoğlu: Tarihimiz Hakkında Kimseden Ders Alacak Değiliz,” *Ensonhaber*, 24 Nisan 2021, <https://www.ensonhaber.com/gundem/mevlut-cavusoglu-tarihimiz-hakkinda-kimseden-ders-alacak-degiliz>.

41 “Sayın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın 24 Nisan Mesajı,” *Türkiye Ermenileri Patrikliği Resmi İnternet Sitesi*, 24 Nisan 2021, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sayin-cumhurbaskani-recep-tayyip-erdoganin-24-nisan-mesaji-2/>.

komisyonu oluşturulabilseydi, en az 15 yıllık bir yol alınmış olurdu. Ermenistan ve Türkiye arasında anlaşma protokolleri keşke hayata geçirilebilse, sınırlar açılabilseydi. O zaman Karabağ çatışmasının çözümü de farklı bir mecraya taşınabilirdi. Yine de geç kalındığını düşünmüyoruz. Sayın Cumhurbaşkanımızın Kafkasya için önerdiği '6 devletli bir barış havzası oluşturma' projesi, bu bölgedeki halklara 100 yılın barışını getirebilir."

"Halkımızın acısının ve ecdadımızın kutsal anısının bazı ülkelerce gündelik politik amaçlara alet edildiğini görmek ise bizi üzmektedir. 10 yıllardır bu konunun, parlamentoların gündemine taşınmasının yarattığı gerginlikler, iki halkın yakınlaşmasına hizmet etmemektedir, tersine hasmane duyguları kızdırtarak barışmanın gecikmesine yol açmaktadır. Öncelikle dostluk ve samimiyet köprüleri kurulmalıdır. Ancak böyle bir ortamda tarihi olayların değerlendirilmesi çok daha yapıcı ve tatminkar olacaktır. Üçüncü taraf ülkelerin işte bu yönde teşvik edici bir katkı sunması arzulanmaktadır. Büyük yıkımlara yol açan savaşlar ve insan haklarını tehdit eden kavgalar son bulsun; hiçbir ırk, millet ve din farkı gözetmeden tüm insanlığın gelişmesi ve bereketi için Tanrı'nın sevgisi, merhameti ve inayeti sonsuza dek hüküm sürsün."⁴²

Türk Konseyi de (Türk Keneşi) ABD Başkanının 1915 olaylarına ilişkin beyanını, bölgesel işbirliğine ve istikrara zarar verdiğini belirterek kınamıştır. Konsey Genel Sekreteri yaptığı yazılı bir açıklamada, "Çarpıtılmış tarihi iddiaların bir ülkeye karşı silah olarak kullanılması sadece toplumlar arasında kin, intikam ve düşmanlık yaymak isteyenlerin elini güçlendirir"⁴³ demiştir.

Diğer taraftan Ermenistan Başbakanı Paşinyan ABD Başkanının 24 Nisan açıklamasını memnuniyetle karşılamış, "ABD'nin bir kez daha insan haklarını ve evrensel değerleri korumadaki sarsılmaz bağlılığını göstermiştir" demiştir.⁴⁴ Paşinyan ABD Başkanının beyanının uluslararası topluma çok ihtiyaç duyulan bir mesaj olduğunu da eklemiştir. Parlamento görüşmelerinde, ABD Başkanının beyanı hakkında görüşü sorulan Paşinyan, ABD Başkanının soykırımı tanımamasına katkıda bulunan dört unsur olduğunu ifade etmiş ve bu görüşünün ayrıntılarına girerek şunları söylemiştir:

42 "Patrik Maşalyan AA'ya konuştu: Cumhurbaşkanımız Erdoğan'ın Kafkasya barış havzası projesi 100 yılın barışını getirebilir," *Anadolu Ajansı*, 24 Nisan 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/patrik-masalyan-aa-ya-konustu-cumhurbaskanimiz-erdoganin-kafkasya-baris-havzasi-projesi-100-yilin-barisin-i-getirebilir/2218364>.

43 "Türk Konseyi Genel Sekreterinin Beyanları," *Türk Keneşi Resmi İnternet Sitesi*, 24 Nisan 2021, https://www.turkkon.org.tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanlari_2237.

44 "ABD Başkanı Joe Biden 1915 olayları için 'Ermeni soykırımı' dedi, Türkiye sert tepki gösterdi," *EuroNews*, 24 Nisan 2021, <https://tr.euronews.com/2021/04/24/joe-biden-1915-olaylar-icin-soyk-r-m-dedi>.

“Bir uzun vade, bir orta vade, iki de kısa vade unsuru bulunduğuna inanıyorum. Uzun vade unsuru kesinlikle Amerikalı Ermeni toplumunun ve diasporanın bütün kuruluşlarının istikrarlı çalışmasıdır. Orta vade unsuru Türkiye'nin bölgesel politikaları ve bu çerçevede Türkiye ile ABD arasında ortaya çıkan uyumsuzluktur. Kısa vade unsurlarından ilki 44 gün savaşı ve Türkiye'nin buna açık ve aktif müdahalesi, ikinci unsur da Ermenistan'ın demokratik bir ülke olmasıdır.”⁴⁵

Ermenistan Cumhurbaşkanı ABD'deki Ermeni kuruluşlarının başkanlarına birer şükran mektubu göndermiştir. Bu kuruluşların önde gelenleri arasında Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun (ARF), Ermeni Genel Hayır Birliği (AGBU) ve Amerika Ermeni Meclisi (AAA) bulunmaktadır.

Tahmin edileceği üzere, Ermeni lobi grupları ve kuruluşları, Federe ve Federal düzeyde Ermeni yanlısı siyasetçiler de bu sonuçtan ziyadesiyle mutlu olmuştur. Ancak bilinen Ermeni taktiklerinde hiçbir değişiklik olmadığı kısa süre içinde görülmüş, arzulanın başkanlık beyanı sağlanınca, yeni talepler le ortaya çıkılmaya, daha fazlası istenmeye başlanmış, söylemden sonra eylem sloganı ile Türkiye'ye daha çok baskı yapılması girişimleri gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda yapılan ilk yorumlarda, “Bu bir ara adımdır zira başkanın beyanında Türkiye'nin adı geçmemiştir” denmiştir. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) başkanı kamuya yaptığı ilk açıklamada, Başkanın beyanından sonra artık gözlerin mahkemelere çevrildiğini söylemiştir. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi ABD Başkanını eleştirmeden de kaçınmamış, Kongrenin Azerbaycan'a yardımları kısıtlama kararına rağmen Başkanın yardımı devam ettirme kararlılığına ilişkin çıkan haberlerden hayal kırıklığına uğrandığı kamuoyuna duyurulmuştur.

Ermenistan'da 24 Nisan anma gününde Cumhurbaşkanı ile birlikte katıldığı törende konuşan Paşinyan, Ermenistan'ın ve Karabağ'ın yaşamsal bir “pan-Türk tehdidi” altında bulunduğunu ileri sürmüş, daha sonra yaptığı yazılı bir beyanda da “İkinci Karabağ savaşı, Karabağ Ermenilerini yok etmeyi hedefleyen Azerbaycan-Türk saldırısı, Türkiye'nin yayılmacı dış politikası ve Ermenistan'a yönelik toprak emelleri bir soykırım ideolojisinin yeniden canlandığına işaret etmektedir” iddiasında bulunmuştur.⁴⁶ Diğer taraftan Paşinyan Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile bölgesel bir diyaloga açık olduğunu da kaydederken, “Ancak, bizim tasarladığımız diyalog kuvvet unsuruna dayanamaz. Sadece eşitlik ilkesi tabanında başarılı olabilir” koşulunu

45 “Pashinyan comments on factors behind US recognition of Armenian Genocide,” *ArmenPress*, 3 Mayıs 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1051078/>.

46 “Armenia Marks Genocide Anniversary,” *Azatoryun*, April 24, 2021, <https://www.azatoryun.am/a/31220589.html>.

vurgulamış ve “Ermeni soykırımı gerçeğini hiçbir zaman sorgulamayacağız” demiştir.

Aynı gün Ermenistan Dışişleri Bakan Vekili de basın mensuplarına bir açıklamada bulunma ihtiyacı duyarak, Ermenistan’ın resmi tutumunda hiçbir şeyin değişmediğini, Ermenistan’ın önkoşul olmaksızın ilişkilerin normalleşmesine hazır olduğunu, ancak Türkiye’nin önkoşul ileri sürdüğünü, “Önkoşullar hem Ermeni soykırımı hem Dağlık Karabağ çatışması hakkındadır” açıklaması ile bilinen rayına oturtmuştur.

Ermenistan Dışişleri Bakanı da 27 Nisan’da BBC hafta sonu programında yayınlanan bir mülakatta, ABD Başkanının beyanının Türkiye ile ilişkilerine olası etkileri konusunda fütursuzca, “Türkiye ile ilişkilere gelince, Türkiye bağımsızlığı yeniden aldığımız 1991 yılından beri Ermenistan’a karşı düşmanca ve saldırgan bir politika izlemektedir. Türkiye diplomatik ilişkilerin kurulmasını reddetti, Ermenistan ile sınırını kapattı ve Ermenistan’a karşı giderek artan düşmanca bir politika izledi. Daha da öteye, Türkiye Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ halkına karşı giriştiği saldırıya, bölgemize binlerce yabancı terörist savaşı göndermek suretiyle, doğrudan müdahil oldu. ABD Başkanının bu çok önemli beyanının diyalog ve sonunda ilişkilerin normalleşmesi yolunu açacağını ümit ediyoruz. Aynı zamanda bölgesel barışa ve istikrara da katkıda bulunacaktır” diyebilmiştir.

ABD Başkanının beyanına Rusya’nın yorumu, TASS haber ajansında yayınlanan, Devlet Başkanının sözcüsünden gelmiştir. Sözcü, ABD Başkanının Osmanlı İmparatorluğu zamanında Ermenilere soykırım yapıldığının tanınmasının arkasında tarihi bir olayı anlama çabası olduğu konusunda kuşku ifade etmiş, bunun ABD’nin iç işi olduğunu, bir “havuç ve sopa” politikasını gösterdiğini sözlerine eklemiştir.⁴⁷

Türkiye Cumhurbaşkanı 15-16 Haziran’da Azerbaycan’a bir devlet ziyaretinde bulunmuştur. Azerbaycan Parlamentosunda bir konuşma yapan Türkiye Cumhurbaşkanı, işgal altındaki topraklarını kurtaran Azerbaycan’ın yaralarının sarılmasında ve bölgesel istikrarın sağlanmasında Türkiye’nin desteğini vurgulamış, bu kapsamda bölgesel bir işbirliği platformu oluşturulması hususundaki vizyonunu yinelemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile birlikte Karabağ’da işgalden kurtarılan tarihi Azerbaycan kenti Şuşa’yı da ziyaret etmiş ve iki Cumhurbaşkanı 15 Haziran’da burada, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ittifak ilişkilerini kapsamlı ve daha güçlü hale getiren, tarihi bir belge oluşturan, “Şuşa Bildirisi”ni imzalamıştır. İki ülke ilişkilerinin çok yönlü

47 “Kremlin Says NATO and US troubled by Turkey’s independent behaviour,” *TASS*, 29 Nisan 2021, <https://tass.com/politics/1284845>.

boyutları için adeta bir yol haritası oluşturan bu kapsamlı belgenin metni aşağıdadır:

“Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Azerbaycan’ın ve bir bütün olarak Türk dünyasının eski kültür beşiği Şuşa kentinde görüşmesinin tarihi önemine vurgu yaparak,

İki dost ve kardeş ülke arasında imzalanmış tüm uluslararası belgelere, bununla ilgili 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması’na sadık olduklarını bir kez daha onaylayarak,

9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” ile “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü”, ayrıca 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”na dayanarak,

İki ülke ve halkları arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarından hareketle Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin niteliksel olarak yeni, müttefiklik düzeyine çıkarılmasının iki ülke ve halklarının çıkar ve menfaatlerine hizmet ettiğinin altını çizerek,

Ortak çıkarların korunmasında her iki ülkenin siyasi, ekonomik, savunma, kültür, insani, sağlık, eğitim, sosyal, gençlik ve spor alanlarındaki imkân ve potansiyelinin birleştirilmesinin öneminin farkında olarak,

Uluslararası hukukun ilke ve normlarının yanısıra, Birleşmiş Milletler Şartı’na uygun olarak küresel ve bölgesel barış, istikrar ve güvenliğin sağlanmasında ortak çabaların sürdürülmesinin önemini vurgulayarak,

Ortak çıkarlara dayalı bölgesel ve uluslararası stratejik konulardaki faaliyetlerin karşılıklı şekilde koordinasyonunun gerekliliğini ifade ederek,

Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğü, uluslararası düzeyde kabul görmüş sınırlarının dokunulmazlığı gibi milli çıkarlara dayanan konularda ikili

ve çoklu formatlarda dayanışma ve karşılıklı yardım ilkelerinden yola çıkarak,

Türk dünyasının sürekli olarak gelişimine yönelik karşılıklı faaliyetlerin bölgesel ve uluslararası düzeyde ileriye götürülmesiyle ilgili çabaları birleştirerek,

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Azerbaycan Halkının Umummilli lideri Haydar Aliyev'in bilgece söyledikleri "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, kederi kederimizdir" ve "Tek millet, iki devlet" sözlerinin halklarımızın milli-manevi serveti olarak değerlendirildiğini özellikle vurgulayarak,

Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ikili ilişkilerin daha da genişletilmesi ve derinleştirilmesi perspektiflerini her yönüyle inceleyerek, beyan ederler;

Taraflar, iki dost ve kardeş ülke arasındaki stratejik düzeyde gelişmekte olan ilişkilerin durumundan memnuniyetlerini ifade ederek siyasi diyalogun her düzeyde sürdürülmesinin ve yüksek düzeyli karşılıklı ziyaretlerin önemini belirtirler.

Taraflar büyük gururla, Azerbaycan'ın 44 gün süren Vatan Savaşı'nda zafer kazanarak Ermenistan'ın 30 yıldır süren saldırgan politikasını durdurduğunu, topraklarını işgalden kurtardığını, tarihi adaleti ve uluslararası hukuku yeniden sağladığını ifade ederler.

Azerbaycan, Ermenistan'ın 30 yıl süren saldırısına son verilmesinde, işgal edilmiş toprakların kurtarılmasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi-siyasi desteğine yüksek değer vermektedir. Taraflar, Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin pekiştirilmesi, ekonomi ve ulaştırma alanındaki tüm bağların yeniden sağlanması, ayrıca bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normale dönüştürülmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması yönündeki çabalarını sürdüreceklerdir. Bu kapsamda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi konumu dikkate alınacaktır.

Taraflar, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan topraklarında Türkiye-Rusya Ortak Merkezi'nin faaliyetlerine Türkiye'nin katkılarının bölgedeki barış, istikrar ve refahın sağlanmasında önemli rol oynadığına vurgu yaparlar.

Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, uluslararası düzeyde tanınmış sınırların dokunulmazlığı, devletlerin iç işlerine karışmama ilkelerine dayanarak müttefiklik ilişkilerinin kurulmasının siyasi ve hukuki mekanizmalarını belirler.

Taraflar, dış politika alanındaki koordinasyonun ve düzenli ikili siyasi istişarelerin gerçekleştirilmesinin önemini belirtir ve bu yönde Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi çerçevesindeki faaliyetlerin önemini vurgular.

Taraflar, kendi ulusal çıkar ve menfaatlerini koruma ve sağlamaya yönelik bağımsız dış politika yürütürler. Taraflar, bölgesel ve uluslararası düzeyde istikrar ve refah üzerinden barış, dostluk ve samimi komşuluğa dayalı uluslararası ilişkilerin geliştirilmesi, ayrıca ihtilaflar ile bölgesel ve küresel güvenlik ve istikrar meselelerinin çözümlenmesi yönünde ortak çaba gösterirler.

Taraflar, güncel, karşılıklı ilgi uyandıran uluslararası konularda dayanışma ve karşılıklı destek sergileyerek yakın veya örtüşen tutumlardan yola çıkarak ikili işbirliğini derinleştireceklerdir ve BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, İİT dahil uluslararası ve bölgesel kuruluşlar çerçevesinde birbirine karşılıklı destek vereceklerdir.

Taraflardan herhangi birinin kanaatine göre onun bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne, uluslararası düzeyde tanınmış sınırlarının dokunulmazlığına veya güvenliğine karşı üçüncü bir devlet veya devletler tarafından tehdit ve saldırı gerçekleştirildiğinde, Taraflar, ortak istişareler yapacak ve bu tehdit veya saldırının önlenmesi amacıyla BM Şartı'nın amaç ve ilkelerine uygun girişimlerde bulunacak, birbirine BM Şartı'na uygun şekilde gerekli yardımı yapacaklardır. Bu yardımın kapsam ve biçimi ivedi yapılan görüşmeler yoluyla belirlenerek ortak tedbirler alınması için savunma ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilecek ve Silahlı Kuvvetlerin güç ve yönetim birimlerinin koordineli faaliyeti sağlanacaktır.

Tarafların Güvenlik Konseylerinin milli güvenlik konularında düzenli olarak ortak toplantıları düzenlenecektir ve bu toplantılarda ulusal çıkarların, Tarafların çıkarlarını etkileyen bölgesel ve uluslararası güvenlik konularının müzakeresi gerçekleştirilecektir.

Taraflar, iki kardeş ülke silahlı kuvvetlerinin çağın gereklerine uygun olarak yeniden yapılandırılması ve modernizasyonuna yönelik olarak ortak çaba göstermeye devam edecektir.

Taraflar, Ermeni işgalinden kurtarılan rayonlarda başta mayınlı arazilerin temizlenmesi olmak üzere hayatın normalleştirilmesi faaliyetlerini destekleyeceklerdir.

Taraflar, savunma yeteneklerinin ve askeri güvenliğin güçlendirilmesine yönelik personel mübadelesini, ortak eğitim ve tatbikatların düzenlenmesini, iki ülke silahlı kuvvetlerinin birlikte çalışabilirliğinin artırılmasını, modern teknolojilere dayalı silah ve mühimmatların yönetilmesinde yakın işbirliğini ve bu amaçla yetkili kurum ve kuruluşların koordineli faaliyetinin sağlanmasını teşvik edeceklerdir. Türkiye ve Azerbaycan diğer dost devletlerin orduları ile birlikte askeri tatbikatların düzenlenmesini destekleyeceklerdir.

Taraflar, ulusal ve uluslararası yükümlülüklerini göz önünde bulundurmak suretiyle, deniz, hava ve uzay alanında karşılıklı teknoloji paylaşımında bulunarak, müşterek yeteneklerin geliştirilmesi amacıyla ortak projelerin yürütülmesini teşvik edecek ve karşılıklı savunma sanayii teknolojilerinin geliştirilmesine olumlu katkı sağlayacak; sahip oldukları silah ve mühimmatla teçhiz edecek, bunların üretim teknolojilerini karşılıklı şekilde teşvik edecek ve hâlihazırda ülkelerinde mevcut olmayan üretim alanlarının oluşturulmasını, ortak araştırma ve üretim faaliyetleri gerçekleştirilmesini, iki ülke savunma sanayi kurumlarının teknoloji, askeri ürünler ve hizmetler alanında yerli ve uluslararası pazarda işbirliği yapmasını destekleyeceklerdir.

Taraflar, iki devlet arasında geliştirilen ve onların çıkarlarına uygun askeri-siyasi işbirliğinin üçüncü devletlere karşı olmadığını belirtirler.

Taraflar, siber güvenlik alanında işbirliğinin daha da geliştirilmesinin önemini vurgular ve bu alanda ortak bilimsel araştırma çalışmaları, uzman eğitimi gerçekleştirecek, karşılıklı teknik işbirliğini teşvik edeceklerdir.

Taraflar, ticari-ekonomik ilişkilerde ulusal ekonomilerinin ve ihracatın çeşitlendirilmesi, aynı zamanda geleceğe dönük alanlarda ortak üretimin oluşturulması, yatırım alanındaki işbirliğinin karşılıklı faydalı gelişimi için daha elverişli ortamın geliştirilmesi yönünde çabalarını yoğunlaştıracaklardır. Bu hususta, Türkiye ve Azerbaycan ürünlerin

serbest dolaşımının sağlanması mekanizmalarının oluşturulması yönünde gerekenleri yapacaklardır.

Taraflar, bölgenin ve Avrupa'nın enerji güvenliğine katkı veren, doğal gaz kaynak ve güzergâh çeşitlendirmesi sağlayan stratejik Güney Gaz Koridorunun hayata geçirilmesinde Türkiye ve Azerbaycan'ın öncü rolünü vurgularlar. Taraflar, Güney Gaz Koridorunun etkili biçimde kullanılması ve daha da geliştirilmesine yönelik çabaları koordineli şekilde sürdürecektir. Taraflar ayrıca küresel enerji sektöründeki gelişmeleri de dikkate alarak, bölgenin enerji arz güvenliğinin pekiştirilmesini teminen elektrik alanında da bölgesel işbirliğine katkı sağlayacak çabaların arttırılarak sürdürülmesi konusundaki niyetlerini ortaya koyarlar.

Taraflar, iki ülke topraklarından geçen Doğu-Batı/Orta uluslararası ulaştırma koridorunun rekabet kabiliyetinin artırılması amacıyla karşılıklı işbirliğini pekiştireceklerdir. Türkiye ve Azerbaycan akıllı ulaşım sistemleri teknolojilerinden istifade ederek, uluslararası ulaştırma koridorlarının Türkiye-Azerbaycan bölümlerinde transit-ulaştırma potansiyelini daha da geliştireceklerdir.

Taraflar, Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve sözkonusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demiryolunun inşaatının iki ülke arasındaki ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler.

Taraflar, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin mevcut seviyesinin genel bölgesel ve uluslararası barış ve istikrara katkıda bulunmakta olduğunu, ilişkilerin sadece iki ülkeye değil, aynı zamanda bölgeye barış ve istikrar getirerek, başta bölge ülkeleri olmak üzere uluslararası toplumun huzur, barış ve çıkarlarına da hizmet edeceğini vurgular.

Taraflar, bölgesel ve uluslararası istikrar ve güvenliği olumsuz şekilde etkileyen çeşitli tehdit ve çağrılara, özellikle terör, onun tüm şekil ve tezahürlerine, finansmanına, aynı zamanda kitle imha silahlarının yayılmasına, organize suçlara, kara para aklanmasına, uyuşturucu kaçakçılığına, insan ticaretine, yasadışı göçe karşı mücadele alanında ortak çaba ve işbirliklerini genişletecek ve derinleştirecekler.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliğine, toprak bütünlüğüne, sınırlarının dokunulmazlığına, istikrar ve güvenliğine yönelik tüm eylemleri, aynı zamanda terörün tüm şekil ve tezahürlerini kınıyor ve Türkiye Cumhuriyeti'nin terörizme karşı yürüttüğü mücadeleyi kati surette destekliyor.

Taraflar, çeşitli ülkelerde yaşayan Türk ve Azerbaycan diasporaları arasındaki işbirliğinin daha sıkı şekilde geliştirilmesi, onların maruz kaldıkları genel sorunlar karşısında birlikte adım atılması ve devamlı dayanışma sergilenmesi amacıyla gayretlerini birleştireceklerdir.

Tarafların ülkelerinin tanıtımı ve ulusal çıkarlarının korunmasına dair tarihi gerçeklerin dünya kamuoyuna duyurulmasında diaspora faaliyetinin koordinasyonunu ve karşılıklı desteği teşvik edeceklerdir.

Taraflar, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı asılsız iddialarının, tarihin çarpıtılması ve tarihi gerçeklerin tahrif edilerek siyasallaştırılması girişimlerinin bölgede barış ve istikrara zarar verdiğini vurgulamakta, bu çerçevede 1915 yılı olaylarına ilişkin olarak kendi arşivlerini açan Türkiye'nin, Ermenistan'daki ve diğer ülkelerdeki arşivlerin açılması ve bu konuda tarihçiler tarafından araştırmaların yapılmasına yönelik çabalarını desteklemektedirler.

Taraflar, 10 Aralık 2020 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Medya Alanında Stratejik İşbirliğine Dair Mutabakat Zaptı"na uygun olarak Türkiye-Azerbaycan Medya Platformunun olanaklarını göz önünde bulundurarak, iki ülkenin ilgili kurumları arasında enformasyon, iletişim ve sosyal diplomasi alanlarındaki işbirliğini daha da güçlendirecek ve bu çerçevede Dışişleri Bakanlıkları arasında sürekli olarak enformasyona ilişkin sık görüşmeler ve değişimler yapılacaktır.

Taraflar, parlamentolararası işbirliğinin daha da güçlendirilmesi ve bu yönde karşılıklı faaliyetin artırılmasını teşvik ederler.

Taraflar, iki halkın ortak değerlerinin önemli tezahürlerine gerekli sosyal desteğin gösterilmesini sağlayacak, tarihi ve kültürel mirasların korunması için ortak faaliyet gerçekleştireceklerdir.

Taraflar, Türk dünyasının birlik ve refahına hizmet edecek ulusal ve uluslararası çabaların artırılmasına dikkat çektiler.

Taraflar, Türk kültür mirasının uluslararası düzeyde tanıtımı ve teşviki alanında ortak işbirliğini güçlendireceklerdir.

Taraflar, Türk dayanışmasının daha da pekiştirilmesi amacıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mirası Vakfı, TÜRKSOY ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetlere ivme kazandıracaklardır.

Taraflar, bir Tarafın vatandaşlarının diğer Tarafın topraklarına kimlik kartı ile seyahat etmelerine dair kabul edilen anlaşmadan duydukları memnuniyeti ifade ediyor ve sözkonusu anlaşmanın halklarımız arasındaki yakınlık ve insanlar arasındaki ilişkiler açısından müstesna önemini ifade ederek, bir Tarafın vatandaşlarının diğer Tarafın topraklarında ikamet etme hakkı elde etmelerini mütakabiliyet ilkesine dayalı olarak kolaylaştırmak için gerekli çalışmaların yapılmasını takdir ederler.

Taraflar, gerekli devlet desteğini sağlayarak halkları arasındaki ortak değerlere dayalı yakın ilişkileri insani, sosyal güvenlik, bilimsel, eğitim, sağlık, kültür, gençlik ve spor alanlarında daha da geliştirecek ve derinleştireceklerdir. Bu amaçla, iki ülkenin ilgili kurumları tarafından ortaklaşa olarak sürekli faaliyetler gerçekleştirilecektir.

Şuşa kentinde 15 Haziran 2021 tarihinde, Türkçe ve Azerbaycan dilinde olmak üzere iki nüsha halinde imzalanmış olup tüm metinler eşit derecede geçerlidir.⁴⁸

Ermenistan hem Şuşa'ya gidilmesine hem de imzalanan bildiriye karşı sert tepki göstermiştir. Tarihi gerçeklerin nasıl arsızca çarpıtıldığına yeni bir örnek olarak, inanılmaz bir fütursuzlukla, Şuşa'yı Dağlık Karabağ'da Ermenistan'ın tarihi ve kültürel merkezi olarak tanımlayan ve halen Azerbaycan işgali altında bulunduğu söylemini kullanan Ermenistan, aynı gün, 15 Haziran'da, Dışişleri bakanlığının yayınladığı bir beyanla, Şuşa'ya gidilmesini bölgesel barışa ve istikrarı torpilleyen bir kışkırtma olarak nitelendirmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 17 Haziran'da bu kez Şuşa Bildirisini hedef alan bir beyanda bulunmuştur. Bu resmi beyanda yer alan bazı ifadeler aşağıdadır:

48 "Şuşa Beyannamesi" T.C Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi,
<https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>.

“Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının Karabağ cumhuriyetinin halen işgal altındaki kenti Şuşa’yı (Şuşa) ortak ziyaretlerini kuvvetle kınayan bir beyanda bulunmuş ve bunu bölgesel barış ve güvenliğe karşı açık bir tahrik olarak nitelendirmiştir”, “Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının Şuşa’da imzaladıkları bildiri ve Türkiye Cumhurbaşkanının Azerbaycan parlamentosundaki konuşması da aynı ölçüde kabul edilemez ve tahrik edicidir”, “Bildiride kullanılan ‘Zangezur Koridoru’ tabiri, Karabağ cumhuriyeti halkına karşı ortak saldırı ve işledikleri kitlesel mezalimin cezasız kalmasından aldıkları cesaretle şimdi Ermenistan Cumhuriyetinin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine karşı aleni anlaşmalar yaptıklarını kanıtlamaktadır. İki ülkenin Ermeni soykırımının uluslararası tanınmasına karşı mücadele konusunda anlaşması da aynı derecede endişe vericidir”, “Böyle Ermeni düşmanlığı ortamında, Türkiye Cumhurbaşkanının Azerbaycan Parlamentosunda ifade ettiği bölgesel işbirliği için bir platform oluşturulması önerisi inandırıcı değildir ve yanıltıcıdır”.⁴⁹

Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkissian bir İspanyol gazeteciye verdiği, 23 Haziran’da , “Ermenistan Rusya ile Avrupa arasında olmak istemiyor” başlığı ile yayınlanan kapsamlı bir mülakatta Türkiye ile de ilgili olarak sıfatına ve mevkiine yakışmayan, aşağıdaki yanlış ve yanıltıcı ifadelerde bulunmuştur:

“Eğer Rusya olmasaydı durum tamamen değişik olurdu. Azerbaycan’ın Türkiye ile birlikte Ermenistan’a girmeyeceğini bana garanti edebilecek kimse var mı? Sizin ülkeniz gibi bir NATO ülkesi olan Türkiye gelip Ermenistan gibi küçük bir ülkeye NATO silahlarıyla saldırıyor”. “26 yıl önce aynı iki ülke savaştı ve Ermenistan kazandı. Yarın ne olacağını kim bilir? “Türkiye Ermenistan ile ilişki kurmak istiyor, bu iyi. 106 yıl önce soykırımı yapan güçlerin arkasında Türkiye’nin şimdiki Cumhurbaşkanı yoktu. Af dilemek güçlü olmayı gerektirir. Af dilemek zafiyet değil, güçlü olmaktır”.

Rusya Dışişleri Bakanı Türkiye’ye yaptığı çalışma ziyaretinde Türkiye Dışişleri Bakanı ile 30 Haziran’da Antalya’da görüşmüştür. Yaptıkları basın toplantısında Rus bakan Türkiye Cumhurbaşkanının Şuşa’yı ziyaretinde bir sorun olmadığını ifade etmiş ve bu ziyaretin Ankara ile Bakü arasındaki ortaklık çerçevesinde yapıldığını söylemiştir. Rus bakanın konuya ilişkin ifadeleri aşağıdadır:

“Bugün Türkiye Dışişleri Bakanı ile her ikimizin de Ermenistan ve Azerbaycan arasında uzlaşmaya ve ilişkilerin normalleşmesine ve Ermenilerin, Azerbaycanlıların ve diğer millî grupların iyi komşular olarak yaşamaları için

49 “Armenia Says “Shusha Declaration” Is Deplorable and Provocative,” *Hetq*, 17 Haziran 2021, <https://hetq.am/en/article/132286>.

katkıda bulunmak üzere imkânlarımızı kullanmak hususunda mutabık kaldık.” Rusya, Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının bölgenin gelişmesini artırmak üzere önerdikleri, üç güney Kafkasya ülkesi ile üç komşu ülke, Rusya, Türkiye ve İran’ı kapsayan ‘üç artı üç’ mekanizmasını desteklemektedir”.

24 Haziran’da yapılan bir kabine toplantısında, Türk mallarına getirilmiş olan ithal yasağının altı ay daha uzatılması kararlaştırılmıştır. 31 Aralık 2020 yılında başlatılan yasağın 1 Temmuz 2021’de sona ermesi böylece daha ileri bir tarihe kalmıştır. Türkiye’ye karşı siyasi bir tutumu yansıttığı kadar, bu yasağın arkasındaki ekonomik gerekçe, Ermenistan pazarının rekabet kabiliyeti yüksek Türk malları tekeline girmesi korkusudur. 27 Temmuz tarihli Ermeni basınında, üst düzey bir Türk yetkilinin Ermenistan’ı yeni sorunlarla tehdit ettiği haberi manşetlerde yer almıştır. İddia, Adalet ve Kalkınma Partisi sözcüsünün 26 Temmuz’da bir twitter mesajda, Ermenistan eğer Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının mesajlarını anlamazsa, yeni sorunlarla karşılaşabilir dediği kaydedilen haberden kaynaklanmıştır. Haberlerde ayrıca, Parti sözcüsünün Cumhurbaşkanının altı ülkeli bölgesel işbirliği platformu önerisine dikkat çektiği, Ermenistan’ı da içeren bu öneriyi “tarihi bir fırsat” olarak tanımladığı, Türkiye’nin Erivan’ın bölgesel barışı tehlikeye atmasına izin vermeyeceğini ifade ettiği belirtilmiştir.

Başbakan Paşinyan Hükümetin “2050 yılına kadar Ermenistan’ın Dönüşüm Projesi” başlıklı belge esasında öngördüğü beş yıllık eylem planını 18 Ağustos’ta televizyonda halka açıkladığı konuşmasında Türkiye ile ilişkiler konusuna da yer vermiş ve şunları söylemiştir: “ Geçmişte de Türkiye ile ilişkileri önkoşul olmadan iyileştirmeye hazırдық, şimdi Ankara ile Erivan arasında karşılıklı güven tesis etmeye ve ilişkileri ön koşul olmaksızın sürdürmeye hazırız⁵⁰”. Bilinen, geleneksel bu söylemden yeni bir açılım niyetinin ipuçlarını çıkartmak zordur. Yapılabilecek yorum, beklenecek ve görülecektir.

50 “Armenia ready to normalize ties with Turkey, says Pashinyan,” *Daily Sabah*, 19 Ağustos 2021, <https://www.hurriyetdailynews.com/armenia-ready-to-normalize-ties-with-turkey-says-pashinyan-167206>.

KAYNAKÇA

- “Armenian Foreign Minister Explains Resignation.” *Azatutyun*, 31 Mayıs 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31282523.html>.
- Dilaver, Tutku. “Ermenistan’da Yaklaşan Erken Seçimler.” *AVİM*. 3 Haziran 2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-DA-YAKLASAN-ERKEN-SECIMLER>.
- “Armenia ARF Calls for Pashinyan’s Immediate Removal.” *HyeTert*. 27 Mayıs 2021, <https://hyetert.org/2021/05/27/armenia-arf-calls-for-pashinyans-immediate-removal/>.
- “Pashinyan promises to take revenge on his political opponents.” *Caucasian Knot*. 8 Haziran 2021, <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/55773/>.
- “Armenian Church Hits Back At Pashinian.” *Azatutyun*, 14 Haziran 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31306669.html>.
- “Armenian premier’s party wins parliamentary vote: Unofficial results.” *Anadolu Ajansı*, 21 Haziran 2021. <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-premier-s-party-wins-parliamentary-vote-unofficialresults/2280280>.
- “No alternative to national and social solidarity – His Holiness Karekin II.” *Public Radio of Armenia*, 2 Ağustos 2021. <https://en.armradio.am/2021/08/02/no-alternative-to-national-and-social-solidarity-his-holiness-karekin-ii/>.
- “Alen Simonyan elected Armenian parliament’s speaker.” *TASS*. 2 Ağustos 2021. <https://tass.com/world/1321945>.
- “Structure.” *The Government of the Republic of Armenia Official Website*. <https://www.gov.am/en/structure/>.
- Bedevian, Astghik. “Armen Grigorian Tipped To Become Armenia’s New FM.” *Azatutyun*. 21 Temmuz 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31359299.html>.
- “Armenia at Last Appoints New Foreign Minister.” *Eurasianet*. 19 Ağustos 2021. <https://eurasianet.org/armenia-at-last-appoints-new-foreign-minister>.

“Armenian Government Unveils Five-Year Action Plan.” *Mirror Spectator*, 20 Ağustos 2021.

<https://mirrorspectator.com/2021/08/20/armenian-government-unveils-five-year-action-plan/>.

“In 5 Months Of 2021, Armenia`s National Debt Increased by \$ 848 Million, and in 3 Years by Almost \$ 2 Billion.” *Finport*. 15 Haziran 2021.

https://finport.am/full_news.php?id=44260&lang=3&_cf_chl_jschl_tk_=pmd_SMqTrrBpiWeHGMIzSV_NGUjkJHs5jF4OIarKJkw86eI-1630100313-0-gqNtZGzNAjucnBszQiR.

Kuchera, Joshua. “Armenia and Azerbaijan in New Border Crisis.” *Eurasianet*. 14 Mayıs 2021. <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-in-new-border-crisis>.

“Baku backs Russia’s proposal for solution to Azerbaijan’s border dispute with Armenia – PM.” *TASS*. 29 Mayıs 2021. <https://tass.com/world/1295725>.

“Pashinyan, Sarkissian Discussed Border Crisis and Border Delimitation.” *Arka News Agency*. 21 Mayıs 2021.

http://arka.am/en/news/politics/pashinyan_sarkissian_discussed_border_crisis_and_border_delimitation/.

“Armenia Accuses Azerbaijan Of Breaking Truce Deal Over Prisoners’ Release.” *RFL/RL*. 9 Nisan 2021.

<https://www.rferl.org/a/armenia-accuses-azerbaijan-breaking-truce-deal-over-prisoners-release/31195803.html>.

“Kelbecer’de Mayın Patladı: 2 Azerbaycanlı Gazeteci Öldü.” *TRT Haber*. 4 Haziran 2021.

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/kelbecerde-mayin-patladi-2-azerbaycanli-gazeteci-oldu-586071.html>.

“Azerbaycan Mayın Haritası Karşılığında 15 Ermeni Tutukluyu Ülkesine İade Etti.” *EuroNews*. 12 Haziran 2021.

<https://tr.euronews.com/2021/06/12/azerbaycan-may-n-haritas-kars-l-g-nda-15-ermeni-tutukluyu-ulkesine-iade-etti>.

“Armenian National Committee protest Dendias over Ambassador’s visit to occupied Nagorno-Karabakh.” *Greek City Times*. 12 Temmuz 2021.

<https://greekcitytimes.com/2021/07/13/armenian-national-committee-of/>.

Mejlumyan, Ani. "Armenia proposing restoration of rail route through Azerbaijan to Russia." *Eurasianet*. 4 Mayıs 2021.

<https://eurasianet.org/armenia-proposing-restoration-of-rail-route-through-azerbaijan-to-russia>.

"Armenia says 3 soldiers killed in border clashes with Azerbaijan." *Eurasianet*. 29 Temmuz 2021. <https://www.euronews.com/2021/07/28/armenia-says-3-soldiers-killed-in-border-clashes-with-azerbaijan>.

"Lithuanian FM visits Armenian Genocide Memorial in Yerevan." *Ermenistan Kamu Radyosu*. 26 Nisan 2021.

<https://en.armradio.am/2021/04/26/lithuanian-fm-visits-armenian-genocide-memorial-in-yerevan/>.

"Armenia, Russia Sign Mou on Biological Safety." *Ermenistan Kamu Radyosu*. 6 Mayıs 2021. <https://en.armradio.am/2021/05/06/armenia-russia-sign-mou-on-biological-safety/>.

"Lavrov Praises Russia's Ties With Armenia." *Azatutyun*. 24 Mayıs 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31271372.html>.

"Pashinyan highlights importance of developing single gas market in EEU." *Armenpress*, 21 Mayıs 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1053000.html>.

"Armenia-Iran dialogue is of strategic importance - Nikol Pashinyan Receives Iran's Foreign Minister." *Ermenistan Başbakanlık Resmi İnternet Sitesi*. 26 Mayıs 2021.

<https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/05/26/Nikol-Pashinyan-Mohammad-Javad-Zarif/>.

"Iranian FM visits Armenia, discusses Armenian-Azerbaijani border tensions, expansion of Iran's economic presence in the country." *JamNews*. 26 Mayıs 2021. <https://jam-news.net/iranian-fm-visits-armenia-discusses-armenian-azerbaijani-border-tensions-expansion-of-irans-economic-presence-in-the-country/>.

"EBRD to launch construction of "Friendship Bridge" between Armenia and Georgia." *Ermenistan Kamu Radyosu*. 9 Temmuz 2021.

<https://en.armradio.am/2021/07/09/ebrd-to-launch-construction-of-friendship-bridge-between-armenia-and-georgia/>.

- “PM Pashinyan to pay working visits to Paris and Brussels.” *Ermenistan Kamu Radyosu*. 31 Mayıs 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1053960/>.
- “Armenian Prime Minister to visit Belgium.” *Foreign Brief*. 2 Haziran 2021. <https://www.foreignbrief.com/daily-news/armenian-prime-minister-to-visit-belgium/>.
- “South Caucasus: Visit of Foreign Affairs Ministers of Austria, Lithuania and Romania mandated by High Representative/Vice-President Josep Borrell.” *Delegation of the European Union to Georgia*. 23 Haziran 2021. https://eeas.europa.eu/delegations/georgia/100571/south-caucasus-visit-foreign-affairs-ministers-austria-lithuania-and-romania-mandated-high_en.
- “EU Plans Large-Scale Aid, Investments For Armenia.” *Azatutyun*. 9 Temmuz 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31350909.html>.
- “Zangezur corridor to contribute to China’s OBOR project – ambassador.” *Azerbaycan24*, 1 Temmuz 2021. <https://www.azerbaycan24.com/en/zangezur-corridor-to-contribute-to-china-s-obor-project-ambassador/>.
- “The CSTO Secretary General Stanislav Zas and the Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan met in Yerevan.” *CSTO Official Website*, 10 Ağustos 2021. https://en.odkb-csto.org/news/news_odkb/v-erevane-sostoyalas-vstrecha-generalnogo-sekretarya-odkb-stanislava-zasya-s-premer-ministrom-respub/.
- “Uruguay to open Embassy in Armenia.” *Ermenistan Kamu Radyosu*. 16 Ağustos 2021. <https://en.armradio.am/2021/08/16/uruguay-to-open-embassy-in-armenia/>.
- “Mevlüt Çavuşoğlu: Tarihimiz Hakkında Kimseden Ders Alacak Değiliz.” *Ensonhaber*, 24 Nisan 2021. <https://www.ensonhaber.com/gundem/mevlut-cavusoglu-tarihimiz-hakkinda-kimseden-ders-alacak-degiliz>.
- “Sayın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın 24 Nisan Mesajı.” *Türkiye Ermenileri Patrikliği Resmi İnternet Sitesi*. 24 Nisan 2021. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sayin-cumhurbaskani-recep-tayyip-erdoganin-24-nisan-mesaji-2/>.
- “Patrik Maşalyan AA’ya konuştu: Cumhurbaşkanımız Erdoğan’ın Kafkasya barış havzası projesi 100 yılın barışını getirebilir.” *Anadolu Ajansı*. 24 Nisan

2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/patrik-masalyan-aa-ya-konustu-cumhurbaskanimiz-erdoganin-kafkasya-baris-havzasi-projesi-100-yilin-barisini-getirebilir/2218364>.

“Türk Konseyi Genel Sekreterinin Beyanatu.” *Türk Keneşi Resmi İnternet Sitesi*. 24 Nisan 2021. https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanati_2237.

“ABD Başkanı Joe Biden 1915 olayları için ‘Ermeni soykırımı’ dedi, Türkiye sert tepki gösterdi.” *EuroNews*. 24 Nisan 2021. <https://tr.euronews.com/2021/04/24/joe-biden-1915-olaylar-icin-soyk-r-m-dedi>.

“Pashinyan comments on factors behind US recognition of Armenian Genocide.” *ArmenPress*. 3 Mayıs 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1051078/>.

“Armenia Marks Genocide Anniversary.” *Azatutyun*. 24 Nisan 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31220589.html>.

“Kremlin Says NATO and US troubled by Turkey’s independent behaviour.” *TASS*. 29 Nisan 2021. <https://tass.com/politics/1284845>.

“Şuşa Beyannamesi.” *T.C Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi*. <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>.

“Armenia Says “Shusha Declaration” Is Deplorable and Provocative.” *Hetq*, 17 Haziran 2021. <https://hetq.am/en/article/132286>.

“Armenia ready to normalize ties with Turkey, says Pashinyan.” *Daily Sabah*. 19 Ağustos 2021. <https://www.hurriyetdailynews.com/armenia-ready-to-normalize-ties-with-turkey-says-pashinyan-167206>.

Yayın Geliş Tarihi: 19.03.2021

Yayıma Kabul Tarihi: 23.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Karaca, Birsen. "Ermeni İddialarında Rızanın İnşası Sürecine Doğru." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 49-69.

Araştırma Makalesi

ERMENİ İDDİALARINDA RIZANIN İNŞASI SÜRECİNE DOĞRU

(TOWARDS THE PROCESS OF MANUFACTURING
CONSENT IN ARMENIAN ALLEGATIONS)

Birsen KARACA*

Öz: Bu makalenin araştırma konusu Ermeni kültür tarihine yön veren kırılma noktalarıdır. Yapılan araştırmanın amacı, yaşanan düşünsel ve sosyal kırılmaların şekillendirdiği kültürel dokuda Ermeni iddialarının geçirdiği evrimsel süreci gözlemlemektir. Araştırma konusunu motive eden, Ermeni anlatısının savunucuları tarafından dillendirilen soykırım iddialarının Türk kamuoyu nezdinde onay alması amacıyla tasarlanan ve bu çalışmada "rızanın inşası" olarak adlandırılan süreçte üretilen çalışmaların içeriği ve yoğunluğudur.

Makalede, Ermeni iddialarını üreten mekanizmanın son derece karmaşık ve mutant/değişken olarak nitelendirilebilecek bir yapıya sahip olduğu; sorunun çözümü için gerekli olan tamalgıyı engelleyen pek çok karanlık noktanın bulunduğu; Ermeni iddialarını üreten mekanizmanın beslendiği kültürel dokuyu netleştirebilmek ve sağlıklı çözümler üretebilmek için soykırım iddiaları ile gündeme gelen sorunun kökenini 1915 yılından çok daha uzak bir zaman diliminden başlatan araştırmalara gereksinim duyulduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Ermeni sorununun Ermeni iddialarına dönüşümü, Hristiyanlığın Ermeni halkı tarafından inanç sistemi

* ORCID: 0000-0003-0157-1238
Prof. Dr. Ankara Üniversitesi DTCF Kafkas Dilleri ve Kültürleri bölümü öğretim üyesi,
bkaraca@ankara.edu.tr.

olarak benimsendiği yıllardan bugüne kadar uzanan süreçte gözlemlenen kültürel kırılma noktaları referans alınarak resmedilmiştir. Ayrıca, şöyle bir görüş öne sürülmektedir: Dünya kamuoyuna enjekte edilen yaygın görüşün aksine, Ermeni kültüründeki son kırılma noktası, 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlar sonucunda yaşananlar değil, 1918 yılında kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin kendi kendini lağvetme (1920) sürecine sokan olayların neden olduğu ruhsal çöküntüdür. Bu makalede yukarıdaki görüşü destekleyen gelişmeler ön plana çıkarılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Ayastefanos Antlaşması, 1915, Ermeni sorunu, Gregoryen, Rızanın inşası.*

Abstract: *The subject of this article is the breaking points driving Armenian cultural history. The study aims to observe the evolution of Armenian allegations in the cultural sphere shaped by intellectual and social breakings. The motive for the study is the intensity and the content of the produced works in the process, named as “manufacturing consent” in this study, which was designed to get approval from Turkish public opinion concerning genocide allegations put into words by supporters of Armenian allegations.*

In the article, it is highlighted that the mechanism which produces Armenian claims has a highly complex and mutant(changeable) form, there is plenty of dark spots that hinder the apperception which is needed to solve the problem, and there is a need for more research that starts to look for the origin of the problem much more distant time than 1915 in order to find a sound solution. In this context, the transformation of the Armenian question into the Armenian allegations is tried to be depicted with reference to the cultural breaking points observed from the years when Christianity was adopted by the Armenian people as a belief system to the present. In addition, it is suggested that contrary to the widespread opinion which has tried to be injected into the World, the turning point in the Armenian culture is not the events that happened as a result of the decisions taken by the Ottoman empire in 1915, but it is the depression caused by the events that put the Democratic Republic of Armenia which was founded in 1918 into the process of self-dissolution (1920).

Keywords: *Armenian problem, Gregorian, Manufacturing consent, 1915, Treaty of San Stefano.*

Giriş

Bu çalışmanın araştırma konusu Ermeni kültür tarihine yön veren kırılma noktalarıdır. Hedeflenen amaç, yaşanan düşünsel ve sosyal kırılmaların şekillendirdiği kültürel dokuda Ermeni iddialarının geçirdiği evrimsel süreci gözlemlemektir. Araştırma konusunu motive eden, Ermeni iddialarının savunucuları tarafından dillendirilen soykırım iddialarının Türk kamuoyu nezdinde onay alması amacıyla tasarlanan ve bu çalışmada “rızanın inşası” olarak adlandırılacak süreçte üretilen çalışmaların içeriği ve yoğunluğudur.

Ermeni iddiaları ile şekillenen ve uzunca bir süredir Türk-Ermeni ilişkilerini zehirleyen sorunun tarihî kökenlerini bulmak için çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle de 1915 yılında, yaşanan olaylar ve olgular gündeme taşınmakta, farklı boyutlarıyla tartışmak için ortamlar yaratılmakta, bilimsel çalışmalar yayımlanmaktadır. Bu çalışmaların, sorunu yaratan mekanizmanın tanınmasına katkısı çok büyüktür. Bununla birlikte Ermeni iddialarını üreten mekanizma son derece karmaşık ve mutant/değişken olarak nitelendirilebilecek bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla, sorunun çözümü için gerekli olan tamalgıyı engelleyen pek çok karanlık nokta vardır. Bu tespitten hareketle öne sürebilecek sav, sağlıklı çözüm/ler üretmek için soykırım iddiaları ile gündeme gelen sorunun kökenini çok daha uzak bir zaman diliminden başlatan araştırmalar elde edilebilecek verilerin Ermeni iddialarını üreten mekanizmanın beslendiği kültürel dokuyu netleştireceğidir.

Bu makale için seçilen inceleme konusu küçük ölçekli bölgesel bir kültürdür. Mamafih bölgesel kültürler de global kültürün bir parçasıdır ve dünya ülkelerinin kültürlerini etkileyen tüm gelişmelerden etkilenmesi mümkündür, çoğu zaman da kaçınılmazdır. Örneğin, Fransız Devrimi'nin etkisi dünya ölçeğinde olmuştur ve bu etkiyi hissetmemiş bir kültür yok gibidir. Unutmamalıdır ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak kurulan devletlerin hepsinin kuruluş aşamasındaki isyanlarda bu etkinin motivasyonu vardır. Bunun yanı sıra tüm kültürler birey, sınıf, toplum etkileşimine maruz kalmakta ve tarihî süreçte belki de defalarca dönüşüme uğramaktadır. Kültürün üretimi, korunması ve aktarımı aşamalarında ise aile, inanç, politika ve eğitim kurumları rol alır. Kültür, filoloji, etnoloji, antropoloji, tarih, sanat, felsefe, teoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji gibi disiplinlerin araştırma konusudur ve disiplinlerarası çalışmalar için son derece verimli bir alandır. Bu çalışmada Ermeni kültür tarihinde yaşananlarla ilgili değerlendirmeler yukarıda resmedilen bağlam dikkate alınarak yapılacaktır.

Ermenilerin modern tarihiyle ilgili bilgiler, başlangıç noktasındaki hedefin Ermenilik bilincini uyandırmak, ardından da uyandırılan Ermenilik bilincini

canlı tutmak ve bir Ermeni devleti inşa etmek olduğu yönündedir. Bu ana hedeflerin belirlenme tarihi Hristiyanlığın bir inanç sistemi olarak Ermeniler tarafından kabul edildiği yıllara denk gelmektedir ve bu hedefler kültürel bir miras olarak içselleştirilerek bugünlere kadar taşınmışlardır.

Yukarıda işaret edilen hedeflerden Ermenilere ait bir devletin inşa edilmesi sorunu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun, 20. yüzyılın yirmili yıllarından itibaren de Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden bir karakter kazanmıştır. Şöyle ki Ermenilerin devletleşme serüveniyle ilgili ilk somut oluşumlar 20. yüzyılda gerçekleşecektir. 1918 yılında bir "Ermenistan Cumhuriyeti" kurulmuş¹ ve bugün Ermenice sanal medya platformlarında aktarılan bilgiye göre,

*"Haziran başında Tiflis Ermeni Millî Konseyi bir bildiri yayınlamış: Ermeni Millî konseyi 'Ermeni halkının kendisine verdiği yetkiye dayanarak' 28 Mayıs'ta Ermenilerin bağımsızlığını ilan etmiş, Ermenistan Halk Cumhuriyetini kurmuştur. Hükümet Tiflis'ten Erivan'a gelinceye kadar Aram Manukyan'ın başkanlığındaki Erivan Millî Konseyi iktidarı yönetmiştir."*²

Joğovurd (Ճողովուրդ) gazetesinde bahsi geçen bu yeni oluşum, o dönemde Rus İmparatorluğu'na ait olan Erivan Vilayeti (guberniya) ve Kars Bölgesi'ni (oblast) içine alan topraklar üzerinde hak iddia eden *de facto*³ bir hükümdür. Tiflis Ermeni Komitesi'nin bu eylemi uluslararası arenada tanınmamıştır. Nitekim bu durum, 29 Kasım 1920 tarihinde Kızıl Ordu'nun Erivan'a girmesiyle son bulmuştur. Kızıl ordu bölgede hâkimiyetini kurduktan sonra Ermenilerin yaşadığı topraklarda tesis edilen yeni yönetim Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն) olarak anılacaktır ve SSCB'nin bünyesinde 1991 yılına kadar varlığını sürdürecektir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kendiliğinden gelen bağımsızlık, günümüzdeki Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır⁴.

1 1918-1920 yılları arasında yaşayan I. Ermenistan Cumhuriyeti ile ilgili yaygın olarak paylaşılan bilgiler için bkz. "Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920)" *Mediamall.am*, 23 Mayıs 2014 <http://blog.mediamall.am/?id=35353>.

2 *Ճողովուրդ*, Մայիս 28, 2012

3 Ara Papyan, o gün kurulan devletin *de jure* olduğunu iddia etse de bunun temelsiz bir iddia olduğu şeklinde yorumlar da var. Bkz Պապյան, Արս. *Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները: Հոդվածների ժողովածու* (Երևան : Ա.հ., 2007): 59. Karşı görüşler için bkz. Levon Gevorgyan, "Ermenistan ve Ermeni soykırımına dair taleplerde amatörlik," *REPAIR*. 02 Ekim 2015, <https://repairfuture.net/index.php/tr/ermeni-soykirimi-tanima-ve-tazminatlar-ermeni-dan-bakis/ermeni-dan-bakis-ermeni-soykirimina-dair-taleplerde-amatoerluk>.

4 "Ընդհանուր տեղեկություններ," *Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti Resmi İnternet Sitesi*, Erişim Tarihi: 25.04.2020, <https://www.gov.am/am/official/>.

Kültürel kırılmalar bağlamında incelemek için Ermeni kültürü ilk etapta iki döneme ayrılabilir: Birinci dönemde gözlemlenen kırılmalar dinî içeriklidir. Bunun için yapılabilecek sınıflandırma, Hristiyanlığın kabulü ve Katolik mezhebinin Ermeni kilisesine alternatif bir inanç sistemi olarak faaliyet göstermeye başlaması şeklinde olacaktır. Ermeni kültürünün ikinci döneminde oluşan kırılmalar ise siyaset ve terör kontekstinde gerçekleşmiş ve çok girift bir yapıya bürünmüştür. Bu ikinci dönemde değişimlerin öncülüğünü başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulan partiler (Daşnaksutyun, Hınçak ve Armenakan/Ramgavar vd.) yapmış, daha sonra da NEMESİS, JCAG, ARA, ASALA-MR, NAR ve ASALA gibi terör örgütleri üstlenmiştir. Bu süreç, 1991 yılında Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra tamamlanmış olması gerekirken sorun, mutasyona uğramış ve “rızanın inşası” sürecine odaklanılmıştır. Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti hedef ülke olmuş ve Ermeni Sorunu, Ermeni iddialarına evrilmiştir. Bu yeni süreçte terörden vazgeçilmemiş ama görece entelektüel eylemlerle de Ermeni iddiaları gündem konusu olmaya devam etmiştir. Amaç, Hristiyan dünyanın Ermeni iddialarını benimsemesini ve savunmasını sağlamak, devamında da Türkiye’de kamuoyu oluşturarak Türk halkının kendisine yöneltilen suçlu kabul etmesi için gerekli psikolojik zemini oluşturmaktır. “Rızanın inşası” süreci bu amaç çerçevesinde uygulamaya konmuştur. Bu doğrultuda soykırım anıtları, Ermeni iddialarını destekleyen parlamento kararları, göç ve göçmen anıları, göç ve göçmenleri anlatan filmler ve romanlar psikolojik baskı aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bugün de bu baskı yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Ermenilerden ve Ermenilerin yaşadığı coğrafyalardan bahseden ilk kaynaklar Herodotos’un (MÖ. 484-449) *Herodot Tarihi*, Ksenophon’un (MÖ. 431-354) *Anabasis*’i, Strabon’un (MÖ. 64-MS. 24) *Geographika/Antik Anadolu Coğrafyası*’dır. Bu üç eserde de Ermenistan olarak anılan bir coğrafya ve Ermeni olarak adlandırılan bir halktan bahsedilmekte ve bazı genel bilgiler verilmektedir. Ancak Ermeni kültürüyle ilgili net verileri toplamak için daha uzunca bir süre beklemek gerekecektir. Yukarıda anılan kaynakların referans alındığı değerlendirmelerde Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesine nereden geldikleri konusu tartışmalıdır: Friglerin bir kolunu olarak Güney Avrupa’dan geldiklerini mi varsaymak gerekir, yoksa Urartu Devleti’ni kuran unsurlardan birisi olarak mı kabul edilmelidir? Buna bağlı olarak da Urartu Devleti’nin Friglerle herhangi bir bağlantısı var mıdır? şeklindeki sorulara cevap olabilecek net veriler yoktur. Bu açmaz bir yana, Ermenilerin pagan dönemlerinde ateşe taptikları yönünde bilgiler vardır. Bu durumda kırılma noktası olarak referans alınacak olay, Ermenilerin inanç sistemlerindeki değişiklik olacaktır. Çünkü bu olaya ait veriler nispeten daha nettir.

Tartışmalı bir tarih olsa da, Ermeni kültüründe 301 yılında Hristiyanlığın kabul edilmesi sonucu gerçekleşen ilk kırılma noktasında öne çıkan üç isim vardır: Grigor Lusavoriç, Sahak Partev, Vardapet Mesrop Maştots. Bunlardan anılması gereken ilk isim Grigor Lusavoriç'tir. Grigor Lusavoriç, Ermenilere Hristiyan inancını, daha doğru bir ifadeyle Gregor'yan mezhebini benimsettiren kişidir.

Çizilmek istenen tabloyu netleştirmek için, önce şöyle bir soru yöneltilebilir: Grigor Lusavoriç kimdir? Nereden gelmiştir? Ermeni halkını hangi argümanlarla etkisi altına almıştır? Bu sorulara cevap vermek için Rusça yazılmış dinî bir kaynağa başvurulabilir: *Kutsal Kişilerin Yaşamı (Жития святых)* adıyla yayımlanan bu kitapta, kutsal bir kişi olarak Grigor Lusavoriç'in yaşamı ve çektiği çileler anlatılmaktadır. Yukarıda anılan kaynağa göre, Grigor Lusavoriç, etnik olarak Ermeni değildir. Grigor Lusavoriç'in babası Part Hanedanlığı'na mensup bir aileden gelen Anak'tır ve Ermeni halkının yöneticisi (kullanılan kaynak kitapta anılan adıyla) Kursar'a suikast düzenlemek için kardeşi ve ailesiyle birlikte Pers Şahı Artasar tarafından sürgün mizansenini yaratılarak görevlendirilip, Horasan yakınlarından Ermenistan'a yerleşmiştir. Anak ve kardeşi planladıkları gibi Ermeni yönetici Kusal'ın güvenini kazanmış, devamında da Kusal'a karşı başarılı bir suikast gerçekleştirmişlerdir. Ancak Kursar'ın adamları suikastçıları yakalayarak aileleriyle birlikte öldürürler. Bu sırada akrabalarından birisi Anak'ın iki oğlunu kıyımdan kaçıtır: Bu çocuklardan birisi ileride anılacak olan adıyla Grigor Lusavoriç'tir. Bu olaydan sonra Pers Şahı Artasar Ermenilerin yaşadığı bölgeye gelir ve Ermenileri kendi yönetimi altına alır. Artasar, Ermeni yönetici Kursar'ın oğlu Tiridat ve Anak'ın oğullarından Grigor'u Roma İmparatorluğu'na bırakır, diğer çocuğu da İran'a götürür. Romalıları bırakılan bu iki çocuk ilerleyen yıllarda Ermenilerin inanç dünyasında çok büyük bir kırılmaya neden olacak değişime imza atacaktır: Grigor, büyüdüğü zaman Kayseri'de Hristiyanlığı benimseyecek ve orada dinî eğitim alacaktır. Kursar'ın oğlu Tridat ise Ermenilerin yöneticisi olacaktır. Bir süre sonra bu iki genç insanın yolları kesişecek ve Grigor Lusavoriç, uzun uğraşlar sonunda Tridat'ı Hz. İsa'ya inanmaya ikna edecektir⁵.

Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden bir süre sonra, Hristiyanlığı kabul eden diğer halklarda olduğu gibi yazı diline geçiş süreci başlatılmıştır. Yeni inanç sisteminin toplumda özümsemesi, kültür üretme mekanizmasına dönüşmesi, üretilen kültürün korunması ve bir sonraki nesillere aktarılması için gerekli olan süreci başlatanlar ise, X. Ermeni Katolikosu Sahak Partev (389-439) ve Vardapet Mesrop Maştots olmuştur.

5 свт. Димитрий ростовский, "Житие и страдание святого священномученика Григория, епископа великой Армении, и с ним тридцати семи дев," *Жития святых*, (Erişim Tarihi: 24.04.2020). https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840.

Sahak Partev'in biyografisinde kayıtlı bilgiler; İstanbul doğumlu olduğu, Grigor Lusavoriç'in soyundan geldiği, Yunanca, Süryanice ve Farsçayı akıcı bir şekilde kullandığı, ilk *İncil* çevirisini yaparak Ermeniceye kazandırdığı, Ermeni toplumunun eğitim sorununu çözmek için gerekli organizasyonları yaptığı, bu organizasyonların yöneticiliğini üstlendiği ve Ermeni edebiyatının kurucusu olduğu şeklindedir.⁶

Mesrop Maştots'un biyografisi de aynı şekilde muğlaktır. Bununla birlikte yaygın olarak aktarılan bilgiler, Muş'un Sürügüden (Հաղեղաց [hatsekats]) köyünde doğduğu, Grekçe eğitim veren bir okulda Helenistik eğitimi aldığı, birden fazla dil, edebiyat ve savaş sanatlarını öğrendiği şeklindedir.

“Mesrop Maştots daha sonra Arşakid'lerin sarayında hizmete başlamış ve devlet hizmetlisi ve asker olarak ünlenmiştir. Bir süre sonra da dünyevi işleri bırakmış ve vaiz olmuştur.

Henüz devlet hizmetinde çalışırken Maştots'un kafasında millî bir yazı dili yaratma düşüncesi doğmuştur. Bu düşünce Gohtn bölgesinde vaizlik yaparken güçlendi, o dönemde halkın anlamadığı diller olan Yunanca ve Asuri dillerinde vaaz veriyordu ve ana dilde edebiyatın gerekliliğini güçlü bir şekilde hissetmiştir.

Maştots'un alfabe oluşturma düşüncesine, yönetici Vramşapuh ve Katolikos (Patriarh) Sahak Partev destek verir. Yöneticinin emri üzerine Maştots komşu halkların edebiyatlarını öğrenmek için öğrencileriyle beraber Suriye ve Bizans'a gider; Amida (Diyarbakır), Odesse (Urfa) ve Samsat (Adıyaman) şehirlerinde bulunur.⁷”

Ermeni aydınları arasındaki yaygın olan görüşe göre, Ermenilik bilincini oluşturma ve devletleşme çabaları bu süreçte başlamıştır. Örneğin, Ermeni şair Avetik İshakyan yazı diline geçiş sürecini şöyle değerlendirir: “*Mesrop Maştots tarafından oluşturulan Ermeni alfabesi, Ermeni dilini ve kültürünü Bizans kraterinden kurtardı. Sonuç olarak Ermeniler Zerdüşt inancını kabul etmediler. Kimliklerini, kültürlerini ve ruhlarını korudular.*”⁸”

6 Katolikos Sahak Partev ve Vardapet Mesrop Maştots'la ilgili bilgiler için bkz. *Армянские жития и мученичества V-XVII вв.: /Сборник/. Пер. сост., предисловия и примеч. К. Тер-Давтян. Ответ. ред. С. Аревшатян.– (Наири, 1994.): с. 484. https://azbyka.ru/otechnik/Zhitija_svjatykh/armjanskje-zhitija-i-muchenichestva-5-17-vv/.*

7 В.С., Саринян, С.Н., Агабабян, С.Б. *Армянская литература* (Москва: Высшая школа, 1976): 10

8 Discovery. Месроп Маштоц-создатель армянского алфавита. <https://armeniadiscovery.com/ru/articles/mesrop-mashtots-the-creator-of-the-armenian-alphabet> (Erişim Tarihi: 19.04.2020).

Avetik İshakyan'ın vurgu yaptığı süreçte Hristiyan Ermeni kilisesine ve Ermeni yöneticilere karşı gerçekleşen dinî içerikli ayaklanmalar vardır: V. yüzyılda Massalyan ve Borboritler, VII-IX. yüzyıllarda Pavlikyan⁹, X-XI. yüzyıllarda Tondrakits (Бартикян). Söz konusu ayaklanmalar Hristiyanlığı benimsemiş olan Ermeniler tarafından bastırılmış ve tüm temsilcileri yok edilmiştir. Bu olaylar Türkiye'deki araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Ermeni Kilisesi'nin ve Ermeni cemaatinin gelişmesinde çok önemli hizmetleri olan bir diğer figür Katolikos I. Hovakim'dir. I. Hovakim'in Fatih Sultan Mehmet'le olan yakın ilişkisi ve İstanbul'un fethi öncesinde verdiği destek, Ermenilerin İstanbul'da patrikhane açmalarıyla sonuçlanmıştır. I. Hovakim'in girişimiyle Ermenilerin dinî merkezi yalnızca İstanbul'a taşınmaz, Ermeniler ekonomik olarak da çok ciddi imtiyazlar elde ederler. Sürecin sonunda amira sınıfı doğar. Amiralar, ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni halkıyla olan ilişkisini şekillendirecektir. Bu süreç Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu içinde siyasi ve ekonomik olarak güçlendikleri bir dönemdir.

Bu noktada bir bilgi açısından bahsetmek gerekmektedir. I. Hovakim liderliğinde Fatih Sultan Mehmet'e verilen destek öncesinde Ermenilerin Bizans'la ilişkisinin nasıl bir karakter taşıdığını net olarak bilinmemektedir. Söz konusu ilişkinin iyi olmadığı yönünde bazı bilgiler mevcuttur, ancak konuyla ilgili literatürdeki çalışmalar yeterli değildir.

Ermeni kültürüyle ve inanç dünyasıyla ilgili olarak gündeme getirilebilecek ikinci kırılma noktası Sivaslı Mihitar'ın ve Mihitaristlerin faaliyetleriyle gerçekleşir. Sivaslı Mihitar'ın Katolik mezhebini benimsemesi ve Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri Ermeni Kilisesi'nin muhalefetiyle karşılaşır ve iki mezhebin birbirine agresif tepkiler verdiği gözlemlenir. Örneğin, Patrik Avetik, Katolıklere gösterdiği tepki gerekçesiyle 1706 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'dan kaçırılarak Paris'e götürülür ve Bastil'de hapsedilir, Katolik mezhebinin mensubu olmayı kabul edinceye kadar (ki bu süreç on yıl gibi bir zamana tekabül eder) hapiste tutulur. Bu, Fransa'nın Ermenileri Fransız Devrimi'nden önce görmeye başladığının kanıtıdır.

Mihitaristlerin faaliyetleri izlendiğinde yalnızca Gregoryen Kilisesi'yle yaptıkları kavgalara değil, Ermeni milliyetçiliğinin inşası sürecine de tanıklık edilebilir. İki cemaat arasındaki kavgaya ilerde Osmanlı Devleti müdahale edecek ve Mihitaristler 1703 yılında Osmanlı topraklarını terk edecektir. Ancak

9 Fred. C. Conybeare, *The key of truth, a manual of the Paulician church of Armenia*, (Oxford: Clarendon Press, 1898).: <https://archive.org/details/keyoftruthmanual00paul/page/n5/mode/2up>.

bu nihai bir ayrılış değildir, çünkü 1758 yılında Osmanlı İmparatorluğu Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak yarı resmî kabul etmiştir¹⁰.

Lakin bu olaylar, sadece Ermeni kilisesi içinde gerçekleşen bir muhalif hareket olarak kalmayacaktır, Ermeni milliyetçiliğini motive eden güç işlevi de görecektir. Gürsoy Şahin'in Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında konuyla ilgili kanaati, "*Mihitaristlerin Ermenilerle ilgili faaliyetlerinin daha sonraki dönemlerde Ermeni olaylarının meydana gelmesinde ve Ermeniler arasında milliyetçilik akımlarının gelişmesinde birinci derecede rol oynadığı*¹¹" yönündedir. Bununla birlikte Gürsoy Şahin'e göre, Osmanlı Devleti vatandaşı olan Ermenilerin günlük yaşamına ve siyasi faaliyetlerine yön veren ana akım Protestan misyonerlerin faaliyetleriyle başlayacaktır: "*Bu süreçte (...) Ermeni milliyetçiliği konusunda düşünce aşamasından uygulamaya geçilmek istenmiştir.*¹²"

1880'den sonra Ermeni kültürünü biçimlendiren güç olarak vitrinde Ermeni partileri vardır. Bunlar arasında etki alanlarının genişliği ve faaliyetlerindeki süreklilik açısından üç parti anılmaya değerdir: Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն), yaygın olarak kullanılan adıyla Daşnaktsutyun; Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն), yaygın olarak kullanılan adıyla Hınçak ve Armenekan Partisi (Արմենական Կուսակցություն). Üçüncüsünün adı 1908 yılında önce demokrat anlamına gelen Ramgavar (Ռամկավար), 1921 yılından sonra da Ermeni Demokrat Liberal Parti olarak değiştirilmiştir (Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն), ancak yaygın olarak kullanılan adıyla Ramgavar'dır. Bu partiler, liderleri, kurucuları, kuruluş hedefleri ve kuruldukları yer, yıl itibarıyla şöyle bir görüntü sunmaktadır:

10 Gürsoy Şahin, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Avusturya'nın Katolik Ermenilere Yönelik Politikalarına Dair Bazı Tespitler," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4, Sayı 6 (2018): 68

11 Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008): 119

12 Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*, 119

Parti Adı	Ermeni Devrimci Federasyonu (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն)	Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն)	Armenakan Partisi (Արմենական Կուսակցություն)
Lideri	Hrant Markaryan	Harry Hamparsum Sarafyan	Mkrđiç Avetisyan
Kurulduğu yıl	1890	1887	1885
Kurulduğu yer	Tiflis/Gürcistan	Cenevre/İsviçre	Van'da yeraltı örgütü olarak doğdu.
Kurucusu/ kurucuları	Hristofor Mikaelyan, Stepan Zoryan, Simon Zavaryan	Avetis Nazarbekyan, Meryem Vardanyan, Kevork Haraciyen, Ruben Han-Azat, Hristofor Ohanyan, Gabriel Kafyan, Manuel Manuelyan	Mkrđiç Portakalyan'ın dokuz öğrencisidir. Bunlar, Mkrđiç Avetisyan, M. Baroudjian, Panos Terlemezyan, Grigor Adjemyan, Grigor Adian, Grigor Beozikyan, Rouben Chatavaryan, Kevork Handjian, Garegin Manukyan'dır.
Kuruluş Amacı	Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde Ermeniler için özerk bir bölge kurmak. Ermeni Fedai gruplarını bir çatı altında toplamak.	Osmanlı Devleti'nden Doğu Anadolu Bölgesi'ni, Rusya'dan Kafkasya'yı, İran'ın batısında kalan toprakları ait oldukları devletlerden kopartmak ve bu bölgelerde yaşayan Ermenilerle Büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirmek	Ermenilerin kendi kendilerini yönetme hakkını silahlı mücadeleyle kazanmasını sağlamak
Benimsediği Eylem Biçimi	Silahlı direniş yoluyla Avrupa devletlerinin ilgisini Ermeni sorununa çekerek Ermeniler lehine uluslararası baskı sağlamak benimsedikleri eylem biçimiydi.	Amaçlarına ulaşmak için silahlı eylem yoluyla isyanlar ve olaylar çıkartmayı tercih ediyorlardı.	Prensip olarak terörizmi, ajitasyonu ve militan gösterileri hoş görmeyip, silahlı eğitim almış Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerilla olarak konuşlandırmayı tercih ediyorlardı.

Bu partilerin tüzüklerinde belirlenen hedefler doğrultusunda organize ettikleri Osmanlı Bankası Baskını (1896), Yıldız Suikastı (1905), Anadolu'nun pek çok noktasında masum insanlara yönelik tedhiş hareketleri, katliamlar, isyanlar gibi yasadışı faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı güvenini zehirlemiş, devletin karar mekanizmalarını açmaza sürüklemiştir. Sonuç olarak alınan kararların içeriğinde, ayrılıkçı Ermenilere karşı önce 24 Nisan 1915 tarihindeki tutuklama kararlarının alınması, bu olayın üzerinden çok geçmeden, ayrılıkçı Ermenilerin Van şehrinin anahtarını Ruslara takdim etmek için yaptıkları direnişin sonucu olarak da 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde uygulamaya konan Ermeni göçleri vardır.¹³

Bu makalenin yazarına göre, dünya kamuoyuna empoze edilen yaygın görüşün aksine Ermenilerin devletleşme sürecinde yaşanan son kırılma noktası, 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlar sonucunda yaşananlar değil, 1918 yılında kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kendi kendini lağvetme (1920) sürecine sokan olaylar ve alınan bu kararın neden olduğu ruhsal çöküntüdür. Ermeni tarihçi Nersisyan, *Ermeni Halkının Tarihi* adlı kitapta o dönemi şöyle resmeder: “*Daşnaksutyun Partisi'nin yönetiminde iki yıldan fazla bulunan ülke felaket sınırına gelmişti, halk kitleleri yok olma tehdidi altındaydı. Daşnakların halk karşıtı politikası işçilerin giderek büyüyen direnişiyi karşılaşıyordu.*”¹⁴

Nitekim 1918 yılında kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Hovhannes Kacaznuni'nin (daha sonra “Յ.Դաշնակցութիւնը աւելիք չունի” (*Ermeni Devrimci Federasyonunun Yapacağı Bir Şey Yok*)¹⁵ başlığıyla kitaplaştırılan) 1923 yılında Bükreş'te gerçekleştirilen Daşnaksutyun Partisi Genel Kurultayı'na sunduğu rapor, bu başarısızlığın resmî belgesi niteliğindedir. Vahan Totovents'in “ժարագութիւն” [jaragutyun] (Miras) adlı öyküsü ise yaşanan ruhsal çöküntünün edebiyata yansımalarıdır. Edebiyat dünyasından bir başka yazar, Yervand Odyan da *Yoldaş Pançuni* adlı romanının ilk iki bölümünde Daşnaksutyun Partisi'ni ve temsilcilerini hicveder. Bu eserle ilgili olarak karikatürist Aleksandr Saruhan şöyle bir tespit yapar: “*Yoldaş Pançuni, doğru ilke ve tasarıların bile, demagog,*

13 Bu konuda Türkiye’de onlarca çalışma yapıldı, pek çok bilgi kamuya paylaşıldı, Devlet arşivlerindeki belgeler genel kullanıma açıldı. Böylece Ermeni ayrılıkçıların illegal faaliyetleri tüm yönleriyle görülebildi. Bu çalışmalardan biri de; Özcan Mert, “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 3, (2003), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9935> (Erişim Tarihi: 7.10.2020).

14 Alıntı için bkz. Birsen Karaca, *Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu*, (Ankara: Tün, 2019): 113; ayrıca bkz. Нерсисян, М.Г, *История армянского народа*, (Ереван: изд.-во Ереванского университета, 1980): 284.

15 Bu Eser Türkçeye Mehmet Perinçek tarafından *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* başlığıyla çevrildi (Kaynak Yayınları).

*hayalperest ve sorumsuz okumuş cahiller tarafından, mevcut şartlar dikkate alınmadan uygulandıklarında nasıl yıkıcı olabileceklerini göstermekte.*¹⁶ Bu listeye başka isimler eklemek mümkün olmakla birlikte¹⁷, yukarıda sunulan örnekler bu çalışmayla resmedilmek istenen tablo için çarpıcı bir bütünlük oluşturmaktadır.

Yukarıda anılan Ermeni tarihçi Nersisyan'ın verilerine göre, 1920 yılında Ermeni halkı büyük bir coşkuyla Sovyet Cumhuriyeti'ne katılmıştır¹⁸. Sovyetleşme sürecinin ardından Daşnaksutyun Partisi'nin üst düzey yöneticileri ve partililerin bir kısmı yurt dışına kaçmıştır. 1991 yılından sonra gündeme gelmeye başlayan iddialara göre de kaçmayanları SSCB sistemi "imha" etmiştir.

20. yüzyılın yirmili yıllarına yaklaşırken, dönemin sunduğu koşullara uygun olarak Ermeni sorunu yeniden mutasyona uğrayacaktır, ancak yüzlerce yıllık uğraşla uyandırılan Ermenilik bilincini koruma ve devletleşebilme isteği hedefte kalmaya devam edecektir.

Yukarıda işaret edilen değişim sürecine girmeden onlarca yıl öncesinde, 19. yüzyılın son yarısında Ermeni sorununu üreten grupların yaşanmakta olan sorunu ülkenin iç sorunu olmaktan çıkartıp yabancı ülkelerin desteğini alma, hatta bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini mümkün kılma çabaları vardır. Bu çaba, Osmanlı İmparatorluğu'nun 3 Mart 1878 tarihinde Rusya ile imzaladığı Ayastefanos Antlaşması kapsamında kısmen sonuç vermiştir: Söz konusu antlaşmanın 16. Maddesi'ni Ermeniler için düzenletmeyi başarmışlardır. Böylece Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazanıyor, ama sorunun uluslararası boyutu Ayastefanos Antlaşması ile sınırlı kalmamış, aynı konunun Berlin Antlaşması'nın (13 Temmuz 1878) 61. Maddesi'ne alınması da sağlanmıştır.¹⁹

Hemen belirtmek gerekir ki süreç sadece Osmanlı topraklarında değil, tüm dünyada sancılıdır. Özellikle Avrupa ve Asya ülkelerinin gündemini işgal eden bitip tükenmez siyasi, ekonomik, etnik sorunlar, sınıf çatışmaları yaşanmaktadır. İmparatorlukları yıkıma götüren bu bölgesel sorunlar ilerde I.

16 Aleksandr Saruhan "Bir Çift Söz (Ön Söz)" için bkz. Yervand Odyan, *Yoldaş Pançuni* (Çev. Sirvant Mahlasyan) (İstanbul: Aras, 2000): 13.

17 Bunlardan bazıları: A.A Lalayan, *Taşnak Partisi'nin Karşı Devrimci Rolü (1914-1923)* (Çev. Kayahan Yükseler). (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006); A. B Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları* (Çev. Arif Acaloğlu). (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006).; Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012).

18 Нерсисян, : 297

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema* (İstanbul: Say, 2006): 27.

Dünya Savaşı diye anılacak olan Büyük Savaş'a evrilecektir. Bölgesel savaşlar ve Büyük Savaş'ın ardından ulus devletler uluslararası platformlarda varlıklarını göstermeye başlayacaktır. 1918 yılında kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti de Büyük Savaş'ın neden olduğu kargaşa ortamından yararlanılarak kurulmuş bir devlettir. Ancak Daşnaktsutyun yönetiminde olan Ermenistan Devleti, bir hukuk devleti olmayı başaramaması bir yana, terörist eylemlerle bağını da kopartamamıştır. Nitekim Daşnaktsutyun Partisi'nin 1919 yılının Ekim ayında gerçekleştirilen IX. Kongresinde Şahan Natali'nin inisiyatifıyla yapılmış 650 kişilik bir isim listesi gündeme getirilmiştir. Bu listede yer alan isimler öldürülmek üzere seçilmiş kişilere aittir. Bu isimler arasında 41 kişi "baş suçlu olarak" tespit edilmiş, bir süre sonra da intikam için terör eylemleri başlatmışlardır. Bu eylemleri icra eden terör örgütü Nemesis'dir.

Adını Yunan mitolojisinde intikam tanrıçası olan Nemesis'ten alan bu terör örgütünün hedefinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üst düzey yöneticileri ve Türklerle iş birliği yaptığı iddia edilen Ermeniler vardır. Nemesis'in yönetici kadrosunda, Boston Üniversitesi'nde öğrenim görmüş ve aynı zamanda bir yazar olan Şahan Natali, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ABD'deki büyükelçisi Karekin Pastırmacıyan, Grigor Merdyanov (1922 yılında Daşnaktsutyun'u ilkesizlikle suçlayarak partiden ayrılmıştır), Graç Papazyan (Türlere ait ölüm listesinin oluşturulması için Türklerin arasında ajan olarak faaliyet göstermiştir²⁰) vardır.²¹ Daşnaklar bir dönem iş birliği yaptıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerini başarısızlıklarının sorumlusu olarak görüyor, intikam almak istiyorlardı. Nemesis'in düzenlediği suikastlar sonucunda:

- 19 Haziran 1920 Aram Yerkanyan ve Misak Kirkoryan tarafından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Başbakanlık görevinde bulunmuş Fetali Han Hoyski;
- 15 Mart 1921'de Sogomon Tehleryan tarafından Berlin'de Talat Paşa (Sogomon Tehleryan Alman mahkemesi tarafında suçsuz bulunmuştur);
- 6 Aralık 1921'de Arşavir Şirakyan tarafından Roma'da Halim Paşa;
- 18 Temmuz 1921'de Misak Torlakyan tarafından İstanbul'da, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti İçişleri Bakanı görevinde bulunmuş Behbut Han Cavanşir (Torlokyan yakalanmış ancak İngiliz mahkemesi tarafından serbest bırakılmıştır);

20 Ayrıntılı bilgi için bkz. "ОПЕРАЦИЯ 'НЕМЕЗИС'," *Geroicheskiy*, (Erişim Tarihi: 10.10.2020), <http://geroicheskiy.narod.ru/teyleryan.html>.

21 Not: Ermeni terör örgütleri adına kanlı eylemlere imza atan teröristler, sosyal statüleri ve eğitim düzeyleriyle henüz sosyo-psikolojik ve sosyo-patolojik araştırmaların konusu olmadı.

- 17 Nisan 1922’de Arşavir Şirakyan ve Aram Yerkanyan tarafından Bahattin Şakir ve Cemal Azmi (Katiller yakalanmamıştır);
- 25 Temmuz 1922’de Çahikyan, Gevorg ve Petros tarafından Cemal Paşa ve iki koruması (Katiller yakalanmamıştır) katledilmiştir.

Türklerle iş birliği yaparak Ermeni Davasına ihanet ettikleri gerekçesiyle:

- Mkrdiç Arutyunyan, Sogomon Tehleryan tarafından;
- Vage İhsan (Eseyan) tehcir listesini hazırlanmasına yardım ettiği iddiasıyla Arşavir Şirakyan tarafından;
- Hmayank Aramyan ise Talat Paşa’ya 1914’de yapılması planlanan suikastı haber verdiği ve jandarma ile iş birliği yaptığı gerekçesiyle Arşak Yezdanyan tarafından katledilmiştir.

Büyük Savaş’ın sonunda Osmanlı Devleti yıkılmış, yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Savaşın neden olduğu kargaşa durulduktan sonra Ermeni teröristlerin yeni eylem planı yukarıda da belirtildiği gibi artık Türkiye Cumhuriyeti’ne yöneliktir. Öncelikle, hedeflerine ulaşmak için yeni bir formülasyon yaparak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermenilere soykırım yapıldığı iddiasıyla Türkiye’yi suçlamaya başlamışlar, ardından da Hitler’in Yahudi Soykırımı yaparken Türklerden ilham aldığı iddiası gündeme getirmişlerdir. Bu iddiaları gündemde tutabilmek için başvurulan yöntemlerden biri yine terör olmuştur. Hedef, soykırım iddialarını terör yoluyla dünya kamuoyuna tanıtmaktır. Bu dönemde “Dört T Planı²²” olarak bilinen bir proje uygulamaya konmuş, devamında da ASALA Terör örgütü, 1973-1994 yılları arasında benimsediği davanın “Tanıtımını” yapmak amacıyla çok sayıda masum insanı katletmiştir.

ASALA’dan önceki süreçte (bu süreç, terörün görece olarak suskun olduğu zaman dilimidir) dünyanın iki farklı noktasında iki farklı gelişme yaşanmıştır. Birincisi, 1965 yılında Sovyet Ermenistan’ın başkenti Erivan’da kurulmak üzere tasarlanan Soykırım Anıtı’dır (bu anıt iki yıl sonra tamamlanmıştır). İkincisi ise yine aynı yıl (22 Nisan 1965 tarihinde) Uruguay Parlamentosu’nun Ermeni iddialarını kabul eden bir yasa çıkarmasıdır. Aradan bunca yıl geçmesine rağmen bu kararların arkasındaki gerekçeleri araştıran çalışmaların henüz okurlarına ulaşmamış olması ise, konunun araştırmacıların ilgi alanına hiç girmediği izlenimini yaratmaktadır. Oysa bu iki olayın kontekstten

22 Dört T’nin açılımı: Tanıtım, Tanınma, Tazminat ve Toprak talebi şeklindedir.

kopartılmaması gerekmektedir, çünkü bunlar “rızanın inşası” sürecinin başlangıcındaki somut girişimlerdir.

Yukarıda verilen bilgiden de anlaşılacağı üzere Ermeni terör faaliyetleri NEMESİS'in eylemleriyle sınırlı kalmamıştır. 20. yüzyılın ilk yirmili yıllarından sonra Ermeni halkının siyasi kaderini şekillendiren Ermeni terör örgütleri hep olmuştur: JCAG (Justice Commandos of the Armenian Genocide/Ermeni Soykırımı İçin Adalet Komandoları), ARA (Armenian Revolutionary Army/Ermeni İhtilalci Ordusu/Komandoları), ASALA-MR (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia Revolutionary Movement - Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu-İhtilalci Hareketi), NAR (New Armenian Resistance/Yeni Ermeni Direnişi) ve ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia/Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu).²³

Adı geçen terör örgütleri arasında bu çalışmanın ilgi alanına ASALA girmektedir. Çünkü terör uzmanlarının ASALA üzerinde yaptıkları analizler diğer Ermeni terör örgütlerine kıyasla çok daha fazladır. Ayrıca ASALA'nın kanlı eylemlerine tanıklık eden nesil hâlâ yaşamaktadır. Aşağıda ASALA'nın terör eylemleri sonucunda şehit olan Türk diplomatları, büyükelçilik/konsolosluk görevlileri ve yakınlarının isimleri, eylemlerin gerçekleştiği şehirlerin ve ülkelerin listesi verilmiştir:

Los Angeles (ABD) Başkonsolosu Mehmet Baydar; Şehit, 27 Ocak 1973.

Los Angeles (ABD) Yardımcı Konsolosu Bahadır Demir; Şehit, 27 Ocak 1973.

Viyana (Avusturya) Büyükelçisi Daniş Tunalgil; Şehit, 22 Ekim 1975.

Paris (Fransa) Büyükelçisi İsmail Erez; Şehit, 24 Ekim 1975.

Paris (Fransa) Büyükelçiliği Şoförü Talip Yener; Şehit, 24 Ekim 1975.

Beyrut (Lübnan) Büyükelçiliği Kâtibi Oktay Cirit; Şehit, 16 Şubat 1976.

Vatikan (Vatikan) Büyükelçisi Taha Carım; Şehit, 9 Haziran 1977.

Madrid (İspanya) Büyükelçisi'nin Eşi Necla Kuneralp; Şehit, 2 Haziran 1978.

Madrid (İspanya) Emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu; Şehit, 2 Haziran 1978.

Lahey (Hollanda) Büyükelçisi'nin Oğlu Ahmet Benler; Şehit, 12 Ekim 1979.

Paris (Fransa) Büyükelçiliği Turizm Müşaviri Yılmaz Çolpan; Şehit, 22 Aralık 1979.

23 Ayrıntılı bilgi için bkz. Birsen Karaca, “Terör Algısının ve Teröre Karşı Verilen Tepkilerin Değişim Sürecinde Ermeni Terörü,” *Ermeni Araştırmaları* 50, (2015): 215-230; Rövsen Alizade, “Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5. Cilt. 2, , (2015):, 107-123; Mehmet Mert Çam, “Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA,” *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayı* 61, Cilt. 2, , (2014): 1720-1736.

Atina (Yunanistan) Büyükelçiliği İdari Ataşesi Galip Özmen; Şehit, 31 Temmuz 1980.

Atina (Yunanistan) Büyükelçiliği İdari Ataşesi'nin Kızı Neslihan Özmen; Şehit, 31 Temmuz 1980.

Sydney (Avustralya) Başkonsolosluğu Koruma Görevlisi Şarık Arıyak; Şehit, 17 Aralık 1980.

Sydney (Avustralya) Başkonsolosluğu Koruma Görevlisi Engin Sever; Şehit, 17 Aralık 1980.

Paris (Fransa) Büyükelçiliği Çalışma Müşaviri Reşat Morali; Şehit, 4 Mart 1981.

Paris (Fransa) Büyükelçiliği Din Görevlisi Tecelli Arı; Şehit, 4 Mart 1981.

Cenevre (İsviçre) Başkonsolosluğu'nda Sekreter M. Savaş Yergüz; Şehit, 9 Haziran 1981.

Paris (Fransa) Başkonsolosluğu'nda Koruma Görevlisi Cemal Özen; Şehit, 24 Eylül 1981.

Los Angeles (ABD) Başkonsolosu Kemal Arıkan; Şehit, 28 Ocak 1982.

Boston (ABD) Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz; Şehit, 4 Mayıs 1982.

Lizbon (Portekiz) Büyükelçiliği İdari Ataşesi Erkut Akbay; Şehit, 7 Haziran 1982.

Lizbon (Portekiz) Büyükelçiliği'nde Sekreter Nadide Akbay; Şehit, 7 Haziran 1982.

Ottawa (Kanada) Büyükelçiliği Askeri Ataşesi Atilla Altıkataç; Şehit, 27 Ağustos 1982.

Burgaz (Bulgaristan) Başkonsolosluğu İdari Ataşesi Bora Süelkan; Şehit, 9 Eylül 1982.

Belgrad (Yugoslavya) Büyükelçisi Galip Balkar; Şehit, 9 Mart 1983.

Brüksel (Belçika) Büyükelçiliği İdari Ataşesi Dursun Aksoy; Şehit, 14 Temmuz 1983.

Lizbon (Portekiz) Maslahatgüzarı'nın Eşi Cahide Mıhçıoğlu; Şehit, 27 Temmuz 1983.

Tahran (İran) Büyükelçiliği Askeri Ataşesi İsmail Pamukçu; Şehit, 27 Mart 1984.

Tahran (İran) Büyükelçiliği'nde Sekreter'in Eşi Işık Yönder; Şehit, 28 Nisan 1984.

Viyana (Avusturya) Çalışma Müşaviri Vekili Erdoğan Özen; Şehit, 20 Haziran 1984.

Viyana (Avusturya) BM Türk Bürosu Direktörü Evner Ergun; Şehit, 19 Mayıs 1984.

Atina (Yunanistan) Basın Ataşesi Yardımcısı Çetin Görgü; Şehit, 7 Ekim 1991.

Bağdat (Irak) İdari Ataşesi Çağlar Yücel; Şehit, 11 Aralık 1993.

Atina (Yunanistan) Büyükelçiliği II. Müsteşarı Ömer Haluk Sipahioğlu; Şehit, 4 Temmuz 1994

1991 yılında Ermenistan bağımsız devlet statüsü kazandıktan sonra ise, 1965 yılında Uruguay parlamentosu aracılığıyla atılan tohum yeşermiş, ortaya aşağıdaki tablo çıkmıştır:

“Uruguay (1965), Kıbrıs Rum Yönetimi (1982), Avrupa Parlamentosu (1987), Arjantin (1993), Rusya Federasyonu (1995), Kanada (1996), Yunanistan (1996), Lübnan (1997), Belçika (1998), Fransa (2001), İsveç (2000), İtalya (2000), İsviçre (2003), Slovakya (2004), Hollanda (2004), Polonya (2005), Almanya (2005), Venezuela (2005), Litvanya (2005), Şili (2007), Bolivya (2014), Avusturya (2015), Lüksemburg (2015), Brezilya (2015), Paraguay (2015), Suriye (2015), Almanya Bundestagı (2016), Çek Cumhuriyeti (2017), Libya geçici hükümeti (2019), ABD Temsilciler Meclisi (2019).²⁴” Bu ülkeler parlamentoları aracılığıyla Ermeni iddialarına destek vermişlerdir. Fransa örneğinde olduğu gibi, bu ülkelerden bazıları Ermeni tasarımlarını parlamentolarından birden fazla defa geçirmişlerdir.

1965 yılında Sovyet Ermenistan’ının başkenti Erivan’da kurulmak üzere projelendirilen ve 1967 yılında yapımı tamamlanan anıtın yansıması ise, sonraki yıllarda farklı coğrafyalarda da izlenebilir olmuştur:

1968 Montebello, Kaliforniya, ABD; 1973 Marsilya, Fransa; 1973 Saint Sarkis Katedrali, Tahran, İran; 1975 Vank Katedrali, Yeni Culfa, İsfahan, İran; 1975 Surp Nerses Shnorhali Katedrali, Montevideo, Uruguay; 1980’li yıllar Philadelphia, Pensilvanya, ABD; 1990-2014 Deyrizor, Suriye; 1990 Lefkoşa (Güney), Kıbrıs; 28 Mayıs 1991 Kırk Şehitler Ermeni Katedrali, Halep, Suriye; 1997 San Francisco, Kaliforniya, ABD; 1998 Marcelin-Wilson Park, Montreal, Québec, Kanada; 1999 Providence, Rhode Island, ABD; 2002 Tsiternakaberd Anıt Park, Erivan, Ermenistan; 2003 Jardin D’Erevan, Paris, Fransa; 2006 Marsilya, Fransa; 2005 Bremen, Almanya; 2006 Lyon, Fransa; 2008 Larnaka,

24 “‘Soykırım’ diyen 30 ülke yalana ortak,” *Habertürk*, 30 Ekim 2019, <https://www.haberturk.com/soykirim-diyen-30-ulke-yalana-ortaklar-2535569>.

Kıbrıs; 2012 Boston, Massachusetts, ABD; 2014 Almelo, Hollanda; 2015 California State University, Fresno, Fresno, California.

Bu eylemlere, bir proje çerçevesinde kurgulanan ve Ermeni İddialarını ön plana çıkartan göç ve göçmen anıları, söz konusu anıları aktaran romanlar, filmler, çizgi romanlar, şimdilerde de göç sırasında yazıldığı iddiasıyla yayımlanmaya başlayan mektuplar eşlik etmektedir. Uygulama alanındaki materyallerin yoğunluğu bu alanda ciddi bir endüstri kurulduğu işareti vermektedir. Göz ardı edilen ise, 24 Nisan 1915 tarihinde yapılan tutuklamaların ve 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkartılan “Sevk ve İskân Kanunu” çerçevesinde gerçekleşen göçlerin iki farklı olay olduğudur. Bu, Ermeni toplumundaki tüm kesimlerin Ermeni İddialarını benimsemesini, hatta içselleştirmesini sağlamak amacıyla bilinçli olarak yapılmaktadır. Bu nedenle, yapılan çalışmaların ve değerlendirmelerin söz konusu iki olayı birbirine karıştırmadan yapılması ve bu gerçeğin Ermeni kamuoyuna duyumsatılması büyük önem arz etmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak iki çıkarımda bulunulabilir: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni siyasilerine ait yaşanmışlıklar, Ermenilerin 20. yüzyıl boyunca Türk diplomatlara yaptıkları suikastları, sivil insanlara karşı gerçekleştirdiği tedhiş olaylarını, dünyanın farklı şehirlerine diktikleri soykırım anıtlarını Ermeni siyasi partilerinin kendi başarısızlıklarını manipüle etme çabası olarak da okumak gerektiğidir. İkincisi ise, Ermeni İddialarını desteklemek için farklı ülkelerin parlamentoları tarafından alınan kararları, dikilen soykırım anıtlarını, Ermeni iddialarını konu alan filmleri, yazılan romanları, Ermeni iddiaları bağlamında anlatılan göç ve göçmen anılarını, çizgi romanları, çizgi filmleri, göç mektuplarını Türk kamuoyunda “rızanın inşasını” sağlamak amacıyla gerçekleştirilen eylemler olarak okumak gerektiğidir.

Sonuç olarak, bir kez daha vurgulamak gerekir ki mevcut veriler ve yaşanmışlıklar Ermeni iddialarını üreten mekanizmanın son derece karmaşık ve mutant/değişken bir yapıya sahip olduğunu belgelemektedir. Ermenilik Sorunu olarak doğan ve Ermeni İddialarına dönüşen bu sorunun geçirdiği mutasyonları besleyen kaynakları net olarak görmek ve çoklu bakış açısı geliştirmek sağlıklı çözüm önerileri üretilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR/ BIBLIOGRAPHY

- “Catholicos of All Armenians.” *The Armenian Church*.
<http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=16769&pid=1&lng=en>. (Erişim Tarihi: 8.10.2020)
- “Discovery.” *Месроп Маштоц-создатель армянского алфавита*.
<https://armeniadiscovery.com/ru/articles/mesrop-mashtots-the-creator-of-the-armenian-alphabet>. (Erişim Tarihi: 19.04.2020).
- “Soykırım” diyen 30 ülke yalana ortak.” *Haber Türk*. 30.10.2019.
<https://www.haberturk.com/soykirim-diyen-30-ulke-yalana-ortaklar-2535569>. (Erişim Tarihi: 11.10.2020).
- “ОПЕРАЦИЯ ‘НЕМЕЗИС’”, *Geroicheskiy Narod*.
<http://geroicheskiy.narod.ru/teyleryan.html>. (Erişim Tarihi: 10.10.2020).
- Alizade, Rövsen. Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2, Sayı 5, (2015): 107-123.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/285796> (Erişim Tarihi: 08.10.2020).
- Cabbarlı, Hatem. Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı 45 (2013):143-176.
- Conybeare, Fred. C. *The key of truth, a manual of the Paulician church of Armenia*. Oxford: Clarendon Press, 1898. E-book:
<https://archive.org/details/keyoftruthmanual00paul/page/n5/mode/2up>
(Erişim Tarihi: 19.04.2020).
- Çam, Mehmet Mert. Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA.YENİ TÜRKİYE *Ermeni Meselesi Özel Sayı* 2, Sayı 61 (2014): 1720-1736.
- Gevorgyan, Levon. “Ermenistan ve Ermeni soykırımına dair taleplerde amatörlük.” *REPAIR*. 02 Ekim 2015.
<https://repairfuture.net/index.php/tr/ermeni-soykirimi-tanima-ve-tazminatlar-ermenistan-dan-bakis/ermenistan-ve-ermeni-soykirimina-dair-taleplerde-amatörlük>. (Erişim Tarihi: 24. 10. 2020)
- Karaca, Birsen. “Terör Algısının ve Teröre Karşı Verilen Tepkilerin Değişim Sürecinde Ermeni Terörü.” *Ermeni Araştırmaları*. Sayı 50 (2015): 215-230.
- Karaca, Birsen. *Ermeni İddiaları ve Tamalgı Sorunu*. Ankara: Tün, 2019.

Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say, 2006.

Karinyan, A.B. *Ermeni Milliyetçi Akımları*. (Çev. Arif Acaloğlu) İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Lalayan, A.A. *Taşnak Partisi'nin Karşı Devrimci Rolü (1914-1923)*. (Çev. Kayahan Yükseler) İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Mert, Özcan. "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. Sayı 3 (2003). 143-174.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9935>.

Perinçek, Mehmet. *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.

Savranlı, Ali Haydar. *Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri*. Kahramanmaraş: T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2009.
<https://tezarsivi.com/ermeni-teror-orgutleri-ve-faaliyetleri> (Erişim Tarihi: 8.10.2020).

Şahin, Gürsoy. *Sivashlı Mihitar ve Mihitaristler*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Şahin, Gürsoy. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Avusturya'nın Katolik Ermenilere Yönelik Politikalarına Dair Bazı Tespitler. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4, Sayı 6 (2018): 57-81.

Yervand Odyan, *Yoldaş Pançuni*. (Çev. Sirvant Mahlasyan). İstanbul: Aras, 2000.

БАРТИКЯН, Р.М. Тондракийцы. *Советская историческая энциклопедия. энциклопедиум*. 2001–2020, Изд.-во: Директ-Медиа.
http://enc.biblioclub.ru/Termin/1514809_Tondrakiycy. (Erişim Tarihi: 19.04.2020).

Житие и страдание святого священномученика Григория, *Жития святых по изложению (Свт.) Димитрия Ростовского/сентябрь 30*
https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840 (Erişim Tarihi: 8.10.2020).

НАЛБАНДЯН, В.С., Саринян, С.Н., Агабабян, С.Б. *Армянская литература*, Москва: Высшая школа, 1976.

НЕРСИСЯН, М.Г. *История армянского народа*. Ереван: изд.-во Ереванского университета, 1980.

Свт. Димитрий ростовский. Житие и страдание святого священномученика Григория, епископа великой Армении, и с ним тридцати семи дев. *Жития святых*.
https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/840 (Erişim Tarihi: 24.04.2020).

Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն(1918-1920), *Mediamall*,
<http://blog.mediamall.am/?id=35353>. (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

ՊԱՊՅԱԼ, Արա. Հայոց պահանջատիրության հրավազան հիմունքները: Հոդվածների ժողովածու, Երևան : Ա.հ, 2007.

Yayın Geliş Tarihi: 26.02.2021

Yayına Kabul Tarihi: 28.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Pekdoğın, Celal. "Levant, Kilikya, Kemalistler Bağlamında Maraş Savunması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 71-102.

Araştırma Makalesi

LEVANT, KİLİKYA, KEMALİSTLER BAĞLAMINDA MARAŞ SAVUNMASI

(THE DEFENCE OF MARASH IN CONTEXT
OF LEVANT, CILICIA, KEMALISTS)

Celal PEKDOĞAN*

Öz: *Emperyalist devletler, öteden beri Türklerin yaşadığı toprakları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Bundan dolayı hemen her dönemde çeşitli bahanelerle Türk vatanına müdahalelerde bulunmuşlardır. Anadolu topraklarını, mevcut duruma göre, çıkarları doğrultusunda değerlendirerek, durumdan kendilerine vazife çıkarmışlardır. "Levant" ve "Kilikya" kelimeleri bu bağlamda değerlendirilmiş ve Fransa bunu adeta bir tutku haline getirerek, göz diktiği topraklarda yaşayan milletleri bölmek için ırk, mezhep ve siyasi bakımından analizlere tabi tutarak kendi hesabına birtakım sonuçlara varmak için çaba sarf etmiştir. Bu tutku, Birinci Dünya Savaşından sonra siyaset masalarında değerlendirilerek 1918-1921 tarihleri arasında namluların ucundan mermi olarak fıçkırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, başta İngilizler olmak üzere, hemen akabinde Fransızlar tarafından Ayntâb, Maraş ve Urfa işgal edilerek halkın hayat hakkı gasp edilmiş ve adı geçen kentlerin insanları çeşitli zulüm ve işkencelere tabi tutulmuşlardır. Ne yazık ki, İstanbul Hükümeti iktidarda kalmak uğruna bu işgallere karşı gelmemiştir. Fakat bir Osmanlı subayı olan Mustafa Kemal, buna tahammül edememiş ve silahla müdahale edeceğini işgalcilere ve İstanbul Hükümetine bildirmiştir. Mustafa Kemal'in projelerini idam etmek ve Türk halkını esir etmek isteyen Fransız-Ermeni işgal kuvvetleri, Mustafa Kemal'in ve "Kemalist" olarak adlandırdıkları Maraş halkının karşısında*

* ORCID: 0000-0002-6207-7383.

Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi..

başarılı olamamışlar ve Maraş'tan çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu konuda yapılan yurt içinde yapılan bilimsel araştırmalarda, işgalci Fransız askerî kuvvetlerinin, işgal öncesinde, işgal sırasında ve işgalden sonraki askerî faaliyetleri, Fransız askerî arşiv kaynaklarına göre değerlendirilmemiştir. Bu konuda yurt dışında yapılan bilimsel araştırmalarda ise, konuya daha genel veya tamamen taraflı yaklaşmış, Türk askerî kaynakları yeterince değerlendirilmemiştir. O nedenle savaşın taraflarının, özellikle askerî arşiv kaynakları, analitik olarak ele alınıp değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Maraş, Kemalist, Mustafa Kemal, Levant, Kilikya.*

Abstract: *The imperialist states always want to use the lands where Turks live for their interests. For this reason, they intervened in Turkish lands almost every period with various excuses. They took the responsibility of the Anatolian lands according to the current situation by evaluating it with their interests. The terms such as "Levant" and "Cilicia" was evaluated in this concept, and France pursued ethnic, denominational and political segregation policies to divide nations living in these lands. This passion became a topic of political conversations after the First World War and turned into a gunfight between 1918-1921. In this context, the people's right to live was seized by the occupation of Ayntab, Maraş and Urfa by Britain in the first place and then by France, and the people of these cities right to live were taken away and they from persecution and torture in a various way. Unfortunately, the Istanbul Government did not oppose these invasions for the sake of staying in power. However, Mustafa Kemal, an Ottoman officer, could not tolerate this and informed the invaders and the Istanbul Government that he would intervene with weapons. The French-Armenian occupation forces, who wanted to execute Mustafa Kemal's projects and capture the Turkish people, could not succeed against Mustafa Kemal and the people of Maraş, which they call "Kemalist", and had to withdraw from Maraş. However, in the domestic scientific studies on this subject, the military activities of the French military forces before, during and after the occupation has not been evaluated according to the French military archive sources. IOn the other hand the scientific researches carried out abroad on this subject has been evaluated more general or completely biased, and Turkish military resources have not been adequately evaluated. For this reason, the parties of the war, especially the military archive sources, have been analyzed and evaluated analytically.*

Keywords: *Marash, Kemalist, Mustafa Kemal, Levant, Cilicia.*

Giriş

Fransızlar için adeta bir tutku haline gelen ve her dönemde sınırları, emperyalist devletlerin çıkarlarına göre değiştirilen, “Levant”, coğrafi bir kavramdan ziyade, siyasî bir kavram olarak değerlendirilen “Kilikya” kelimelerinin öncelikle açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Latince “levatio” kelimesinden türemiş olan “Levant” kelimesi, Ortaçağda, İtalyanca, Portekizce ve İspanyolca’da bir isim olarak kullanılan “Levante”, güneşin yükseldiği yer, yani “Doğu” anlamına gelmektedir. Arapça “Maşrik”, “Şark” anlamına gelmektedir¹. Başlangıçta, “...Arap Yarımadası’nın kuzeyi anlamına gelen (Bilâd el-Şam) (“kuzey ülkesi”) yerini, Ortaçağ’daki İtalyan şehir devletlerinden gelen tüccarların türettikleri ‘Levant’ kelimesine bırakmıştır. Bir ışık kaynağını, muhtemelen Doğu Akdeniz’deki antik uygarlığı ya da kutsal toprakların varlığını dolaylı olarak anlatan ‘Levant’ kelimesi, ‘güneşin doğduğu yer’ anlamına gelmekteydi...”². Harris’e göre, “...Onbirinci yüzyılda, başlangıçta köle askerler olarak Orta Asya’dan İran yoluyla, daha sonra, göçebe akınlarla, Anadolu ve Cezire içlerine ilk önce Türkler geldiler. İslâm’ı kabul eden Türkler, Irak ve Levant’taki, Müslüman Prenslüklerin yöneticisi oldular ve Anadolu yaylalarını Bizanslıların elinden aldılar. Nihayet, Memluk ve Osmanlı sultanları Levant’a sahip oldular ve burayı daha sonraki saldırılara karşı savundular...”³. 13. ve 14. Yüzyıllarda “levante” kelimesi, İtalyan deniz ticaretinde, önemli bir yer tutan Yunanistan, Anadolu, Suriye⁴, Filistin ve Mısır’ın içinde olduğu Doğu Akdeniz’deki Suriye-Filistin ve Mısır’ı ifade etmektedir⁵.

Osmanlılar 1516’da Levant’ı ele geçirdiklerinde, tükenmiş bir haldeydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, Tanzimat reformları bağlamında, Osmanlı Levant’ında gerçekleştirilen Fransız yatırımları, Levant’taki değişimlerin en büyük göstergeleridir⁶. Fransızların Levant’a ilişkin ilgileri ve hırsları Haçlı seferlerine kadar gitmektedir⁷.

1 David F. Graf, “Levant”, *The Oxford Encyclopedia of Greece and Rome, Volume IV.*, Editor: Michael Gagarin, (London: Oxford University Press, 2010), 247-248.

2 William Harris, *The Levant: a fractured mosaic*, (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2003), 2.

3 Harris, *The Levant*, 11. Ayrıca İngilizlerin Levant ile ilişkileri hakkında bkz. Christine Laidlaw, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (London-New York: Tauris Academic Studies an imprint of I.B.Tauris Publishers, 2010).

4 Hourani’ye göre, “Suriye”, birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bkz. Albert Habib Hourani, *Syria and Lebanon A Political Essay* (London: Oxford University Press, 1946), 4.

5 Graf, “Levant,” 247-248.

6 Harris, *The Levant*, 114-115.

7 *France and the Levant* (London: Great Britain The Historical Section of the Foreign Office, 1920), 1.

Herodot'un Tarihi'ndeki kayıtlara göre, eski adları Hypachaei olan Kilikialılar (Cilicians) adlarını, Fenike kralı olan Agenor'un oğlu (Cilix) Kiliks'ten almışlardır⁸. Ancak Astour'a göre, etnik bir isim olarak Fenike'ye ait olmayan "Kilikyalı", Anadolu Hilakku kabilesinden gelmiştir ki, buna bağlı olarak Syennesis hanedanı, krallık olarak Kilikya'dadır⁹. Bugünkü Alanya'dan Kinet Höyük'e kadar giden ve kuzeyden Toroslarla çevrili olan bölge, Kilikya adıyla anılmaktadır. Kilikya'nın sınırlarını kesin bir şekilde belirtmek mümkün olmamakla beraber, ilk zamanlarda, Adana, Maraş sancağı ve yakın çevresini kapsamaktadır. Bölge, çağdaş Türkçe belgelerde "Çukurova" adıyla anılmaktadır.

Doğu Akdeniz ülkeleriyle modern Fransız bağlantısı, on altıncı yüzyılın ilk yarısında Fransız Kralı I. Francis'in İmparator V. Charles'a karşı bir müttefik bulmak için Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkiler içine girdiği dönemde kurulmuştur¹⁰. 1535'te ilk Osmanlı-Fransız anlaşması yapılmış, Fransız Hükümeti'nin Levant'taki tüm Katoliklerin -Fransız olsun ya da olmasın- lehine müdahale etmesini sağlamıştır.

Fransız Hükümeti, Levant Hıristiyanları ile olan ilişkilerini, 16., 17. Yüzyılda ve 18. yüzyılın büyük bölümünde sürdürmüştür. Buna paralel olarak Fransa'nın Yakın Doğu ticareti, hacim olarak genişlemiş ve Osmanlı Devleti'nin büyük ticaret merkezlerinde Fransız ticari toplulukları kurulmuştur.

Rus Murahhası Prens Gorchakoff'un Osmanlı Devleti'ndeki diğer Hıristiyanların şikâyetlerine dair bir sirküler yayımlayarak Doğu meselesini yeniden açmaya çalışması, Avrupa'yı harekete geçirmiş ve Fransız ajanlarının¹¹ kışkırtmasıyla, Suriye'de öldürme olayları başlamış ve iki ülke arasında 3 Ağustos ve akabinde, 5 Eylül 1860 tarihinde bir sözleşme imzalanmasına neden olmuştur. "*Suriye'de Huzurun Sağlanmasına İlişkin, İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 3 Ağustos 1860'ta Paris'te imzalanan Konferans Protokolleri*"¹² gereği "*Türkiye (Osmanlı Devleti)'deki Hıristiyanların durumu*" başlığı altında, 30 Mart 1856 Antlaşması Madde IX'a¹³ atfen, Babîâli'nin vaatlerinin ciddi olarak yerine getirmesine, Osmanlı

8 Herodotos, *The Histories*, Translated by Aubrey de Sélincourt (England: Penguin Books 1972), 472.

9 M. Astour, *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, (Leiden, 1965), 67-69. Ayrıca bkz. Donald, John Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings 626-556 B.C. In the British Museum* (London: British Museum, 1956), 39-42.

10 Hourani, *Syria and Lebanon*, 146-147.

11 *New York Daily Tribune*, Saturday, 11 Ağustos 1860.

12 Edward C.B. Herstlet, *The Map of Europe By Treaty Political and Territorial Changes*, Vol. II (London: 1875), 1451-52.

13 General Treaty of Peace Between Great Britain, France, Prussia, Russia, Sardinia and Turkey, signed at Paris, 30th March 1856. Bkz. Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1250, Madde. IX, 1255.

Devleti’nde, her inançtaki Hıristiyan nüfusunun durumunu iyileştirmek için gerekli idarî ve ekonomik tedbirlerin alınması gerektiğine karar verilmiştir. İşgal, başlangıçta altı ay sürecektir¹⁴ ama 5 Haziran 1861’e kadar uzatılmıştır¹⁵.

Levant Hıristiyanlarına ilgi duymaya devam eden Fransız Hükümeti, iki savaş arasındaki yıllarda, sadece Katolik Hıristiyanlar için değil, tüm azınlıklar ve özellikle de Dürzî ve Alevi toplulukları ve Cezire’nin karışık nüfusu için kendisini özel olarak yükümlü görmeye başlamıştır¹⁶.

Taşıdığı stratejik ve ekonomik önem bakımından, Kilikya tarih boyunca bir rekabet merkezi olmuştur. Bu nedenle Kilikya, Anadolu’ya hatta Orta Doğu’ya sahip olmak isteyen devletler tarafından siyasi, tarihi ve demografik bakımdan sıklıkla farklı formlarda izah edilmiştir. Bir başka deyişle, Kilikya, etnik unsurlar “ırklar ve dinler” temelinde, emperyalist devletlerin çıkarlarını temin edecek şekilde sahneye konularak, uluslararası çıkar çatışmalarının aracı haline getirilmiştir. Bu bağlamda, sahnede rol verilenler arasında, birinci derecede Ermeniler olmuştur. Bu amaçla, etnik olaylar ve nüfus temelinde: “Tarsus kazasındaki aleviler üzerine rapor”, “Tarsus Ahalisi”, “Kilikya Halkı üzerine notlar”, “Kilikya’daki Irklar” başlıklı raporlar düzenlemiştir¹⁷. 1915-1916’da İngiliz altını, Arap hareketi ve isyanını başlatmış ve çok sayıda İngiliz askeri ve çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu Fransız askerleri politik birer güç olarak sahneye çıkmışlardır.¹⁸

Bu bağlamda, Sykes-Picot’a (1916) göre, Suriye bölgesi ile Musul, Ayntab, Urfa ve Maraş, Fransızlara bırakılmıştır¹⁹.

14 Further Papers Respecting Disturbances in Syria, 3, Madde: V; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1457.

15 Simon Chesterman, *Just War or Just Peace? Humanitarian intervention and international law*, (Oxford: Hilary Term, 2000), 195-198; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1455-57; *Hansard’s, Parliamentary Debates*, Third Series, Vol. CLX. London, 1860,689-695; *Papers Relating to the Disturbances in Syria*, London, 1860, 3, Madde: I.; Madde: II; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1456; Istvan Pogany, “Humanitarian Intervention in International Law: The French Intervention in Syria Re-Examined,” *35International and Comparative Law Quarterly*, (1986), 183; Ian Brownlie, *International Law and the Use of Force by States* (Oxford University, 1963), 339-340.

16 Hourani, *Syria and Lebanon*, 147-152; Stephen Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandates* (London: Oxford University Press, 1968), 93-101.

17 Sam Kaplan, “Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials’ Ethnological Reports on Cilicia,” *Comparative Studies in Society and History* (January 2002), 344-369.

18 Report for Henry Churchill King regarding French claims to Syria, 1919, Henry Churchill King Papers, RG 2/6, box 128, folder 2.

19 Service Historique de l’Armée de Terre (SHAT), Cartes renseignées des fronts et des stationnements en Palestine-Syrie; SHAT, Comptes rendus avec annotations sur la Syrie et sur la situation au Levant.

Kilikya'nın Ermenileştirilmesi bağlamında bio-ırksal yapının temel olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan, Ermeni siyaset yazarı M. S. David-Beg, bölgenin, etnolojik, filolojik ve tarihsel bakımdan betimlenmesi ve detaylı bir şekilde ele alınmasını önererek, Ermenilerle Armenoidler arasında akrabalık olduğunu iddia etmiştir²⁰.

Ancak bilinmektedir ki, Türkler, Ermenilerden yüzyıl önce bu bölgeye gelmişlerdir²¹. Kaldı ki, Fransız askerî arşiv kaynaklarında, “*Müslüman nüfusun yüzde ondan azını oluşturan gayrimüslim unsurlar, Osmanlı hâkimiyetini ve Müslümanların ezici üstünlüğünü inkâr etmeye ve yerel Müslüman nüfusu sindirmeye çalıştılar*”²² şeklinde bir kayıt olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Osmanlı Devletinin izlediği politika, onu I. Dünya savaşının içine itmiş, oradan “yenik” olarak çıkmış ve emperyalistlerin paylaşım alanı haline gelmekle kalmayarak, ekonomik bakımdan dışa bağımlı bir hale gelmiştir. 1902 yılında Fransız firmaları, Anadolu’da beş farklı yerdeki demiryolu yapımı için, yaklaşık 202 milyon frank yatırımda bulunmuşlardır²³. I. Dünya Savaşı arefesinde Osmanlı dış borçlarında % 60,31’lik bir oranla Fransa ilk sıradadır²⁴. Fransa’nın, Osmanlı Devletindeki endüstriyel faaliyetlere katılım oranı, % 53,5, 550.238.000 franklık yatırım sermayesi ile 2.077 kilometre uzunluğunda inşaat ve işletme halinde demir yolu olan Fransa, madenlere 42.210.000 frank, rıhtımlarda ve limanlarda yaklaşık 80.000.000 Frank yatırım yapmıştır²⁵.

Mütareke ve İşgal

Birinci Dünya Savaşının sonunda, Vahdettin Osmanlı heyetinin 27 Ekim 1918 tarihli telgrafına 29 Ekim günü verdiği yanıtta, “şartlar ne kadar ağır olursa

20 M. S. David-Beg, *La Question de Cilicie* (Paris 1921), 84-85, 93.

21 Léon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405* (Paris: Libraires de la Societe des Gens de lettres, 1896).

22 SHAT, “Traduction du journal manuscrit ‘Marache’ n° 2 du 27 Decembre 1335, Bulletin Politique”.

23 William I. Shorrock, “The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 2 (Nisan 1970), 135.

24 Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı), Série E Levant Turquie, Cilt: 69, M. Boissière’den Fransız Dışişleri Bakanı’na ‘Importance Respective Des Capitaux Français, Anglais Et Allemands Engagés En Turquie’ başlıklı ve 23 Mayıs 1919 tarihli memorandum, ss. 92 – 94’den aktaran, Biçe Sükan Yavuz, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları*9, (Bahar 2003): 155-156.

25 George Horton, “France and the Khemalists,” *The Blight of Asia* (New York: Bobbs-Merrill Company 1926), 187. (Bu yatırımların altın olarak yapıldığı unutulmamalıdır).

olsun antlaşmanın imzalanmasını, önemli olan İngiliz dostluğunun kazanılması gerektiğini, sonradan bu ağır şartların, İngiliz dostluğu sayesinde yeniden düzenlenebileceğini²⁶ bildirmesi üzerine, Osmanlı heyeti, şartları çok ağır Mondros Mütarekesini (30.10.1918) imzalamıştır²⁷.

Mütareke görüşmesinden sonra yurda dönen heyetin içinde yer alan Rauf Bey, *Yeni Gün* gazetesine verdiği mülakatta, “...*Akd eylediğimiz Mütareke neticesinde devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır. Bu Mütareke galib ile mağlub arasında müteakkid bir mütareke değil, belki hal-i harbden çıkmak isteyen mütevezzin iki kuvvet beyninde akd olunabilecek bir tatil-i muhasamat mahiyetindedir*” demektedir. Bahriye Nazırına göre ise, “...*Evet, yaptığımız mütareke ümidimiz fevkindedir. İstiklâl-i devlet, hukuk-u saltanat, izzet-i nefis-i millet tamamen kurtulmuştur...*”²⁸

Oysa Mustafa Kemal, İstanbul Hükümetine, İngilizlerin amacının, “*Halep’teki İngiliz ordusunun iaşesini temin etmek olmayıp İskenderun’u işgal etmek*” olduğunu ve “*iğfalkâr (aldatıcı) muamele, teklif ve hareketlerinin*” kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Bu bahisle, “*İskenderun’ a her ne sebep ve bahane ile asker ihracına teşebbüs edecek İngilizlere ateş edilerek engel olunacağını*”²⁹ bildirmiştir. Buna Sadrazam Ahmet İzzet yazılı cevabında, Mustafa Kemal’e “...*bu yanlış emrin derhal tashih olunması tavsiye olunur.*”³⁰ şeklinde bir öneride bulunmuştur. Mustafa Kemal, verdiği bu emrin yerinde ve gerekli olduğunu bildirince³¹, İstanbul Hükümetince, derhal İstanbul’a çağrılmıştır.

26 İhsan Şerif Kaymaz, “Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili”, *21. Yüzyıl*, Ekim-Kasım-Aralık 2008, s. 261.

27 Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklâl Harbi*, C.I., *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yay., 1962); Dyer, Gwynne, “The Turkish Armistice of 1918: 1. The Turkish Decision for a Separate Peace,” *Middle Eastern Studies*, 8 (1972); Dyer, Gwynne, “The Turkish Armistice of 1918: 2. A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros,” *Middle Eastern Studies*, 8 (1972); Gotthard Jaeschke, “Mondros’a Giden Yol,” *Belleten*, C. XXVIII., S. 109 (Ocak 1964); Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, (Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948); Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain’s Frontier in West Asia, 1918-1923*, (Albany, New York, State University of New York Press, 1976); “The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros”, in: Hugh Cecil and Peter H. Liddle (eds.), Erik Jan Zürcher, *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918* (London: Leo Cooper, 1998), 266-275.

28 “Murahhaslarımız Geldi – Rauf Bey’ le Mülakat - Reşid Akif Paşa’ nın Beyanâtı”, *Yeni Gün*, 2 Kasım 1918.

29 Başkumandanlık Erkân-ı harbiye Riyaseti Celilesine, No: 579, Adana, 6/11/34 [6.11.1918], Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mustafa Kemal. (*Hâkimiyeti Milliye*, 09.04.1926).

30 Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına Harbiye, 6/11/34 [6.11.1918], Sadrazam Ahmet İzzet, (*Hâkimiyeti Milliye*, 10.04.1926).

31 Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine, Adana’dan 7.11.34 [7.11.1918], Mustafa Kemal, (*Hâkimiyeti Milliye*, 10.04.1926).

Bu aşamada, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, çıkarları doğrultusunda, Kilikya'ya egemen olmak için, İstanbul Hükümetinin tutumu ve Rusya'nın 1918'de geçici olarak güç kaybetmesi üzerine Levant'ın, İngiltere ve Fransa arasında paylaşılma denklemi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, "mülteci" adı altında, Kilikya'ya 170.000 Ermeni, nakledilmiştir³². Hatta 18 Ocak 1919 Paris Konferansı görüşmelerinde, Fransız temsilcisi M. Pichon'nun önerisi üzerine, Urfa, Antep ve Maraş Fransızlara verilmiştir³³.

Fransız Askerî Tarih Belgelerinde Kemalistler ve Maraş Savunması.

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta belirttiği 'vahim tablo'³⁴ karşısında, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak, Havza, Amasya ve Erzurum'dan sonra Sivas'a gelmiş, orada Osmanlı ülkesinin herhangi bir bölümüne yönelecek işgâl hareketine karşı "hep birlikte savunma ve direnme ilkesi" kararı çerçevesinde kongrede alınan kararları hemen her yere göndermiştir.

Bu meyanda gönderilen talimâtta, "...Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918'de bayrağımız altında kalan sınırlar içindeki vatan parçaları her türlü saldırı ve taarruza karşı sonuna kadar savunulacaktır." ibaresi yer almaktadır. Mevcut durumu yakından takip eden emperyalist devletler, Mustafa Kemal'in Halep ve Şam'a yürümeye çalışacağına inandıklarını kaydetmişlerdir³⁶.

Sivas Kongresinde alınan kararlara göre, Maraş ve havalisi, 3'üncü Kolordunun yönetiminde bulunan ikinci bölge ile bölge içinde bulunan Müdâfa'a-i Hukuk Cemiyetlerine verildiği gibi, Kılıç Ali de Mustafa Kemal tarafından Güney Cephesi (Maraş, Urfa, Ayntâb) Komutanı olarak görevlendirilmiştir³⁷.

Bölgenin durumuna el koyan Kılıç Ali, Pazarcık'a gelen Maraş Mebusu Hırlakyan'ın damadı Ohannes'i müfrezesiyle birlikte tutuklamış, daha sonra Elbistan'da, Maraşlı ve Ayntâblı üçer kişiden oluşan bir heyet kurmuştur³⁸.

32 Garabet K. Moumdjian, "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", Hovannisian, Richard G (Edt.) and Simon Payaslian, (Edt.), *Armenian Cilicia*, (Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California 2008), 457-489.

33 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, Volume V, (United States Government Printing Office Washington 1946), 4.

34 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Ankara 1927), 5.

35 *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi(ATASE)*, Kol: İŞH: Kutu: 350; Göm: 108; Belge: 108-1'den aktaran *Türk İstiklâl Harbi IV'cü Cilt Güney Cephesi (T.I.H.IV)*, (ATASE Yayınları, Ankara 2009), 74-75.

36 Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*, (London 1969), 194.

37 Hulûsi Turgut (Der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (İstanbul 2005), 83.

38 Turgut, *Kılıç Ali'nin Anıları*, 87.

Dönemi yaşayan Fransız yazar, Gontaut-Biron, mevcut ortamı şu satırlarla değerlendirmektedir: “...Aylar içinde Türk milliyetçiliği hesabı katılması gereken bir güç haline geldi. ...Hiç inkâr etmeden, Damad Ferid de bu hareketi hafife aldı. Eylül 1919’da *Le Temps* muhabirine verdiği demeçte, ‘bu hareket, askeri bir yapıya sahip değil ve milletin temellerine dayanmıyor... Bu, alevleri sönmüş olan bir saman ateşidir’...³⁹”. Fakat 4 Ocak 1920’deki Memorandumda, “Anadolu’daki Mustafa Kemal Hareketinin bir ‘demir leblebi’ olduğu kaydedilmiş⁴⁰”, gerçək kavranmıştır.

Bu aşamada Albay Meinertzhagen, Earl Curzon’a gönderdiği 18 Ekim 1919 tarihli telgrafta, Mustafa Kemal’in 9.10.19 tarihinde Halep’te yayınlanan bildirisinde, “Dinimizin düşmanlarının vaatlerine güvenmeyin. Onlar kendi aralarında anlaştilar. Bunu anlamamız için Gladstone’un İlkeleri yeterlidir. Ülkemizin ‘ağız dolusu kolay sindirilebilir’ olduğunu düşünen düşmanların elinden, ülkeyi ve İslâm’ı kurtarmak istiyoruz. Allah’ın ilhamıyla, sadıklar, bir araya gelenler, düşmanlarıyla savaşmaya karar verdiler...⁴¹” dediği notunu iletir.

Gelişmeleri yakından takip eden, Fransız hükümeti, 9 Ekim 1919’da Georges Picot’nun yerine, “ateşli Katolik” veya “Haçlı Gouraud” adlarıyla anılan General Henri Joseph Etienne Gouraud’yu, Suriye Yüksek Komiserlik ve Levant Ordusu Başkomutanı olarak atar⁴².

Öte yandan, Mustafa Kemâl Amasya’dan Harbiye Nezaretine gönderdiği 26 Ekim 1919 târihli şifre telgrafta, “..Milletin protestosuna Fransızlar tarafından önem verilmediği takdirde millet bütün araçlara başvurarak bütün varlığıyla Fransız işgâl kuvvetlerine karşı fiilen savunmaya kanunen kendisini yetkili sayacağını⁴³,” ertesi gün 13. Kolordu kumandanı Cevdet Bey’e de, “Urfa, Ayntâb, Maraş’ı Fransızlara işgâl ettirmemek ve işgâl etseler bile barındırmamak için gereken her türlü önleme hemen başvurulmasını, İstanbul Hükümeti’nin, bu konuda gereken siyasî önlemlere başvurması gerektiğini Harbiye Nâzırı Cemal Paşa’ya yazmış ve keyfiyeti, 26 Ekim 1919’da adı geçen şehirlerin Heyet-i Merkeziyelerine de bildirmiştir”⁴⁴.

39 Comte R. De.Gontaut-Biron, *Comment la France s’est Installée en Syrie (1918-1919)*, (Paris 1922), 334-335.

40 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*, Edited by E. L. Woodward, M.A., F.B.A. Professor of Modern History in the University of Oxford and Rohanbutler, (M.A.Fellow of All Souls College, Oxford, First Series, Volume IV 1919, Published by Her Majesty’s Stationery Office, London 1952), 999.

41 *DBFP*, First Series, Volume IV, 478, dipnot: 2.

42 Gontaut-Biron, *Comment la France*, 331-332.

43 *BOA*. HR. SYS. 2542-3/24-25.

44 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974), 34-35.

Bu meyanda 3. Kolordu Komutanı Albay (Çolak) Selahattin (Köseoğlu), Elbistan'daki toplantıda alınan karar gereği, Sivas'taki vekiline, Urfa, Ayntâb ve Maraş'ta, Fransız kuvvetleri gelmeden önce fiilen millî teşkilâtın kurularak hukukuna sahip olması ve işgâle karşı koymasının kutsal bir görev olduğunu vurgulayarak, Elbistan ile Maraş ve Ayntâb'da mevcut millî mukâvemet teşkilâtını düzenleyeceğini⁴⁵, gerekli planlamaların buna göre yapılmasını istemiştir.

Bu faaliyetler devam ederken, Ermeni Katolik Kilisesindeki Fransız müfrezesinden Yüzbaşı Joly, 29 Ekim 1919'da, İngiliz kumandanı ile görüşmüş ve 30 Ekim 1919 tarihinde Yüzbaşı Fouquet komutasındaki kuvvetler Maraş'ı işgal etmişlerdir. Mondros Mütarekesinin 7. Maddesine dayanarak 22 Şubat 1919'da Maraş'ı işgal eden İngilizler, sekiz aylık bir işgal döneminden sonra 15 Eylül 1919'da Fransızlarla yaptıkları "Suriye Antlaşması" gereği Maraş'ı Fransız işgal kuvvetlerine bırakarak 1 Kasım 1919'da kentten ayrılmışlardır.

Bu bağlamda, Heyet-i Temsiliye de, 31 Ekim 1919 tarihli telgrafında cevâben, Ayntâb, Maraş, Urfa hakkında siyasî ve askerî tedbirlere başvurulduğunu, göçe meydan verilmemesini, Üçüncü Kolordudan Aziziye'den gönderilen süvârî bölüğü ile ilişki kurularak millî teşkilâta istinâden bu haksızlığa karşı çıkmada tereddüt edilmemesini Elbistan'da bulunan Sulh Hâkimi Ali Rıza Bey'e yazmıştır. Heyet-i Temsiliyye, bu ikinci işgâlin haksızlığına karşı her türlü yardımın göz önüne alındığını Maraş mutasarrıflığına ve Kilis Belediye Başkanlığına, her türlü müdahale ve işgâli mümkün olan sûret ile engellenmenin şart ve esas olduğunu Ayntâb Heyet-i Merkeziyesine yazmıştır⁴⁶.

Oysa Sivas kongresinden sonra, İstanbul'da işbaşına gelen Ali Rıza Paşa hükümetinin Harbiye Nazırı, Sivas'ta Üçüncü Kolordu Kumandanlığına gönderdiği 1 Kasım 1919 tarihli şifre telgrafnamede, "*....Müttefik işgal kuvvetlerine karşı yerel silahlı bir ayaklanma tertibi veyahud işgâl kuvvetlerini savaşıarak atmak üzere silahlı kuvvetler düzenlenmesi ve sevki, ne İngiliz ve ne de Fransızlara karşı başarı sağlamaz. Muhtemelen bu gibi hareketlerin, düşmanlığın iadesi suretinde değerlendirmesiyle, devleti, her bakımdan yeni bir takım güçlülere sokacağında şüphe edilemez....*"⁴⁷ cümleleriyle, tam anlamıyla teslimiyetçi bir tutum sergilemiştir.

45 TİH IV., Güney Cephesi, 57.

46 Baykal, Heyet-i Temsiliye, 39.

47 Tefvîk Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), 32.

Maraş-Ayntâb ahvalini çok yakından takip eden Mustafa Kemâl, 9 Kasım 1919'da, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri, mutasarrıflıklar, yöre halkı ve belediye başkanlıklarına gönderdiği telgrafta, Maraş, Ayntâb ve Urfa'nın işgâlinin, kamuoyu ve Amerika nezdinde protesto edilmesini ve haksızlığın düzeltilmesinin talep olunmasını⁴⁸ istemiştir. Dahası, Mustafa Kemal, Urfa, Maraş ve Ayntâb'ı işgal ederek çeşitli tecavüzlerde bulunan Fransızları, güya memleketin yüksek menfaatleri için memnun etmek isteyenlere verdiği 12 Kasım 1919 tarihli cevapta, "...Göz yummak ve ikiyüzlülükten oluşan Bab-ı ali politikasının taraflısı değiliz. Muhterem heyetinizin de, aynı ruh ve fikirle ulusalpolitikamızı takip etmesini vatanın selameti adına rica ederiz.."⁴⁹ demektedir.

Fransız Hükümetinin çıkarları için, Başbakan Clemenceau, General Gouraud'yu Suriye'ye gönderme kararı alır ve bu bağlamda, vali olarak atanan Yüzbaşı André, çoğu Müslüman olan yüz elli muhafızın refakatinde, 24 Kasım 1919'da Maraş'a girer⁵⁰. André'nin Maraş'a varış gününde Ermeniler onu coşkuyla karşılamış, şehrin sokaklarında geçişi boyunca "Kahrolsun Türkler"⁵¹ diye bağırılmışlardır.

Maraş Ermenilerinin, iki Avrupalı güç tarafından oynanan acımasız müttefik içi satranç oyununda sadece bir piyon olarak kullanıldığı izlenimi, Fransızlar geldiğinde daha da artmıştır. Bu arada sultana sadık olan bazı Maraş vatandaşları Milliyetçi devrimci hareketin hızla gelişmesinden rahatsız olmuşlardır. Bunlar arasında Bayazid Zade başta olmak üzere, Kemalist harekete karşı çıkmak için Adana'da Albay Bremond'a telgrafla Maraş'ın sivil işlerinin Fransız idari kontrolüne alınmasını talep etmişlerdir. Cebel-bereket Sancak valisi Yüzbaşı Andre'den General Querette'e iletilen bir nota göre, kentnin ileri gelen zenginleri, ihtiyatlı davrananlar ve fırsatçılar Fransız taraftarıdır⁵². Bu bağlamda, Brémond'un kayıtlarına göre, "*Mersin'den Maraş'a kadar adı saygıyla duyulan Medrese hocası Dayızade, 27 Aralık 1919'da, imamı olduğu Ulu Cami'de Yüzbaşı André'yi destekleyen bir vaaz verir ve emirlerine güvenle uyulmasını tavsiye eder. Ancak o güne kadar Elbistan-Göksun'da İngilizlere karşı cephe kuran Kemalistler, Elbistan'dan*

48 Telgraf, "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kısım-ı İcrâ Reîsi Mustafa Kemal," Sivas, 9 Teşrin-i sâni 1919, Bkz., Lohanizâde, Mustafa Nureddin, *Hubb-ı İstiklâlin Abidesi Gaziyantâb Müdâfa'ası*, (Bâb-ı âli Çağaloğlu Yokuşu, Numero 38, 1340-İstanbul-1342), 395-396; Baykal, *Heyet-i Temsiliye*, 45, 48.

49 Biryıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, 32.

50 Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, (State University of New York Press Albany, 1973), 70.

51 Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mesopotamie Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak 1919-1933*, (Éditions Karthala 22-24, Boulevard Arago 75013, Paris 2004), 118.

52 Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Mandat Syrie-Liban, Beyrouth n° 133, note du 11 décembre 1919.

Maraş'a yüz atlıdan oluşan bir müfreze gönderirler. Şehirde isyan çıkar, Dayızade sakalıyla sürüklenir....⁵³

İlk etapta André'nin girişimiyle kalede dalgalanan Türk bayrağı indirilmiş ancak, halk derhal duruma müdahale ederek Türk bayrağını yeniden kaleye çekmiştir. Öylesine ki, Dufieux, raporuna, "*Maraş'da bize karşı olan muhalefet, başka yerlere göre daha güçlüdür. ...Kısa bir süre sonra, basın ve Kemalistler tarafından ele geçirilen ve yayılan bir ifade ortaya çıkıyor: sadece bir "Fransız tozu" var; istedikleri gün onları kovmaktan daha kolay bir şey yok. Bu fikir ne yazık ki, "istihbarat servisi" memurları tarafından sık sık tekrarlanan, Fransa'nın savaş nedeniyle tükendiği ve herhangi bir çabadan yoksun olduğu, bitmek üzere olan bir ulus olduğu ifadelerine dayanıyor*"⁵⁴ ifadesini vurgulamaktadır.

Mustafa Kemâl, "...böyle bir siyasetin tevlit ettiği muhassenattan değil mi idi ki Suriye Fevkalâde Komiseri Mösyö Picot bir heyet-i mahsusa ile Sivas'a kadar gelmek ve Kilikya'yı bilnihaye tahliye etmek sûretiyle bizimle anlaşmak zeminini taharriye mecbûr olmuştu... daha o zamân Picot'ya mahzâ musib bir siyaset olduğu kanâatiyle Kilikya'nın içinde ve Suriye'nin her tarafında teşkilâtımızın mevcut ve müteazziv olduğunu söylemeyi tensip etmiş ve müşârinileyhten ancak bu sebep ve tesir ile..."⁵⁵ görüşebilmeyi talep etmiştir.

Sivas'ta, Mustafa Kemâl – Francois Georges Picot arasında yapılan görüşmede, Mustafa Kemâl, Kilikya, Maraş, Ayntâb ve Urfa'yı tamâmen Mondros Mütârekesine uygun olarak işgâl etmiş olduklarını beyân eden Picot'ya, Mütâreke metnini göstererek bu görüşünde gaflet içinde olduğunu söylediğinde Picot, adı geçen yerlerin "*bir hak üzerine işgâl edilmiş*" olduğunu, Mütâreke'den beri İstanbul Hükümetinin bu konuda hiç ağzını açmadığını, beyân etmiştir. Mustafa Kemâl buna cevâben, önceki hükümetlerin ne yaptıklarını bilmediklerini, fakat mevcut hükümetin vemilletin öteden beri haksız işgâlleri protesto ettiklerini ve halen de buna devâm ettiklerinden bahisle, "...*Aksi takdirde mes'ûliyetin tamâmen kendilerine âid kalacağını da ilâve eyledik*"⁵⁶ beyânında bulunarak "*bizim için bir Kilikya bir de Türkiye meselesi gibi iki mesele yoktur. Bir mesele vardır. O da Türkiye meselesidir...*"⁵⁷ ifadesine yer vermiştir. Bu konu

53 Edouard Brémond, "The Brémond Mission: Cilicia in 1919-1920", Part I., *Armenian Review*, Volume, Twenty-nine No. 4-116, Winter, 1976-77, (Chief Allied Administrator, Cilicia, January 19, 1919—September 4, 1920), 368.

54 SHAT, Armée Française du Levant, 156. Division, Etat-Major 3. Bureau, no.1171/3, Adana 9 Mars 1920, Le Général Dufieux, Cdt la 156. Division à M. le Général Haut-Commissaire de la République Française en Syrie-Cilicie, Commandant en Chef de l'Armée du Levant, Beyrouth. (Dufieux).

55 "Belge no: 216," *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (ATTB IV)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006),

56 *BOA, HR. SYS. 2543/4-2- 4.*

57 T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 1, İçtima: 1, 2.ci in'ikad – 4'ncü Celse, 24 Nisan 1336/1920.

Fransız kaynaklarında, “...Mustafa Kemal’in kendi ifadesiyle, ‘etimizin bir parçası’ dediği Kilikya’dan asla vazgeçmeyecekler”⁵⁸ şeklinde geçmektedir. Fransız yazar Pierre Loti’ye göre, “...Kilikya, Türk anavatanının en vazgeçilmez parçasıdır, tam da kalbidir”⁵⁹.

Mustafa Kemal’in Sivas Kongresinde aldığı kararlara binaen, Kılıç Ali’nin Pazarcık’taki karargâhında, “Anadolu ve Rumeli Müdâfa’a-i Hukuk Cemiyeti Maraş Heyet-i Merkeziyesi” teşkil edilerek, kent sekiz muntıkaya ayrılmış ve Heyet-i Merkeziyeler için bir “muvakkat program ve yönetmelik” kaleme alınmıştır⁶⁰.

Fransız askerî arşiv kaynaklarına dayanarak, temel sorunun Mustafa Kemal olduğunu vurgulayan General Hays, “...haydutluk⁶¹ büyümeye devam ediyordu ve Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi hareketin aktif propagandayla çalıştığını, ... Bazıları onun sadece bir baş belası olduğunu, tahmin edilen başarısızlıktan sonra kolayca üstesinden gelinebilecek ve daha sonra unutulacak bir ‘çete lideri’ olduğunu, ancak günler geçtikçe Kemalizm’in, yenilginin sonuçlarını reddeden tüm yurtsever unsurları bir araya getirdiği için müthiş olduğunu, ... 5 Aralık 1919 itibariyle Maraş’ın çevresinde çok sayıda silahlı çetenin [Kemalistler] varlığı nedeniyle durumun tehdit edici görüldüğünü, ... İlk olayın 1 Ocak 1920’de 400 ‘eşkıyanın’ [Kemalistler] Eoğlu bölgesinde İslâhiye’den Maraş’a giden yolu kestiklerini, çetenin [Kemalistler] hızlı ve etkili bir yenilgisinin beklendiğini, ancak operasyonların planlandığı gibi gitmediğini...⁶²” kaydetmektedir.

58 Gontaut-Biron, *Comment la France*, 337-338.

59 Pierre Loti, *La Mort de Notre Chère France en Orient*, (Paris: Calmann-Lévy, 1920), 80.

60 Hüsamettin Karadağ, *İstiklâl Savaşında Maraş*, Kahramanmaraş: Kurtuluş Müzesi Kurma ve Yaşatma Derneği yayını, 2008), 103-111.

61 Fransız askerî belgelerinde “Kemalistler”, “haydut”, “eşkıya”, “çete”, “âsi”, “isyancı” olarak kaydedilmiştir. Nitekim, “Brémond tarafından Sis sancağı askeri valisi olarak atanan ve 8 Mart 1919’da buraya gelen Yüzbaşı Taillardat, ve Brémond, Kemalistleri, kötü örgütlenmiş ve sağlam siyasi niyetleri olmayan ‘haydutlar’ olarak görüyorlardı. Taillardat’ın Kemalizm çağrıştırmak için en çok kullandığı kelime ‘Mustafa Kemal’in Çetesi’ ifadesidir.” Çete” terimi, yeni ortaya çıkan Kemalizm’in ciddi bir siyasi-askeri örgütlenmeden çok bir ‘haydut’ grubuna benzeyen uç bir hareket olarak değerlendiriliyor. Bu hareketi bu şekilde algılayan tek kişi Kilikya’daki Fransız yönetimi değil. Nitekim Amerikan gazetesi Times, diğerlerinin yanı sıra, Nisan 1920’de, “Kilikya’da Türk Çeteleri Hâkimdir” başlıklı küçük bir makalede Kemal ve arkadaşlarına atıfta bulunmak için ‘Çete’ terimini kullanmaktadır”. Bkz. Archives privées du capitaine Taillardat, gouverneur militaire du sandjak de Kozan, Matériaux sur la Cilicie (1919-1920) (APCT), Liasse 27, Correspondance de F. Taillardat avec le colonel Brémond, p. 559; APCT, Liasse 3, *Télégrammes chiffrés entre Sis et Adana (1919-1920)*, p. 83, T.C. non numerote, non date, du Cap. C. au Col. B. ve “Turkish bands dominate Cilicia”, *Times*, 20 avril 1920’den aktaran, Julien Zarifian, “La montée du kemalisme en Cilicie 1919-1920: l’administration française du Sandjak de Kozan face au nationalisme turc”, *Cahiers d’Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, n°38, (2004), 235-260.

62 Du Hays, Général (CR) *Les armées françaises au Levant 1919-1939*, Tome II, Le temps des combats 1920-1921, (Ministère de la Défense, État-Major de l’Armée de Terre, Chateau de Vincennes, Service historique de l’armée de tere, 1979), 225-226, 230, 238, 239.

Suriye ve Ortadoğu ile ilgili bilimsel araştırmalarıyla ünlü olan Zeine, Sa'id Bey Haidar'dan aktardığı notlara göre, o sırada Faysal'ın Şam'daki yardımcısı ve Hükümet Başkanı Emir Zaid'in isteği üzerine, Said Bey, yüksek rütbeli subay Badi Bekdaş ile gizlice İstanbul'a giderler ve Mustafa Kemal'i temsil eden heyet üyeleriyle gizli yapılan görüşmelerden sonra, Suriye Hükümeti'nin onayı için dört maddelik bir anlaşma taslağı hazırlanmıştır. Ne var ki, bu görüşmeyi yapan özel görevliler döndüklerinde, Suriye'de durum değişmiş, Kral Faysal, Türkiye ile müzakerelere girmeyi reddetmiştir⁶³.

Suriye'deki Fransız Yüksek Komiserlik yayınında, “Ocak ayında bu kampanyanın etkileri hissedildi. 4 Ocak'ta, çoğu Türk üniforması giymiş, Türk subayları yönetiminde, topları ve makineli tüfekleri olan yüzlerce silahlı adamdan oluşan bir grup Maraş bölgesinde ortaya çıktı; ...Anadolu'nun Kemalist merkezleriyle doğrudan temas halinde olan şehir, onlardan silah ve mühimmat alarak ve garnizonuna karşı olası bir eylem için kendisini örgütlemektedir...”⁶⁴ kaydı düşülür.

Fransız-Ermeni işgal güçlerine karşı direnen “Kemalistleri” bertaraf etmek ve “Kemalist projeleri idam etmek”⁶⁵ için, Ermeniler, Cezayirli ve Senegallilerden olmak üzere 4000 kişiden oluşan Fransız birlikleri tarafından işgal sürdürülür⁶⁶.

Papaz, Abraham H. Hartunian, anılarında, “16 Ocak 1920'de, Türk ve Ermeni ileri gelenleri ve din adamları arasında Ulu Cami'deki toplantıda Türkler bize birlikte hareket ederek Fransızları şehirden çıkarmayı teklif ettiler. Keşke bu isteği kabul etseydik! Bizim kabul ettiğimiz hareket tarzından çok daha akıllıca bir yol olurdu. En azından yaşayacaktık!...”⁶⁷ itirafında bulunur.

Fransız askerî arşiv belgelerine göre, Maraş'ı işgal eden Fransız General, 21 Ocak'ta, eşrafı bir araya getirmeye ve her şeyi teminat almaya karar verir. Fransız planına göre kent, dört grupta kuşatılmalıdır⁶⁸.

63 Zeine N. Zeine, *Syria and the Lebanon in International Politics, From Mudros to Maisalun 1913-1920*, (London: University of London, School of Oriental and African Studies, ProQuest Dissertations Publishing, 1956), 251.

64 Haut-Commissariat de la République Française En Syrie et Au Liban, *La Syrie et le Liban en 1921*, Paris 1922, s. 73-92.

65 *Chateau de Vincennes*, 226/156.

66 T. E., Major Compton, “The French Campaign of 1920-21 in Cilicia,” *Royal United Service Institution Journal*, 67 (1922) 71.

67 Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep, A Memoir of the Armenian Genocide*, (Translated from the Original Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Second Edition, Boston, 1986), 132-158.

68 SHAT, *Rapport Sommaire du Général Querette, Commandant les Territoires de l'Est, sur les opérations dans la région de Marash, du 19 Janvier au 14 Février 1920* (Querette).

Fransız işgal kuvvetleri komutanının ilk işi, şehirdeki isyan hareketinde sorumlu oldukları bahanesiyle, Mutasarrıf Vekili Cevdet Efendi, Jandarma Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey, Belediye Başkanı Hacı Bey, Ticaret Odası Başkanı Naci Efendi, kentin ileri gelenlerinden Şişmanzâde Hacı Ahmed, İnşaat Mühendisi ve tercüman Latif Bey'leri tutuklamak olmuştur. Fransız birlikleri, 21 Ocak'ta, 22 Dağ bataryası ile sabah 7'de şehre ateş açmıştır⁶⁹. “Tam bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Arslan Bey, Maraş halkına şu açıklamayı yapar: “*Yoldaşlar, savaş başladı. Allah'ın lütfü, Peygamberimizin ruhu ve müminlerin fedakârlığı ile kendinizi tamamen savunmaya adayın! Tek bir kişi hayatta kaldıkça ülkemiz düşmana teslim olmayacak. Sebat bizden, yardım Allah'tan!*”⁷⁰ Bu şekilde Maraş'ta milli mücadele başlar.

23 Ocak sabahı, devam eden Fransız saldırısına karşı, ulusal birlik adına konuşanların [Kemalistler]'in, Fransızları kovmak ve Maraş'ı taş üstüne taş kalıncaya kadar savunmak istedikleri ilan edilir⁷¹.

Mustafa Kemal, 24.01.1920 tarihli telgrafında, “*Maraş ve Pazarcık sakinlerinin Fransızların dayanılmaz saldırılarına karşı, 21 Ocak günü, çok şiddetli bir mücadele başladığından bahisle*”⁷², Kolordulara, gereğini iletir.

General Querette raporunda, “*...Acil olarak, mühimmat, 65'lik top mermileri, yangın ve duman bombaları, sinyal kartuşları ve v.b.* ve diğer kartuşlar...*”⁷³ ister.

Elliott'un, savunmaya ilişkin gözlem ve tespitleri, hâlâ günümüzde tartışılan konuları gün ışığına çıkarmaktadır: “*24 Ocak. Şu anda kentte Türklere ait beş evde büyük yangın var. 25 Ocak Pazar sabahı. Fransız meşaleleri, Türk evlerinde çok daha fazla yangın başlattı...*”⁷⁴. *26 Ocak Pazartesi. Her saat yeni bir büyük yangın çıkıyor. Fransızlar birer birer Türk evlerini seçip yakıyorlar...*”⁷⁵. Nitekim

69 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

70 Kerr, *The Lions of Marash*, 99.

71 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

72 Bilal N. Şimşir, *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, (BDA), Volume-2 April-December 1920, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973), 131-135.

* “VB, Viven-Bessières tüfek bombası, “Vivien Bessières (grenade à fusil française)”.

73 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

74 Bir Fransız raporuna göre, “şehrin Türk kesimi tamamen yerle bir edilir ve 2.000 Türk öldürülür. Fransız ve Ermeni kayıpları çok daha azdır. Türklere karşı verilen bu mücadelede, “...bir Ermeni 40.000 dolarlık bir çek teslim eder ve diğer Ermeniler de önemli hediyeler verirler”. Bkz. *The Missionary Herald*, Volume CXVI, April 1920, Number 4, 167, 189.

75 Mabel Evelyn M.D. Elliott, *Beginning Again at Ararat*, (New York Chicago Fleming H. Revell Company London and Edinburgh, 1924), 101-134.

Hartunian da anılarında, bu olayı doğrulamaktadır: “26 Ocak Pazartesi günü, önceki gece çıkan yangından alarma geçen memur, kilisenin yakınındaki birkaç Türk evini yakmaya karar verdi. ... Kendi ellerimizle kendimizi ciddi şekilde tehlikeye atmıştık. Ne yazık ki! Fransızlar sadece çan kulemi yeniden inşa etmeyi değil, aynı zamanda kilisemi ve kampüsümdeki tüm binaları kül haline getirdiler⁷⁶. 4 Şubat Adana’dan ayrılan Amerikan Yakın ve Ortadoğu Yardım Heyeti Üyesi, Harold Buxton, mevcut durumla ilgili şu bilgiyi kaydetmektedir: “O tarihte Maraş hala izole durumdaydı, yakıldığı ve büyük kısmının yok edildiği söyleniyordu”⁷⁷. 7 Şubat. Dün biri Fransızlara, diğeri Amerikalılara hitaben Türklerden iki mektup geldi. İçeriklerini bilmiyoruz ancak Fransızlar, bunun yerel bir hareket değil, ulusal bir hareket olduğunu ve Maraş Türklerinin isterse durduramayacaklarını söylediler. Başka bir deyişle, ‘Mustafa Kemal’in hareketi’ idi⁷⁸. Boudière göre, “7 Şubat 1920. Köyün bir ucunda alevler yükseliyor: Ermeniler evleri yakıyordu...”⁷⁹. Albay Normand, “Bütün gün, ...şehirde herhangi bir hareketi göremiyoruz, ne tüfek ne de top sesi duyuyoruz. Yaşamın tek ipucu ateştir. ...Pirinç tarlalarının sulama hendeklerinde ve Maraş’ın girişindeki evlerde maskeli kişilerden çok sayıda ateş açıldı. 8 Şubat, Maraş gün boyunca yanmaya devam etti...”⁸⁰. Normand’ın raporuna göre, 10 Şubat’ta, Maraş, adeta bir yangın topuna dönmüştür...⁸¹. 10-11 Şubat gecesi Fransız garnizonu Maraş’tan ayrılır⁸². “11 Şubat, Ulu Cami ve Türk Kışlası da dâhil, Maraş hala yanmaktadır. Konvoyda 200 yaralı, 1200 hayvan, 150 araba, 115 deve, 3000’den fazla Ermeni mülteci de dâhil olmak üzere 4500 kişi var. 12 Şubat, Ermeni siviller köyü terk ederken Eloğlu’nu ateşe verdiler ve çok sayıda tutuklama yaptılar⁸³.

General Dufieux’a göre, Fransız garnizonu şehri tahliye ettiğinde, yaklaşık 8.000 Ermeni hâlâ Maraş’taydı. Normand’ın konvoyuyla şehri terk eden önemli bir kişi, orada hala 12.000 Ermeni olduğunu açıklamıştır⁸⁴. O halde,

76 Hartunian, *Neither to Laugh*, 132-158.

77 Admiral Sir J.de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon (Received February 12) No. 119 Telegraphic [E 32/3/44] Constantinople, February 10, 1920, *DBFP*, First Series, Volume IV 1919, 633.

78 Elliott, *Beginning*, 101-134.

79 Georges Boudière, “Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie”, *Turcica*, cilt IX/2-X, (1978), 155-175.

80 SHAT, Colonne Normand, Historique de la Colonne de Secours de Marache, Işlahiyé [Işlahié], 15 février 1920. (et aussi A.M.A.E., Mandat Syrie-Liban, Beyrouth n° 166. Cet historique fut aussi intégralement publié dans l’ouvrage du colonel: Colonnes dans le Levant. Lavauzelle, 1924.) (Normand)

81 SHAT, Normand, Işlahiyé le 15 Février 1920.

82 Tachjian, *La France*, 128-129.

83 SHAT, Normand, Işlahiyé le 15 Février 1920.

84 CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), ministère des Affaires étrangères, Nantes, France’dan aktaran, Tachjian, *La France*, 129.

Maraş savunması sırasında, “Ermeni katliamı”nın gerçekleştiği söylemi, temeli olmayan bir iddadan ibaret kalmaktadır.

Dönemin önemli yazarlarından Jalabert, “Kilikya’dan bir askerî yardım kolu ayrılır. ...Kısa süre sonra kendisini, dağı tutan haydutların [Kemalistler] yanı sıra Maraş’ın güneyinde ve batısında faaliyet gösteren birkaç düzenli çete [Kemalistler] ile çevrili olduğunu görür. Üçüncü bir askerî kol en kısa sürede onları kurtarmaya gider. ... Ancak Kemalist ablukanın arkalarında kapandığını görürler. ... Bu koşullarda kaçınılmaz olanı yerine getirmek zorunludur...”⁸⁵ şeklinde ifade etmektedir.

1920 Şubat-Nisan ve 1920 Ekim – 1921 Haziran tarihleri arasında, Hariciye Nazırlığı yapan Abdülatif Safa Bey, 12 Mart 1920’de yaptığı değerlendirmede, “...Ermeniler - siviller ve askerler – Müslüman nüfusa saldırdı. Sonra Müslümanlar, kendini koruma içgüdüsü vasıtasıyla ateş etmeye başladı. Makineli tüfeklerle açılan ateş sonucu, Türk mahallelerinde yüzlerce Müslüman öldürüldü.” Çatışmanın sadece Türk mahallesinde olması, Türklerin saldırgan olmadığını kanıtlamaktadır ki...⁸⁶ ki çok daha önce, Fransız Savaş Bakanlığı kararıyla, 15 Kasım 1916’da, Albay Ferdinand Romieu tarafından “Türkiye’ye karşı savaşmak için” çok heterojen bir yapıda kurulan⁸⁷, Fransız ordusunun bayrağı altında hizmet veren ve yalnızca Ermeni askerlerinden oluşan, sonra Suriyeli gönüllülerin de alındığı, Légion Arménienne (Ermeni Lejyonu), öteden beri olduğu gibi, ücret karşılığında⁸⁸ savaşmıştır. 1 Nisan 1918’de Lejyon askerlerinin sayısı, 2.472 Ermeni ve 360 Suriyeli de dâhil olmak üzere 2.832 asker ve 439 subay ile toplamda 3.271’dir⁸⁹.

24 Şubat’ta Albay Brémond, General Allenby’ye 21 Ocak - 15 Şubat 1919 arasındaki dönem için Ermeni lejyonerlerine atfedilen başlıca eşkıyalık eylemlerine ilişkin bir açıklama gönderir. Buna göre, “Yirmi yedi hırsızlık, adam kaçırmaya ve silahlı saldırı vakası kaydedildi. Yarısı Adana’da, diğerleri

85 Louis Jalabert, “La Situation en Cilicie”, *Études Revue*, Fondée 1856, 57e Année, Tome 163 e, De La Collection, 5 Avril 1920, CLXIII-1, (Paris, 1920), 576-584.

86 “Armenians Massacre Unarmed Turks, Is Truth About Marash Affair, Foreign Minister Says Saffa Bey Asserts Mussulman Women and Children Were Slain in Streets: Facts Censored; Investigation by Mixed Commission Sought”, *San Francisco Chronicle*, (March 12, 1920); “Safa Bey Denies Massacre Story. -Turkish Minister’s Version of Tragedy of Marash – Turks Acted in Self Defense”, *The Wilkes-Barre Record*, Friday March 12, 1920; “Safa Bey Describes Tragedy at Marash”, (March 12, 1920, The Atlanta Constitution).

87 Gautherot, *La France*, 134; Ünsal Yavuz, “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu”, D.T.C.F. *Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 647-663; Tachjian, *La France*, 40. Gotikian, Guévork, “La Légion d’Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)”, dans *Revue d’Histoire Arménienne Contemporaine*, Tome III (numéro spécial), (Paris 1999), s.262-263.

88 SHAT, Légion Arménienne, 11 mai 1920.

89 SHAT, Effectif de la Légion d’Orient, 1er Avril 1918.

Bozantı, Missis ve İslâhiye 'de gerçekleşti. Saldırıları daha çok Türk yolcuların soyulduğu tren istasyonlarında meydana geldi. Gerçek şu ki, Ermeni askerlerinin haydutluk eylemlerine katılımı kanıtlanmıştır⁹⁰”.

Bu konuda, kuşkusuz Fransız yazar, Pierre Loti, “*Ermeni Lejyonları tarafından, ...Dünyanın en eskilerinden biri olan tarihî Maraş şehri, şiddetli topçu ateşi ile vahşice bombalanarak toprak yığını haline getirildi...Maraş'taki bu Ermeni katliamlarının öyküsünün, icat edilmiş en alaycı sahtekârlık olduğunu iddia etmeye cesaret ediyorum...*”⁹¹ beyanında bulunmaktadır.

Deir Zor olaylarının tamamlayıcısı olarak görülen Maraş olayları⁹² ile ilgili Querette,

“Maraş'ın tahliyesi düşman tarafından gerçekleştirilmedi, çünkü tersine, ikincisi teslim olma teklifinde bulundu” ifadesini kullanırken devamında da, “...Bu tahliyeyi yalnızca yeni bir Askerî Kol'un gelişi belirledi. Komutanların kişisel kararları, garnizonun uzun bir süre içinde bile erzak alamadığı, mühimmat ve erzaklarının tükenmesi nedeniyle, garnizonun yenik düşmek zorunda kaldığı, 15 gün boyunca yiyeceksiz kalan atların düştükleri açlık derecesinin, top, cephane, makineli tüfek ve yaralıları almakta çok büyük güçlüklerin yaşanması, her türlü ulaşım aracından mahrum bırakıldıkları”⁹³ gerçeklerini de itiraf etmektedir. Çünkü “...bu sırada Maraş isyancıları [Kemalistler] şehri kuşatmaya devam ettiler. Fransız garnizonu dışarıyla her türlü iletişimden mahrum bırakıldı; ne Télégraphie Sans Fil (TSF) bağlantısı ne de uçaklar, telgraflar, hatta ne de güvercinler vardı”⁹⁴.

“Sonuçta, başta Komutan Marty olmak üzere 7'si subay, 200 kişi öldürüldü, 300 yaralı geri getirildi, 11 ağır yaralı Maraş'ta terk edildi, 150 donmuş uzuv atıldı, geri çekilme sırasında 2-3 bin Ermeni donarak öldü...14 Şubat: İslâhiye. Acı manzara. Cesetler, donmuş ayaklar;150 yaralı, 150 hasta, 450 donmuş ayak... 15 Şubat: Binlerce Ermeni mülteci soğuktan ve açlıktan yarı ölü olarak gruplar halinde çömelmiş durumda. Lejyonerler ağlar ve katırları yüklemeyi reddederler. Sonunda çadırlar katlanır, katırlar yüklenir ve birlik hareket eder”⁹⁵. “Çoğu kadın ve

90 SHAT, Rapport du capitaine Gautherot, Beyrouth, le 27 mai 1919.

91 Loti, *La Mort*, 105-106.

92 Admiral Sir J.de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon (Received February 8), No. 109 Telegraphic [177142/521/44] Constantinople, February 6, 1920, *DBFP*, First Series, Volume IV 1919, (Published by Her Majesty's Stationery Office, London 1952), 1086.

93 SHAT, Querette, 18 Février 1920.

94 Tachjian, *La France*, 126-127.

95 Boudière, “Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie,” 155-175.

çocuk olan bu talihsiz insanların 1.500'ü donarak ölüyor ve karda kalıyor"⁹⁶ demektedir.

15 Nisan 1921'de konuyu değerlendiren Delbec, "*Maraş garnizonu, takviye kuvvetlerinin gelmesinden önce tahliye edilmek zorunda kaldı. Birliklerin geri çekilmesi acıklı koşullarda gerçekleşiyor, askerlerin çoğu Türkler tarafından esir alınmış. Albay Normand'ın geri getirdiği ve katliamdan kaçmaya çalışan birkaç bin Ermeni'den oluşan grup, sıfırın altında 20 derecede, dağlarda yorgunluk, açlık ve soğuktan öldü*"⁹⁷ kanaatindedir.

Hartunian, Fransızların haince geri çekildiğini ve geri kalan Ermenilerin ihanete uğradığından bahisle,

"Büyük gücüyle cesur Fransa bizi koruduğu müddetçe öldürüldük. O ayrılırken Türk acıyarak geride kalanlarımızı bağışladı. Fransızlarla kaçan Ermenilere ne oldu? Dört veya beş gün boyunca üç bin kadar erkek, kadın ve çocuk, soğuk ve rüzgârda, derin karlarda aç ve susuz yürüdü ve yürüdü. Yaşlılar, çocuklar, zayıflar, bitkinler düştü ve karda gömülü kaldı. Ölüm uykusunda donup uyudular. Gerisi bin bir acıdan sonra Adana'ya ulaştı. Yolda üç binin yarısından fazlası kayboldu. Adana'ya gelenlerin çoğu donmuş el ve ayakları kesilmek üzere hastanelere kaldırıldı"⁹⁸ kaydını düşmektedir.

Fransız Yüksek Komiseri, General Gouraud, Kilikya'da bulunan 1. tümen komutanı Dufieux'a hitaben 31 Mart 1920'de yazdığı bir mektupta, Maraş olayı sona ermeden, Fransız hükümetinin acil talimatları uyarınca, Mustafa Kemal ile tam olarak müzakerelere girdiklerini itiraf etti. Böyle bir itiraf karşısında hayrete düşen General Dufieux, bu mektubu alana kadar, böyle bir siyasi yönelimin varlığından ve müzakerelerden haberdar olmayan tek kişidir⁹⁹.

Tahliye ile ilgili olarak Normand, "*Maraş'ı düşmanlarımızın cesetleriyle alevler içinde bırakarak, bir kaç nakledilemezler dışında tüm birliklerle, tüm silahlarla, tüm yaralılarla gururla geri döndük. Geri dönerken, önümüze kimse*

96 Jacques de Bellaing, *Notre part du sacrifice: Saint-Gregoire de Tours pendant la guerre (1914-1919)*, (Paris: Tours maison Alfred Mame Imprimeurs et Fils, 1922), 422.

97 A.Delbec, *Syrie et Cilicie*, 15 Avril 1921, (Paris: Editions de la Bibliotheque du Travail, 144 Rue Pelleport Paris 1921), 20.

98 Hartunian, *Neither to Laugh*, 132-158.

99 CADN, m. S.-L., 1er V., Cil.-Ad., n° 137, lettre de Gouraud à Dufieux, 31 mars 1920, Beyrouth, p. 1; CADN, M. S.-L., 1er V., Cil.-Ad., n° 137, n° 688/R, lettre personnelle de Dufieux à Gouraud, "au sujet du vali d' Adana et de notre politique en Cilicie", 7 avril 1920, QG, p. 3'den aktaran, Tachjian, *La France*, 125.

gelmedi ve gözlerinin bizi izlediği yüksek dağlardan artık silah sesi gelmedi¹⁰⁰”. Fransız askerî birlik komutanı Yarbay Thibault’un raporuna göre, “Malzeme alınmıyor. ...Bu andan itibaren çeşitli gruplar arasındaki iletişim son derece imkânsız hale geldi...¹⁰¹”.

Georges Picot’un, Sivas’ta Mustafa Kemal’i ziyareti sırasında, tanık olduğu ve General Dufieux’un tespitine göre, ‘Kemalist Proje’ veya ‘Mustafa Kemal’in Planı’, işgali protestoetmek, toplantılar ve mitingler düzenlemek, örgütlenmek ve askerî harekâtı başlatmaktır¹⁰².

Dufieux, başarısızlığın nedeninin, “Kemalistler’in ya da Mustafa Kemal Planı’nın Kilikya’da kararlı bir şekilde uygulanması...¹⁰³” sonucu olduğu kanaatindedir.

22. Cezayirli Avcı Erleri Alayı 1.Tabur Komutanı Bernard ve aynı taburdaki Yüzbaşı Froment, Belpınar-İslâhiye arasında, 13 Şubat 1920 günü yapılan yolculuk sırasında Ermenilerin, Maraş’dan göçü hakkında, bir “Deklarasyon” kaleme almışlardır. Maraş savunması sırasında Ermenilerin durumu ve tutumları hakkında ileri sürülen ve günümüzde dahi tartışılan konuları aydınlatması bakımından son derece önemli olan bu “Deklarasyon”u özetleyerek dercediyoruz:

“1. 13 Şubat 1920’de Zincirli köyünde, Ermenilerden yaşlı, kadın ve çocuklar için özel olarak ayrılmış ızgara etlerden oluşan yiyeceklerin, 25-40 yaş arası Ermeni erkekler tarafından ele geçirilerek, onların bu yemeklerden mahrum bırakıldığını bizzat gördü,

2. 13 Şubat 1920’de Belpınar’dan Zincirli’ye giderken, araca dört veya beş Ermeni çocuğu bindiren tabur komutanı, kısa bir süre sonra bu arabada orta yaşlı bir adam ve yürüyebilen bir kadın buldu. Çocuklar yola atılmıştı,

3. Yolculuk sırasında, çocukları kadınlar taşıdı, orta yaşlı erkekler ise Ermeni yürüyüş kolunun başında hiçbir şey taşımadan yürüdüler,

100 SHAT, Normand, Islahyie le 15 Février 1920.

101 SHAT, Armée Française du Levant Division de Cilicie, No 32, Rapport du Lieutenant-Colonel Thibault Commandant le 412e Regt. d’Infie sur les Operations de la Colonne constituée sousson Commandement pour marcher sur Marash. (Periode du 13 au 22 Janvier), Marash, le 22 Février 1920.

102 SHAT, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.

103 SHAT, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.

4. Yolda karşılaşılan cesetlerin neredeyse tamamının kadınlardan, çocuklardan ve yaşlılardan oluştuğu görüldü.

5. İslâhiye'nin 6 kilometre uzağında silahlı Ermenilerin Ermeni cesetlerini soyduğu görüldü.

6. Tabur, yaklaşık otuz Ermeni çocuğu geri getirerek arabalarına bindirdi.

7. Avcı erlerinin [Cezayirli] Zincirli köyündeki yiyeceklerini aynı köye sığınan Ermenilerle paylaştıkları ve sivil Ermenileri silahlandırıdıkları,

8. Belpınar'da, Ermeni kampından kovulan çok sayıda Ermeni kadın ve çocuğu kampında barındırdı.

11[9]¹⁰⁴. Cezayirli Avcı Erleri 1.Tabur Komutanı Binbaşı ve Yüzbaşı Froment şunları söyledi:

Zincirli köyünde, bir eve 20 metreden daha az bir mesafede, bir düzine orta yaşlı Ermeni erkeğin kayıtsız bakışları altında birkaç kadının öldüğünü gördü. Maraş Kolu'na komuta eden Albay Normand, Maraş'tan ayrılışından itibaren çok acı bir şekilde arabaları takip eden çocukları, arabalara, atlara ve develere bindirdiğini açıkladı.2. ve 3. günlerde suçlananların sayısı önemli ölçüde arttı ve kendi atı ve tercümanının atı, sık sık donma nedeniyle ölen çocukları taşıyordu. Nadir ırklar dışında hemen hemen her yerde Ermenilerin birbirlerine kayıtsızlığını, iyi ayakkabuların komşulara teslim olmayı bile reddettiklerini fark etti. Öte yandan, Ermeni siviller sistematik olarak Eloğlu'yu ateşe verdiler ve ancak kısmen kurtarılabilen askerî kolun sürüsünü çaldılar. Tutuklamalar yapıldı. İslâhiye nihayet kısmen onlar tarafından talan edildi¹⁰⁵".

Nihayetinde, Maraş olayı, "Türk ulusal hareketi ile bir anlayışa doğru Paris'in evrimini hızlandıracak ve aynı zamanda o zamana kadar Kilikya'da uygulanan Fransız politikasının başarısızlığını imzalayacaktır"¹⁰⁶.

Lord Curzon, "...[Kemalistler], ...Kilikya'daki Fransız kollarını ağır bir yenilgiye uğrattılar. Fransızlar, en önemli Kilikya şehri Maraş'ı boşaltmaya mecbur bırakılmıştı ve ...muzaffer Türkler, uygar dünyayı şok etti. Ancak

104 Bu madde, orijinal belgede 11 olarak kaydedilmiş ancak normal sıralamada [9] olması gerekmektedir.

105 SHAT, "Declarations, Signé: Froment, Signé: Bernard, Islahie le 17 février 1920".

106 Tachjian, *La France*, 116-117.

Mustafa Kemal, hatırı sayılır bir yapıcı yeteneğe sahip olduğunu göstermiştir...¹⁰⁷”, ifadeleriyle, Mustafa Kemal’in liderliğini ve stratejisini kabul etmiştir.

Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye adına, “Güney Vilâyetleri Kumandanlarına, Suriye ve Filistin Müdafii Kuva-yı Osmaniye Hey’et-i Umumiyesi Riyasetine” 15.02.1920 tarihinde gönderdiği telgrafta, Maraş zaferinden dolayı, emeği geçen herkesi tebrik etmiştir¹⁰⁸.

Ne yazık ki, emperyalist devletlerin adeta kuklası olan İstanbul Hükümeti, ‘Kemalistlerin Maraş Zaferi’nden 26 gün sonra, Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği 11 Mart 1336 [1920] tarihli yazıda,

“...Fransızların Maraş’ta duçar oldukları hezimetin sureti zahirede tamiri ve Maraş ahalisi için istihzar ve İslâhiye’ye nakil olunan 20 bin kilo erzakın Maraş’a isalı vesilesile oraya 150 neferlik bir Fransız kuvveti sevk olunmak ve ..oraya gelecek Fransız askerlerini muazzaz bir misafir gibi istikbal ve bunun hilafın en küçük hareketin her türlü kabul edeceklerine dair eşraf, ulema ve mevcut rüesayi aşayir tarafından makamı nezarete serian muvazzah bir telgrafname keşide ettirilmesi ehemmiyeti fevkalade ile tasviye ve cevabına intizar olunur. 11Mart 336 [1920]. Dâhiliye Nazırı Hazım”¹⁰⁹.

Ancak, Mutasarrıf Vekili İrfan Bey, bunun mümkün olmadığını, 13 Mart 1920 tarihinde cevaben bildirmiştir.

Dâhiliye Nazırı, 12 Mart’ta Mustafa Kemal’e gönderdiği telgrafta, Maraş halkının yiyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla oraya İslâhiye’den küçük bir Fransız müfrezesinin eşliğinde gıda gönderilmesi gerektiğini önermiş ancak, Mustafa Kemal bunun mümkün olmadığını bildirmiştir¹¹⁰.

Öte yandan, Saray hükümetinin zihniyetini yakından bilen Mustafa Kemal, mevcut duruma binaen, “Mücahit Kılınc Ali Bey’e” yazdığı 20 Mart 1920 tarihli telgrafında,

107 The Rt. Hon. The Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston, K.G.* Volume Three, (London: Ernest Benn Ltd. Bouverie House Fleet Street, Printed in Great Britain, 1928), 272-273.

108 *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, (Ankara 1956), Sayı: 15, No. 402.

109 Karadağ, *İstiklâl Savaşında*, 58-59.

110 F.O. 371/5166/E-2813’ten aktaran, Şimşir, Bilal N., *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-I, April 1919-March 1920, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973), 465-466.

“...Maraş, Ayntâb ve çevresinde gerçekleştirdiğiniz milli görev, tüm Osmanlıları memnun etti. ...Bugün size yüklenen vatanseverlik görevi şudur: Yerel liderlerle ilişkileri sürdürmek, korkak ve aşâğılık Fransızların işlediği adaletsizlikleri ve canavarlıkları onlara ayrıntılı ve ikna edici bir şekilde açıklamak; Fransız seferlerini ve operasyonlarını engellemek ve nihayet onların ülkenizi işgal etmelerine izin vermemek. Size arka arkaya göndereceğimiz kuvvetlerden iyi yararlanmaya çalışın. Lütfen Mısır’daki Mücahitlerimiz tarafından size gönderilecek olan meblağları kabile reislerine, çetelere ve Mücahitlere dağıtın, bir kısmı ile de mümkün olduğunca, silah, mühimmat ve erzak temin etmeye çalışın. Bölgelerimizi, düşmanlarımız Fransızlardan temizlemenizi ve bana zaferi ilan eden müjdeyi vermenizi dakika dakika bekliyorum. İslâhiye, Djoum, Urfa ve çevresi, Şam, Lübnan, Hama, Humus, Antakya, Sahyoun (sic) reisleriyle yazışmalar içindeyiz. Bütün bu liderlerin maddi ve manevi yardımlarını size vereceklerinden eminim...”¹¹¹

bilgisini ve gereğini iletmiştir. Öte yandan Mustafa Kemal,

“ ...Fransız kurşunları masum İslam ahalisini katlederken, daha Maraş’taki yangınlar sönmemişken, Fransız kuvvetini davet ederek Maraş’ta tutmak ve İslamlar tarafından sefalete terk edildiği iddia edilen Ermenilerin hayatlarının kurtarılması için Fransızlardan iâşe dilenmek ya da dileniyormuş gibi görünmek, elbette mantıksız ve vicdansız bir harekettir...”¹¹²”

söylemi ile de İstanbul hükümetinin içinde bulunduğu gafleti dile getirmiştir.

“Halep, 30 Ekim 1920. Fransız birliklerinin Maraş’a zaferle girişinin yıldönümü” notuyla yayınladığı eserinde, bizzat olayların içinde yaşayan Maraş FransiskenManastırı rahibi Peder Materne Muré,

“...Belpınar-İslâhiye arasındaki dönüş yolunda, dinlenen talihsiz insanlar artık ayağa kalkamıyordu. Yol boyunca cesetlerden başka bir şey yok: 1.200 Ermeni öldü. Ebeveynler çocuklarını yolun kenarına attılar, artık sırtlarında taşıyamıyorlardı. Bir an ağaca yaslanan siyah askerler, elinde tüfeklerle orada donmuş halde kaldılar. Yolun kenarında, ölü atlar, taşıyıcıların attığı tüfekler, ..sonra, arkamızda, cesetlerle ve

111 FO.371/5048/E.5162’den aktaran, Şimşir, BDA, Volume-2, 90-91.

112 ATASE, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-6.

yarı ölü insanlarla dolu bir yoldagözlerimizin önünde ortaya çıkan yürek parçalayıcı gösterileri görmek korkunçtu... ”¹¹³ diye kaydediyor.

Böylesine korkunç bir faciyanın yaşanmasının tek nedeni, kuşkusuz Fransa'nın emperyalist tutkularıdır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 18 Kasım 1920 tarihli Beyannameinde, “... Bundan böyle, hayat ve bağımsızlığımı yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını emperyalizm ve kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtararak irade ve egemenliğinin sahibi kılmakla gayesine vasıl olacağı kanaatinde dir...”¹¹⁴ kararını ilan etmiştir.

Sonuç

Fransız-Ermeni işgal güçleri, Maraş kentini, bombalayarak, yakarak ve talan ederek harabeye çevirmekle yetinmemişler, gaz ve yangın bombalarıyla sivil halkı da katlederek, açıkça, “soykırım” yapmışlardır. Fransızlar, Mustafa Kemal ile Türk halkının halet-i ruhiyesini, vatan anlayışını ve özgür yaşama tutkusunu anlayamamışlar ve hesap edememişlerdir. “Sadece Şubat ayının ilk iki haftasında, 500’den fazla kayıp vererek”¹¹⁵, 200’ü yaralı, 3000 mülteci Ermeni olmak üzere 4500 kişiden, 1200 hayvan, 150 araba ve 115 deveden oluşan konvoyunu¹¹⁶, 11 Şubat 1920’de, Maraş’tan çekmek zorunda kalmışlardır. Fransa, İslâm ülkelerindeki prestijini kaybetmiş ve özellikle emperyalist devletler nezdinde, Mustafa Kemal’in saygınlığı ve liderliği bir kez daha kabul edilmiştir. Özellikle başta Fransa olmak üzere, emperyalist devletler, “Kemalistlere” karşı savaştıklarını, askerî kaynaklarında açıkça ifade etmişlerdir. Döneme ait Fransız askerî kaynaklarında gün ışığına çıkan bir gerçek de şudur ki, onların deyimiyle, “Mustafa Kemal’in Planı” ve “Kemalist Projeler”in uygulanması nedeniyle, Maraş’ın etrafı, “Kemalistler” tarafından sarılmış, işgal kuvvetlerinin iletişim ve ulaşımı tamamen kesilmiştir. Bu nedenle, işgal kuvvetlerinde, emir-komuta çok ciddi bir şekilde yerine getirilememiş, erzak ve askeri malzeme gereği kadar temin edilememiş, destek

113 Muré (R. P. Materne), “Le Drame de Marache”, *Flambeau, revue belge des questions politiques et littéraires*, 4e année, n° 1, janvier 1921, (Paris 1921), 58-81; Muré, R. P. Materne, *Le Massacre de Marache*, (Février 1920, Supérieur du couvent et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre-Sainte à Marache Rapport transmis par le R. P. Lappan, de l’Ordre des Frères Mineurs, Commissaire général de Terre-Sainte, Bruxelles), 6, 21-22.

114 “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Beyanname si”, ATASE, Dosya no: 212, Klasör no: 617.

115 MAE to Barthou, 3 Mar. 1920, AE Levant Syrie-Liban 24’ten aktaran M. Christopher and KanyaAndrew,-Forstner, A.S., *France Overseas The Great War and the Climax of Imperial Expansion*, (London 1981), 215.

116 *Château de Vincennes*, 226/16.

birlikleri, yerinde ve zamanında görevlerini ifa edememişlerdir. 1919-1921 yılları arasında konu ile ilgili Fransız askerî arşiv kaynaklarında “Kemalistler¹¹⁷” olarak kaydedilen Maraş halkı, “...*Fransızların Maraş'ta duçar oldukları hezimetin sureti zahirede tamiri..*” zihniyetinde olan İstanbul Hükümetine rağmen, büyük bir mücadele vererek Mustafa Kemal'in yanında yer almış, işgal güçlerini memleketlerinden atmış ve başta Ayntâb olmak üzere¹¹⁸ Milli Mücadele programına her bakımdan katkıda bulunmuşlardır.

117 Fransız arşiv kaynaklarında, Mustafa Kemal taraftarları, “Kemalistler” olarak kaydedilmiştir. Bu kavram, son yıllarda bazılarınca iddia edildiği gibi, askerî darbeler sonucu Türk kültür hayatına girmiş değildir.

118 Bkz. Celal Pekdoğan, *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemâl ile Muhaberât*, Ankara 2014.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA, HR. SYS).

- BOA. HR. SYS. 2542-3/24-25.

- BOA, HR. SYS. 2543/4-2- 4.

ATASE

- *Türk İstiklâl Harbi IV'cü Cilt Güney Cephesi (T.İ.H.IV.)*, Ankara: ATASE Yayınları, 2009.

- ATASE, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-6

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları.

- Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 1, 2.ci in'ikad – 4'ncü Celse, 24 Nisan 1336/1920

Service Historique de l'Armée de Terre.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Cartes renseignées des fronts et des stationnements en Palestine-Syrie

- Service Historique de l'Armée de Terre “Traduction du journal manuscrit ‘Marache’ n° 2 du 27 Decembre 1335, Bulletin Politique”.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Armée Française du Levant, 156.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Rapport Sommaire du Général Querette, Commandant les Territoires de l'Est, sur les opérations dans la région de Marash, du 19 Janvier au 14 Février 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Normand, Islahyie le 15 Février 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Légion Arménienne, 11 mai 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Effectif de la Légion d'Orient, 1er Avril 1918.
- Service Historique de l'Armée de Terre, Rapport du capitaine Gautherot, Beyrouth, le 27 mai 1919.
- Service Historique de l'Armée de Terre, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.
- Service Historique de l'Armée de Terre, "Declarations, Signé: Froment, Signé: Bernard, Islahie le 17 février 1920".

Service Historique de la Défense Archives

- Château de Vincennes archives, 226/16.

Hâkimiyet-i Milliye, Nisan 1926.

- "Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mustafa Kemal." (Hâkimiyeti Milliye, 09.04.1926).
- "Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına Harbiye," 6/11/34 [6.11.1918 (Hâkimiyeti Milliye, 10.04.1926).
- Mustafa Kemal "Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine, Adana'dan" 7.11.34 [7.11.1918], , (Hâkimiyeti Milliye, 10.04.1926).

Telif Eserler

- Andrew, Christopher M. and Kanya-Forstner. A.S., *France Overseas The Great War and the Climax of Imperial Expansion*. London: Thames & Hudson, 1981.
- Astour, M. *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*. Leiden: Brill, 1965.
- Bayar, Celal. *Ben de Yazdım* C. 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.

- Bellaing, Jacques de. *Notre part du sacrifice: Saint-Gregoire de Tours pendant la guerre (1914-1919)*. Tours maison Alfred Mame Imprimeurs et Fils, 1922.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik v.d. *Türk İstiklâl Harbi* C.I., Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi yayınları, 1962.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- Boudié, Georges. "Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie", *Turcica*, cilt IX/2-X, 1978.
- Brémond, Edouard. "The Brémond Mission: Cilicia in 1919-1920", Part I., *Armenian Review*, Volume, Twenty-nine No. 4-116, winter, 1976-77, Chief Allied Administrator, Cilicia, January 19, 1919—September 4, 1920.
- Brownlie, Ian. *International Law and the Use of Force by States*. Oxford University: Clenderon Press, 1963.
- Busch, Briton Cooper. *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. New York: Suny Press, 1976.
- Cahun, Léon. *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405*. Paris: 1896.
- Chesterman, Simon. *Just War or Just Peace? Humanitarian intervention and international law* Oxford: Hilary Term, 2000.
- Compton, T. E., Major. "The French Campaign of 1920-21 in Cilicia", *Royal United Service Institution, Journal* 67, sayı 465 (1922): 68-79.
- Delbec, A., *Syrie et Cilicie*. Paris: Edition de la Bibliotheque du Travail 144 Rue Pelleport, 1921.
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*. edt E. L. Woodward, London: Her Majesty's Stationery Office, 1952.
- Du Hays, Général (CR). *Les armées francaises au Levant 1919-1939*. Tome II, Le temps des combats 1920-1921, Ministère de la Défense, État-Major de l'Armée de Terre, Chateau de Vincennes, Service historique de l'armée de tere, 1979.
- Dyer, Gwynne. "The Turkish Armistice of 1918: 1. The Turkish Decision for a Separate Peace." *Middle Eastern Studies*, 8 (1972).

Elliott, Mabel Evelyn. "Beginning Again at Ararat." JAMA. 1924;82(20).

Gautherot, Gustave. *La France en Syrie et en Cilicie*. Librairie Indépendante Maison d'édition Courbevoie (Seine), 1920.

Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, Ankara: 1927.

Gotikian, Guévork. "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)" dans *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, Tome III (numéro spécial), Paris: La France en Syrie et en Cilicie, Librairie Indépendante Maison d'édition Courbevoie, 1999.

Graf, David F. "Levant." *The Oxford Encyclopedia of Greece and Rome, Volume IV*. Editor: Michael Gagarin. Oxford University Press, 2010.

"France and the Levant." London: Great Britain The Historical Section of the Foreign Office, 1920.

Hansard's Parliamentary Debates, "Syrian Question." Hansard 1803-2005 160 içinde, Lords Sitting of 6 August. 1860. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/volumes/3/160>.

Harris, William. *The Levant: a fractured mosaic*. New Jersey: Markus Wiener Publishers, 2003.

Başkumandanlık Erkân-ı harbiye Riyaseti Celilesine, No: 579, Adana, 6/11/34 [6.11.1918],

Hartunian, Abraham H., *Neither to Laugh nor to Weep, A Memoir of the Armenian Genocide*. Translated from the Original Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Boston: Beacon Press, 1986.

Haut-Commissariat de la République Française En Syrie et Au Liban, La Syrie et le Liban en 1921, Paris 1922.

Henry Churchill King Papers. RG 2/6, box 128, folder 2.

Herodotos. *The Histories*. Translated by Aubrey de Sélincourt. Penguin Books, 1972.

Herstlet, Edward C.B. *The Map of Europe By Treaty Political and Territorial Changes*, Vol. II. London: Nabu press, 1875.

House of Commons, *Papers Relating to the Disturbances in Syria*, Great Britain Parliament House of Commons London, 1860.

Horton, George. "France and the Khemalists." *The Blight of Asia*, New York (1926).

Hourani, Albert Habib. *Syria and Lebanon A Political Essay*. Oxford University Press, 1946.

Jaeschke, Gotthard. "Mondros'a Giden Yol," *Belleten*, C. XXVIII., S. 109 (1964).

Jalabert, Louis. "La Situation en Cilicie", *Études Revue*, Fondée 1856, 57e Année, Tome 163e, De La Collection, 5 Avril 1920, CLXIII-1, Paris, 1920.

Kaplan, Sam. "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia", *Comparative Studies in Society and History*, (2002).

Karadağ, Hüsametdin. *İstiklâl Savaşında Maraş*, Kahramanmaraş: Ukte Yayınları, 2008.

Kaymaz, İhsan Şerif. "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili." *21. Yüzyıl*, (2008).

Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash*. State University of New York Press, 1973.

Laidlaw, Christine. *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. London: Publishers, 2010.

Lohanizâde Mustafa Nureddin. *Hubb-ı İstiklâlin Abidesi Gaziyantâb Müdâfa'ası*, Bâb-ı âli Cağaloğlu Yokuşu, Numero 38, 1340-İstanbul-1342.

Longrig, Stephen Hemsley. *Syria and Lebanon under French Mandates*. Oxford University Press, 1968.

Loti, Pierre. *La Mort de Notre Chère France en Orient*, Paris: Calmann-Lévy, Éditeurs 3, Rue Auber, 3, 1920.

M. S. David-Beg. *La Question de Cilicie*. Paris 1921.

Moumdjian, Garabet K. "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", Hovannisian,

Richard G (Edt.) and Payaslian, Simon (Edt.), *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California 2008.

Muré (R. P. Materne). “Le Drame de Marache”, *Flambeau, revue belge des questions politiques et littéraires*, 4e année, n° 1, janvier 1921, Paris 1921.

Muré, R. P. Materne. *Le Massacre de Marache*, Février 1920, Supérieur du couvent et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre-Sainte à Marache Rapport transmis par le R. P. Lappan, de l’Ordre des Frères Mineurs, Commissaire général de Terre-Sainte, Bruxelles.

Nevakivi, Jukka. *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*. London 1969.

New York Daily Tribune. Saturday, 11 August 1860.

United States Department of State. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, Volume V, United States Government Printing Office Washington 1946.

Pekdoğan, Celal. *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemâl ile Muhaberât*. Ankara: Sarıyıldız, 2014.

Pogany, Istvan. ‘Humanitarian Intervention in International Law: The French Intervention in Syria Re-Examined’, *35 International and Comparative Law Quarterly*, (1986).

San Francisco Chronicle, March 12, 1920.

Shorrock, William I. “The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914.” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1970).

Şimşir, Bilal N. (Hazırlayan), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Şimşir, Bilal N. (Hazırlayan), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Tachjian, Vahé. *La France en Cilicie et en Haute-Mesopotamie Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l’Irak (1919-1933)*. Éditions Karthala 22-24, Boulevard Arago 75013, Paris 2004.

The Missionary Herald. Volume CXVI, April 1920, Number 4.

The Rt. Hon. The Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston, K.G.* Volume Three, London: Ernest Benn Ltd. Bouverie House Fleet Street, Printed in Great Britain, 1928.

Turgut, Hulûsi (Der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul 2005.

Türk geldi, Âli. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*. Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948.

Wiseman, Donald. John. *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) In the British Museum*, London 1956.

Yavuz, Bige Sükan. "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, Bahar 2003.

Yavuz, Ünsal. "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu." D.T.C.F. *Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.

"Murahhaslarımız Geldi – Rauf Bey' le Mülakat - Reşid Akif Paşa' nın Beyanati", *Yeni Gün*, 2 Kasım 1918.

Zarifian, Julien. "La montee du kemalisme en Cilicie 1919-1920: l'administration francaise du Sandjak de Kozan face au nationalisme turc", *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, n°38, 2004.

Zeine N. Zeine. *Syria and the Lebanon in International Politics, From Mudros to Maisalun 1913-1920*, 1956.

Zürcher, Eric J. "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros." *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War*, 1918 içinde, edt Hugh Cecil ve Peter H. Liddle. Londra: Leo Cooper, 1998.

Yayın Geliş Tarihi: 15.07.2021

Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Alizadeh, Naseraddin. "Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti."
Ermeni Araştırmaları, Sayı 69 (2021): 103-139.

Araştırma Makalesi

ROL KURAMI AÇISINDAN İRAN'IN I. KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ DIŞ SİYASETİ

(IRAN'S FOREIGN POLICY IN THE FIRST KARABAKH WAR
FROM THE PERSPECTIVE OF ROLE THEORY)

Naseraddin ALIZADEH*

Öz: İran'ın Eylül 2020'de başlayan 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı'ndaki çelişkili rolünü anlamlandırmak için bu ülkenin Mayıs 1994'te biten Birinci Karabağ Savaşı'nda oynadığı tartışmalı ve belirsiz rolünü anlamak gerekmektedir. Bu çalışmada Rol Kuramı kullanılarak İran'ın birinci savaş dönemindeki dış siyaseti ve bunu etkileyen iç sorunları incelenmiştir. Bu doğrultuda özellikle savaş döneminde İran Cumhurbaşkanı olan Ali Ekber Haşimi Rafsancani ve öteki İran siyasetçilerinin anıları ve demeçleri irdelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre İran'ın kendi kimliğinden ve bölgedeki rolünden olan algısı Karabağ Savaşı, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya'ya karşı politikalarını etkilemiştir. Araştırılan tüm örneklerde Ermenistan'ın Rusya'yı tercih ederek İran'la anlaşmalarını uygulamamasına rağmen İran'ın bu ülkeyle olan ilişkileri artmıştır. Öte yandan, Karabağ savaşı döneminde İran ile Azerbaycan ilişkilerini üç döneme ayırabiliriz. Halk Cephesi iktidarından önce, Karabağ Savaşı'nın kendi Türk nüfusu üzerindeki etkisi ve başka ülkelerin bölgedeki müdahalesinden korkan İran arabuluculuk rolünü üstelenmeye çalışmıştır. Yalnız, İran'ın bu rolünü kabullenmeyen Rusya, Ermeni müttefiklerini kullanarak Mayıs 1992'de Tahran'da imzalanan anlaşmanın uygulanmasını

* ORCID: ORCID: 0000-0002-0724-7394
Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
alizadeh@karabuk.edu.tr.

önlemiştir. Halk Cephesi döneminde Azerbaycan'ın kendisi için yeni bir rol tanımlaması ve İran'da Türk etnik hareketlerinin yayılmaya başlamasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi Ermenistan'ın elini güçlendirmiştir. Darbe sonrası iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev, Halk Cephesi'nin tanımladığı rolden vazgeçtiğini kanıtlamaya çalışarak İran'ın Ermenilere karşı savaşa girmesini istemiştir. Yalnız, Aliyev'in sözlerine güvenmeyen İran Ermenistan'la olan ilişkilerini sürdürerek Azerbaycan'a kısıtlı askeri eğitim, siyasi ve mali yardım sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, Rol Kuramı, Etnik Hareketler, İdeoloji, Pragmatizm

Abstract: To make sense of Iran's contradictory role in the 44-day Second Karabakh War that started in September 2020, it is necessary to understand the controversial and ambiguous role played by this country in the First Karabakh War. Adopting the Role Theory, this study examines Iran's foreign policy and affecting internal problems during the first war. To this end, the memories and statements of ex-president Rafsanjani and other Iranian politicians were examined. Results shows that Iran's perception of its own identity and role in the region affected its policies towards the Karabakh War, Armenia, Azerbaijan, and Russia. While Armenia preferred Russia and did not implement its agreements with Iran in all the researched examples, Iran developed its relations with this country. On the other hand, we can divide the relations between Iran and Azerbaijan into three periods. Before the Popular Front era, Iran, fearing the impact of the Karabakh War on its Turkish population and the intervention of other countries in the region, tried to assume the role of mediator. However, Russia, rejecting this role, used its Armenian allies to prevent the implementation of the agreement signed in Tehran in May 1992. During the Popular Front era, Azerbaijan defined a new role for itself and the tension between the two countries with the spread of Turkish ethnic movements in Iran strengthened Armenia's hand. Heydar Aliyev, seizing power after a coup, asked Iran to enter the war against the Armenians by trying to prove that he had given up the role defined by the Popular Front. However, Iran, which did not trust Aliyev's words, continued its relations with Armenia and provided limited military training, political and financial assistance to Azerbaijan.

Keywords: Karabagh War, Role Theory, Ethnic Movements, İdeology, Pragmatism

GİRİŞ

25 Aralık 1991'de Kremlin'den SSCB bayrağı indirilip Rusya Federasyonu bayrağı çekilmeden aylar önce Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 30 Ağustos 1991'de SSCB'den bağımsızlığını ilan etmiştir.¹ Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından iki gün sonra 2 Eylül 1991'de Karabağ Ermenileri "Artsakh" Cumhuriyetinin kurulduğunu bildirip 10 Aralık 1991'de bağımsızlık referandumu gerçekleştirmişlerdir. Karabağ'daki çatışmalar sürerken İran İslam Cumhuriyetinin Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Aralık 1991'de Bakü'yü ziyaret edip 4 Ocak 1992'de İran, Azerbaycan Cumhuriyetini tanımıştır. İran'ın Azerbaycan'a ve özellikle Karabağ savaşına karşı tutumu tartışmalara konu olmuştur. İran, savaş döneminde ve sonrasında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını belirtmiştir; ancak kendisi için biçtiği Müslümanların ve ezilenlerin savunucusu rolüne karşın Ermenistan ile ilişkileri ve Karabağ'daki gelişmelere karşı tutumu bu ülkenin gerçek amaçlarının ve tercihlerinin sorgulanmasına yol açmaktadır. İran'ın görünürdeki çelişkili oyunu kimilerince bu ülkenin bilinçli siyasetinin ve kimilerince de karşılaştığı zor durumdan en az maliyetle çıkmaya yönelik geçici politikalarının bir sonucudur.²

Bu araştırmada Rol Kuramından³ yola çıkarak söz konusu tartışmalı siyasi tutumun İran'ın kendi rolü, önemi, kimliği ve görevinden kaynaklı çelişkili algıyla bağlantısı araştırılmıştır. Araştırma, aynı zamanda, İran'ın Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı dönemindeki çelişkili tutumunu anlamaya da yardımcı olabilir.⁴ Karabağ Savaşı, bölgesel ve küresel güçlerin müdahaleleri, İran'ın dış siyasetinde pragmatizm ve ideolojik öncelikler arasındaki uyumsuzluklar ve İran'da yaşayan Türk-Azerbaycanlı kitlenin baskıları İran siyasetçilerini zor duruma sokmanın yanı sıra dış ve iç siyasete yön veren resmi milli kimlik söylemi ve rejimin ideolojisindeki tutarsızlıkları da ortaya çıkarmıştır. Devrimin ilk yıllarında devrimci ideolojiyi öne çıkararak kendini ezilenlerin ve Müslümanların savunucusu olarak gören/gösteren İran İslam Cumhuriyeti çoğunluğu Şii'lerden oluşan Azerbaycan'ın BM tarafından tanınan topraklarının işgaline karşı kendine biçtiği role uygun tepki göstermek zorunda kalmıştır. Öte yandan seküler Azerbaycan Cumhuriyeti kendi milli

1 Azerbaycan Bağımsızlık Günü, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyet'i, bağımsızlıkla ilgili bir anayasa önerisine oy vermiş ve 25 Aralık 1991'de bir referandumla onaylanmıştır.

2 Örnek için bkz. Emil Souleimanov and Ondrej Ditrych, "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood," *Middle East Policy* 14, no.2 (2007): 101-116.

3 Role Theory

4 İkinci Karabağ Savaşı için bkz. Ali Asker ve Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, no.1 (2021): 83-106; Yalçın Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü," *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7, no.1 (2021): 84-103.

kimliğini yeniden biçimlendirmeye çalışırken, İran’da yaşayan milyonlarca Türkün (özellikle Azerbaycanlıların) kimliklerine ilişkin algılarını da etkileme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, İran devleti ideolojik öncelikleri ile pragmatik politikalar arasında denge kurmak zorunda kalmıştır.

Rol Kuramı

Bireyler yaşamlarında çeşitli rollerin içine doğup zamanla yeni roller üstlenirler. Böylece, erkek, kadın, anne, baba, öğrenci, doktor, memur veya işçi gibi rolleri benimserler. Roller büyük ölçüde aile, toplum ve devletçe oluşturulur, rolleri üstlenenlerin ne yapması gerektiği önceden belirlenir. Toplumdaki roller hukukun ve geleneklerin belirlediği yetkiler ve kısıtlamalar ile biçimlendirilir. Bireyin kendi ve rolüne ilişkin algısı, “öteki” insanların beklentileri ve baskılarıyla bağlantılı olarak oluşur. Bunun yanı sıra, insanlar eşzamanlı veya yaşamlarının değişik evrelerinde birden çok rolü oyarlar. Misal için, ailede baba ve toplumda erkek rolü olan bir kişi, öğretmenlik ve dernek üyesi rollerini de üstlenmiş olabilir.⁵ Bireylerin algıları ve davranışlarını tasarlayan roller ilk başta sosyoloji, sosyal psikoloji ve antropoloji alanlarında ele alınıp geliştirilmiştir. G. H. Mead, J. L. Moreno, T. Parsons, R. Linton ve G. Simmel gibi düşünürlerce kavramsallaştırılan Rol Kuramı (a) “Ben kimim? Ne yapmalıyım?” gibi sorulara verilebilecek yanıtlara ışık tutmaktadır; (b) belli bir rol algısından kaynaklanan davranış türlerini yorumlamada yardımcı olur.

Rol Kuramı, algıların, normların ve davranışların etkileşimsel yönlerini açıkladığı için siyaset biliminin başlıca konularından olan toplumsal kimlikleri, toplumsal hareketleri ve kimlik siyasetini anlamamıza katkıda bulunur.⁶ Holsti’nin 1970 yılında yayımladığı makaleyle Rol Kuramı ve ulusal rol kavramları uluslararası ilişkiler bilim alanında ve dış siyaset incelemelerinde de kullanılmaya başlamıştır.⁷ Holsti açısından devletler ve siyasetçiler ülkenin ulusal rolü ve uluslararası alandaki konumundan olan algılarına göre dış politikalarını tanımlarlar. Ulusal rol algısı, bir bireyin veya bir kesimin kendinin (öz) ve “öteki”nin konumundan olan algısı ve bu algıya göre oluşan beklentilerden kaynaklanmaktadır. Değişik bireylerin veya kesimlerin kendi rollerinden olan algıları ve beklentileri iç siyasetten ve uluslararası düzenden

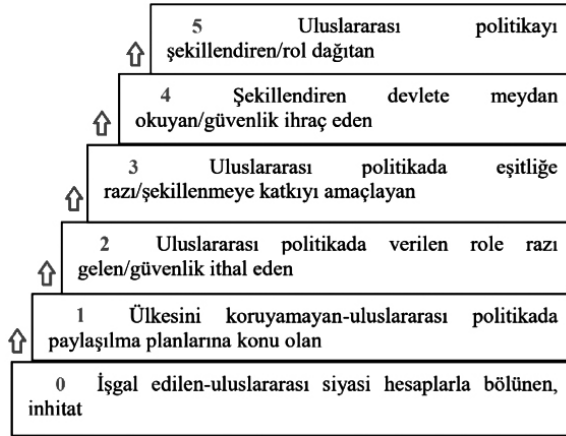
5 Bruce Biddle, “Recent Developments in Role Theory,” *Annual Review of Sociology* 12, no.1 (1986): 67-92; Michelle J. Hindin, “Role Theory,” *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. (2007):1-3.

6 Örnek için bkz. Alvin Magid, “Role Theory, Political Science, and African Studies,” *World Politics* 32, no.2 (1980): 311-330; Amanda Diekmann and Schneider Monica, “A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes,” *Psychology of Women Quarterly* 34, no.4 (2010): 486-497.

7 Holsti, “National Role Conceptions,” 233-309.

etkilenmektedir.⁸ Benzer bir biçimde, bir devletin uluslararası alanda içselleştirdiği roller ve beklediği konum, önemli bir düzeyde o devlete hâkim kesimlerin kimliği, dünya görüşü, benimsediği ideoloji, kendine ve öteki ulus-devletlere atfettiği geçmiş (tarih) ve kültürle yakından ilişkidir.⁹

Büyük Savaşlar uluslararası siyaseti yeniden şekillendirir. Kazanan taraf ya da taraflar diğer devletlerin uluslararası siyasetteki yerini ve rolünü belirler. I. ve II. Dünya Savaşlarını kazanan taraflar uluslararası siyaseti şekillendirmişlerdir. ABD ve müttefikleri Soğuk Savaş kazandıktan sonra yeni dünya düzeni oluşturma politikası izlemişlerdir. Yeni oluşum sırasındaki belirsizlikte SSCB sonrası Rusya Federasyonu'nun uluslararası politikadaki yeri ve rolü de belirsizleşmiştir.¹⁰ A. Başaran, devletleri uluslararası siyasetteki yeri ve rolüne göre altıya ayırmıştır. Örneğin, Soğuk Savaş sırasında ABD ve SSCB uluslararası siyaseti şekillendirme iddiasında 4 ve 5'nci seviyede rol oynarken, Yeltsin döneminde Rusya Federasyonu 2 ve 3'üncü seviye role gerilemiştir. Putin döneminde ise RF tekrar kendini 3 ve 4'üncü seviyede görmeye başlamıştır.

Şekil 1: Devletlerin Uluslararası Politikadaki Konumu ve Rolü¹¹

8 Holsti, "National Role Conceptions, 244-262; Ebere Richard Adigbuo, "Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions," *Politikon* 34, (2007): 83-97; Cristian Cantirand Juliet Kaarbo, "Contested Roles and Domestic Politics: Reflections on Role Theory in Foreign Policy Analysis and IR Theory," *Foreign Policy Analysis* 8, no.1 (2012): 5-24.

9 Yücel Bozdağlıoğlu, "Konstrüktivizm ve Rol Teorisi," içinde *Uluslararası İlişkilerde Potmodern Analizler*, Tayyar Arı(der.) (Bursa: MKM Yayınları, 2013), 127-150; Mehmet Ali Ak, "Uluslararası İlişkiler'de Kimlik Analizi ve Rol Teorisi," *Uludağ Journal of Economy & Society* 38, no.1 (2019): 199-239.

10 Ali Başaran, "Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri," (Ankara Üniversitesi SBF Doktora Tezi, 2013), 20-21.

11 Ali Başaran, *Annales Araştırma Yöntemine Göre Türkiye'nin Uluslararası Politikadaki Yeri ve Rolünün Değişimine Rusya'nın Etkisi (1699-2017)* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2018), 17.

Rol kuramını Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine uygulayan Akbaba ve Özdamar, İran İslam Cumhuriyeti'nin kendine biçtiği rolü tartışmışlardır. Onlar, İran'ın "bölgedeki Arap olmayan iki büyük etnik gruba (Fars ve Türk)" ev sahipliği yaptığına ve Şii nüfusu olan ülkeler içindeki ayrıcalıklı durumuna değinerek 1979 Devrimi'nden sonra kendine biçtiği rolü şöyle özetlemiştir:

*"İran'ın İslam devrimi ve devrimci ülkeleri, 1979'dan beri dış politikasına egemen olmuştur. İran, kendisini bölgedeki "yozlaşmış Müslüman rejimlere" karşı tek meşru alternatif olarak sunmuştur. İslam devriminden bu yana İran, dış politika çekiciliğini bölgedeki "ezilen Müslüman halkın koruyucusu" ve Suudi Arabistan gibi Arap rejimlerinin yolsuzluğuna ve baskısına bir alternatif olarak yeniden kavramsallaştırmıştır. İran kendisini İslamcılık, on iki imam geleneği, cumhuriyetçilik ve demokrasinin gerçekten özgün bir karışımı olarak sunmuştur. İran'ın MENA bölgesine yönelik yeni dış politika rolleri arasında "inanç savunucusu", "ABD/yayılmacılık karşıtlığı", "içsel kalkınma", "kurtuluş destekçisi", "örnek [oluşturma]" yer almıştır."*¹²

Ayrıca yazarlar, Arap Baharı döneminde İran'ın Suriye muhalefeti dışındaki hareketlerden yana olduğunun "rol çatışması" ve "rol çekişmesi" olgularına yol açtığına değinmişlerdir.¹³ Oynamak istediği bu rollerden dolayı İran, Şekill' de belirlenen rol ve konum sıradüzeninde kendinin en azından 4'cu seviyede olduğunu düşünmüşveya göstermek istemiştir. Bu çalışmada tartışılacağı üzere Karabağ Savaşı'nda Rusya ile karşı karşıya kalma ve ülkenin iç güvenlik sorunları Kafkas konusunda 3'cü seviyeye yetindiğini kanıtlamaktadır.

Birinci Dönem: Karabağ Savaşında İran'ın Başarısız Arabuluculuk Rolü

İslam dünyasında yaşanan savaşlara müdahil olan İran, sınırları yakınında gerçekleşen Karabağ Savaşında genelde ateşkes çağrılarını yapıp, siyasi çözümden yana olmuştur. İran'ın üst düzey siyasetçilerinin I. Karabağ Savaşına karşı tutumunu anlayabilmek için elimizdeki bilgiler kısıtlıdır. Bu kısıtlı bilgi sorununa rağmen dönemin Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin anıları önemli başvuru kaynaklarından biridir. Rafsancani'nin anılarından yola çıkarak Karabağ çatışması üzerine İran'ın dış politikasının nasıl şekillendirildiği değerlendirilebilir.

12 Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," in *Role Theory in the Middle East and North Africa: Politics, Economics and Identity*, eds. Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar (Routledge, 2019), 18.

13 Akbaba ve Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," 18.

Rafsanjani, Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın yaşandığı dönemde, 10 Şubat 1992'de Tahran'da Ermenistan Dışişleri Bakanını kabul ettiğini ve bu görüşmede enerji ve Karabağ Savaşıyla ilgili konuların ele alındığını yazmıştır. Altı gün sonra, Rafsanjani Tahran'da Azerbaycan Başbakanı Hasanov ile görüşmüştür. Hatıratında geçtiği kadarıyla Hasanov İran'ın Karabağ savaşında arabuluculuk yapmasını istemiş ve “zayıf bir konumdan” konuşarak Rusya ordusunun yeni bağımsızlaşan cumhuriyetlerden çıkmadığını ve Ermenistan'a silah sağladığını “iddia etmiştir”. Bir gün sonra da Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov Tahran'ı ziyaret ederek Rusya'nın Ermenistan'a verdiği desteği tekrar vurgulamıştır. 23 Şubat 1992'de (Hocalı kıyımından 5 gün önce) İran Dışişleri Bakanı A. Velayeti Azerbaycan ve Ermenistan'a giderek arabuluculuk girişimlerini başlatmıştır. Rafsanjani'nin anılarına göre 12 Nisan 1992'de Hasanov onu arayarak Ermenilerin Ağdam'a doğru ilerlediklerini bildirmiş, Ermenistan ve Rusya Cumhurbaşkanı ile görüşmesini ve BM'de sorunun çözümü için yardımcı olmasını istemiştir. Hasanov'un Rafsanjani'ye verdiği bilgilere göre, ABD Türkiye'nin de Belçika barış görüşmelerine katılmasını istemiştir ancak Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan bunu reddederek İran'ın görüşmelere katılmasından yana olmuştur.¹⁴

Rafsanjani 21 Nisan'da bölgede ateşkesin sağlandığını ancak Batıların İran'ın ateşkesteki rolünü gizlemeye çalıştıklarını yazmıştır. Kısa süren bu ateşkes İran'ın başlattığı barış sürecinin ilk adımıdır. İran Dışişleri Bakanlığının yardımcısı M. Vaizi onun “ülkeler arasında güveni tesis etmek için gerekli bir adım ve anlaşmazlıkları azaltmak için bir fırsat” olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁵

6 Mayıs 1992'de Mütallibov yerine Cumhurbaşkanı vekili olan Yakub Memmedov ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan Tahran'a gitmişlerdir. Rafsanjani, Memmedov'un İran'dan silah yardımı istediğine değinir. Rafsanjani'nin gözlemlerine göre Ermeni diplomatlar Ter Petrosyan'ın eşgüdümünde hareket ederken Azerbaycanlı diplomatlar arasında anlaşmazlıklar vardır. Onun sezgilerine göre “gizemli” davranan Azerbaycanlıların amacı Memmedov'un veya İran'ın arabuluculuk girişimlerinin başarıyla sonuçlanmasını önlemek olabilir. Bu kuşuklara karşın, 8 Mayıs'ta iki taraf arasında genel bir anlaşma sağlanmıştır.¹⁶

14 İkinci Karabağ Savaşı döneminde (2 Ekim 2020) Rafsanjani'nin oğlu onun Karabağ Savaşı ile ilgili anılarını derleyip yayınlamıştır. Bkz. Yaser Hashemi, “روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ”, *Sharq*, 2 Ekim 2020, <https://bit.ly/3wB2cS3> (Erişim: 11 Mart 2021).

15 Ceyhun Mahmudlu ve Shamkhal Abilov, “The Peace-making Process in the Nagorno-Karabakh Conflict: Why did Iran Fail in Its Mediation Effort?,” *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 26, no.1 (2018), 38.

16 Ortak Bildirimin tarihi 7 Mayıs olarak geçmektedir ancak Rafsanjani anlaşmanın 8 Mayıs sabah gerçekleştiğini yazar. Ortak bildirim için bkz. “Joint Statement of the Heads of State in Tehran Tehran 7 Mayıs 1992,

Rafsanjani'nin anlarında Ermenistan'a uygulanan ambargodan ve bu ambargonun Mayıs ayında kaldırılmasından söz etmesi oldukça çelişkilidir. Örneğin, bu karardan bir ay önce (Nisan 1992'de) ve Hocalı katliamından yaklaşık iki ay sonra İran ve Ermenistan gaz ve yakıt ihracatı ve ulaşım olanaklarının genişletilmesi bağlamında anlaşma sağlanmıştır.¹⁷ Dolayısıyla, söz konusu karardan bir ay önce ambargo değil tersine Ermenistan'a enerji sağlama ve dış dünyaya açılmasına ön ayak olma kararı alınmıştır. Ayrıca, 8 Mayıs 1992 anlaşmasının ardından İran silah ticaretine uygulananlar dışında "ambargonun" kaldırılmasını kabul edilmiştir. Öte yandan, İran'dan ithalat yapmak için Azerbaycan'a 500 milyon dolarlık kredi sağlanması kararlaştırılmıştır.

Anlaşma imzalanmadan önce Hasanov Bakü'den Rafsanjani'yi arayarak Ermenilerin birkaç yönden Şuşa'ya saldırı düzenlediklerini anlatıp Ermeni heyetinden bu saldırıyı durdurmayı istemesini talep etmiştir. Rafsanjani Ermeni heyetine olayı sormuş ancak onlar kendilerini "mahcup eden" bu "önemsiz" saldırıdan habersiz oldukları cevabını almışlardır. Rafsanjani'nin Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'ın başını çektiği heyetin anlaşma günü Şuşa'nın işgaliyle sonuçlanan "önemsiz" saldırıya dair verdikleri bilgilere inanması iki olasılığı göstermektedir: birinci olasılık, Ermenistan, Karabağ Ermenileri ve Rusya'nın eşgüdümlü hareket ettiği ve Ermeni tarafının ateşkes istediğini imajını yaratıp Azerbaycan'ı yanıltmak niyetindedirler. İkinci olasılık ise Rusya'nın arabuluculuk girişimlerinden rahatsız oldukları ve Karabağ Ermenilerini kullanarak Şuşa gibi stratejik bir kenti ele geçirip arabuluculuk girişimini başarısızlığa uğratmayı planladıklarıdır. Anılara göre anlaşmadan bir gün sonra (9 Mayıs'ta) Yakub Memmedov Rafsanjani'yi arayıp Rusya'nın Şuşa'ya gerçekleştirdiği saldırıdan söz ederek anlaşmanın uygulanmasını istemiştir. Rafsanjani bu görüşmenin ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı aramış, Ter Petrosyan ise bu olaydan duyduğu üzüntüyü belirterek İran Dışişleri bakanı yardımcısı Mahmud Vaizi'nin bölgeyi ziyaret etmesini istemiştir. Oysa, Ter Petrosyan'ın 7-9 Mayıs savaşlarında Şuşa'nın Ermenilerin eline geçtiğinden habersiz olması olanaksızdır. Waal'a göre Ermeniler bunun için daha önceden hazırlanmışlardır.¹⁸ Dolayısıyla, İran'ın bu durumdan habersiz olduğu varsayılırsa İran ve Azerbaycan Tahran'da gerçekleşen anlaşma sırasında Rusya, Ermeniler veya her ikisi tarafından tuzağa düşürülmüştür.

İran Dışişleri Bakanı yardımcısı Vaizi, 2007'de yayımladığı bir makalede Karabağ sorunun çözüme kavuşmamasının en önemli nedeninin Rusya'nın siyaseti olduğunu açıkladıktan sonra 8 Mayıs 1992 anlaşmasının başarısızlığı

17 Brenda Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity* (Cambridge, MA and London: MIT Press, 2002) 189.

18 Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York: New York University Press, 2003), 176-179.

altındaki nedeni şöyle anlatmaktadır: “Rusya için Kafkas'taki stratejik konumunu ve etkisini korumak önemliydi ve bu yüzden de Karabağ Buhranının denetimini kendi elinde tutmaya çalışıyordu.”¹⁹ Bu görüşmelerde Azerbaycan heyeti terkiibinde olan Rasim Musabekov'a göre anlaşmanın başarısızlığının temel nedeni Rusya'nın başka ülkelerin bölgede oynayacağı role karşı olmasıdır. Nitekim Hocalı da İran Dışişleri Bakanı Velayeti'nin Azerbaycan ve Karabağ ziyareti sırasında Rusya ordusu tarafından kollanan Ermeniler tarafından işgal edilip katliama uğramıştır.²⁰ Rafsancani'nin anılarında geçenlere göre Şuşa'nın işgalinden bir gün sonra Vaizi bölgeye gönderilmiş, 23 Mayıs'ta Azerbaycan'a yardım kararı alınmış ve Ermenistan'dan anlaşma öncesi konumlarına çekilmeleri istenmiştir. İran'ın bu başarısız girişimi altında yatan nedenleri inceleyen Mahmudlu ve Abilov'a göre arabuluculuk yapan ülkenin tarafları anlaşmaya uymaya ikna etmesi veya zorlaması için yeterli baskı gücü ve saygın konumu olması gerektiğidir. Oysa, İran'ın Ermenistan ve daha önemlisi Rusya karşısında böyle olanağı yoktur.²¹ Tahran'da sorunu çözmek umuduyla masaya otururken Şuşa'nın işgal edilmesinin bedelini ilk başta Azerbaycan ödemiştir ancak bu gelişmeler daha sonraki aşamalarda İran'ı da olumsuz etkilenmiştir. Tahran anlaşmasından önce İran'ın Azerbaycan'a verdiği güvenceye göre Ermeni tarafı görüşmeler sırasında saldırı başlatmayacaktır ancak Şuşa'nın düşmesi İran ve Azerbaycan arasındaki güveni sarsmıştır.²²

Haziran 1992'ye değin Rafsancani'nin kaleme aldığı anılar, Azerbaycan ve Ermenistan diplomatlarının yorumları ve savaş meydanındaki gelişmelerden dört önemli çıkarım yapılabilir. Birincisi, 18 Mayıs'a değin yaklaşık altı ay iktidarda olan Azerbaycan Komünist partisinin son başkanı, Sovyet Azerbaycan'ın son Cumhurbaşkanı ve Azerbaycan ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov, 69 gün Cumhurbaşkanı vekilliği yapan Yakup Memmedov ve Başbakan Hasanov İran'ın savaşı durdurmadaki rolünü önemsemişlerdir. Onlar İran'ın bölgede üsteleneceği role karşı çıkmamışlar ancak bu rolden dolayı İran'dan bir beklenti içine girmişlerdir. İkinci olarak, arabulucu rolünü üstelene İran savaş meydanında üstün durumda olan Ermeni-Rusya tarafını

19 Mahmud Vaizi, “Olguye Miyanjigariye Jumhuriye Eslami dar Bohrane Qarebagh va Tajikestan,” *Hoquqe Tatbiqi* 12 (2007): 174. Ayrıca, Rusların rolü için bkz.: Mahmudlu ve Abilov, “The Peace-making Process,” 41-42.

20 Jean-Christophe Peuch, “Caucasus: Iran Offers To Mediate In Nagorno-Karabakh Dispute,” 25 Temmuz 2001, *RFL/RL* <https://www.rferl.org/a/1097022.html>; Rusların Hocalı kıyımı ve Karabağ savaşındaki rolü için bkz. Thomas Goltz, “Eurasia Letter: The Hidden Russian Hand,” *Foreign Policy* 92 (Sonbahar 1993): 92-116.

21 Mahmudlu and Abilov, “Peace-making Process,” 42-44.

22 Örneğin bkz.: “Azerbaijan – Between America and Iran,” *Russia in Global Affairs*, 12 Temmuz 2006, <https://web.archive.org/web/20081202180412/http://eng.globalaffairs.ru/numbers/16/1044.html> (Erişim: 2021.03.11).

anlaşmaya uymaya zorlayamamıştır veya zorlamak istememiştir. Üçüncüsü, İran anlaşma sırasında Şuşa'yı işgal eden Ermeni-Rusya tarafını ikna etmek için siyasi çağrılara ve etkisiz yaptırımlara yetinmiştir. Bu yaptırımların gerçekten uygulanıp uygulanmadığı belirsizdir. Dördüncüsü, kendisini bölgenin tek belirleyici oyuncusu olarak gören Rusya, İran'ın arabuluculuk girişimini başarıyla önlemiş ve kolladığı Ermeni güçler de Rusya'yı tercih ederek sürçten kazançlı çıkışlardır.

İran Ulus-Devleti'nin Türk-Azerbaycan Kaygısı

İran'ın genel olarak Azerbaycan Cumhuriyetine ve özel olarak Karabağ Savaşına karşı tutumunda, bu ülkenin kendi ulusal kimlik algısı, rejimin savunduğu ve yaymak istediği ideoloji ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra bu söylem ve ideoloji nedeniyle karşı algıladığı tehditler etkili olmuştur. Kalabalık Türk-Azerbaycanlı nüfusu olan İran'ın kaygılarını ve Halk Cephesinin İran'a karşı tutumunu kavramak için Aras Nehri'nin kuzeyi ve güneyinde yaşanan tarihi süreçlere bakılmalıdır.

20. yüzyılın başlarından şekillenmeye başlayan İran ulus-devletinin ve özellikle Pehlevi monarşisinin (1925-1979) savunduğu Fars-Aryan kimliğinin karşısındaki en önemli sorunlar Türkler ve Türkçe olmuştur. Bu yüzden, İran'ın Türk kaygısını demokratik olmayan yollarla çözmeye çalıştığı görülmektedir.²³ Kurgulanmış Fars-Aryan "üstün ırkı ve uygarlığına" dayanan İran ulus-devletinin ideolojik temelleri ve kaygıları 1979 devriminden sonra önemli bir değişime uğramamıştır.²⁴ Devrimi izleyen ilk iki yılda Türkçe dergilerin ve kitapların yayımına uygulanan kısıtlamalar bir nebze gevşetilmiş de, özellikle İran-İrak Savaşının başlamasıyla yeniden kısıtlanmaya başlamıştır.²⁵ 1988'de savaşın bitmesi ve öncelikle çıkmasıyla yeniden kimlik konuları gündeme gelmiştir. Dolayısıyla, Sovyet Azerbaycan'ında seçkinlerin yeni kimlik arayışına girdiği bir dönemde İran Azerbaycan'ında da -daha düşük bir hızla- benzer süreç başlamıştır. Resmi medyanın devlet tekelinde olmasına karşın, başta edebiyatçılar olmak üzere bu sürece katkıda bulunan kuzeyli ve güneyli seçkinler yazarak birbirlerini etkilemişlerdir. Geçmiş daha eskilere dayanan

23 Naseraddin Alizadeh, "Revising Iranian Nationalist Historiography and Shaping a New Intellectual Field," *Itobiad* 9, no.5 (2020): 3469-3472.

24 Naseraddin Alizadeh, "Imagined Iran after the Arrival of Islam in Aryanist Orientalist, Nationalist and Islamist Historiography," *JOHS L* (2021): 25-53.

25 Devrim sonrası İran'da Türk sorunu için bkz.: Emil Souleimanov, Kamil Pikal ve Josef Kraus, "The Rise of Nationalism among Iranian Azerbaijanis: A Step toward Iran's Disintegration?," *Middle East Review of International Affairs* 17, no.1, (2013), 76; Cemil Doğaç İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde Ürklerinde Kimlik Sorunu," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no.1 (2012): 267-283.

ancak 1950'lerden sonra siyasileşerek yaygınlaşan bu edebi eserler ve Aras'ın kuzeyi ve güneyindeki edebiyatçıların karşılıklı edebi yazışmaları Hasret Edebiyatı olarak tanınmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde olan söz konusu eserlerin en önemli özelliği 1804-1828 dönemindeki Kaçar İran-Rusya İmparatorluğu savaşları ardından imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) andlaşmasıyla ikiye ayrılan Azerbaycanlıların birbirine duydukları özlem duygusunu ve kavuşma isteğini yansıtmaktır.

Hasret Edebiyatında Aras nehri başta olmak üzere çaylar, dağlar, kentler, tarihi olaylar ve kişilikler ana motif olarak alınmıştır. Bu edebiyatın en önemli temsilcileri Aras'ın kuzeyinden Süleyman Rüstem, Bahtiyar Vahabzade, Azer Balaşoğlu ve Rüstem Aliyev, Samet Vurgun ve Aras'ın güneyinden Muhammet Hüseyin Şehriyar ve Bulut Karaçorlu (Sahand) gibi şairler ve edebiyatçılarıdır.²⁶ Örneğin, Vahabzade 1958'de yayımladığı *Gülistan Poeması*'nda Azerbaycan'ın Çarlık Rusya tarafından işgaline yol açan Gülistan antlaşmasını anlatarak Aras'ın güneyini ve kuzeyini kuşun (vatanın) iki kantına benzetip “kuş iki kanatla uçar, yükselir; Ben nasıl yükselim tek kanadımla?” şeklinde ifade eder. Vahabzade, Gülistan antlaşmasını bir milletin yüreğini acıtan ve gözlerini yaşartan “cansız kâğıda” benzetip onu imzalamak için kullanılan mürekkebi şöyle bir benzetme yapmaktadır: “Bir damla mürekkep bir vatandaşı; Kanına bulayıp ikiye böldü; Bir damla mürekkep olmuş göz yaşı; Yıllarla gözlerden aktı, döküldü.” O bu cansız kâğıda şöyle seslenir: “Ne denli büyükmüş kuvvetin, gücün; Asırlar boyunca vuruştuk, ancak; Sarsamadık hükmünü bir gün; ... Bir eli (halkı) ikiye paraladın sen; Kendin kâğıt iken paralanmadın.”²⁷

Başka bir örnek, Aras'ın güneyinden olan Ferhat Erdebili'nin *Ayrılık* şiiridir. Aslında sınırların ve Aras'ın ikiye böldüğü aileler için söylenip 9 bölümden oluşan bu siyasi ezginin lirik içeriği olan ilk iki bölümü bestelenerek Türk dilli ülkelerde farklı şarkıcılar tarafından okunmuştur.²⁸ Şiirini sahiplenmeyerek folklorlaşmasını sağlayan Ferhat şiirinin sekizinci bölümünde şöyle yazar: “Beni ağlatandan gülüş isterim; Uzak düşenimle görüş isterim; Hisarı yıkmaya yürü(y)üş isterim; ayrılık, ayrılık, aman ayrılık; her bir dertten olur yaman ayrılık!”²⁹

26 Bilgehan Gökdağ, ve M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi,” *Bilig* 30 (2004): 54-55; Yağın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2008); Mammad İsmayıl, “Azerbaycan Türklerinin Özgürlük Mücadelesinde Şiirin Rolü,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 125, no. 246 (2020): 41-50.

27 Bahtiyar Vahabzade, *Seçilmiş Eserleri* (Bakü: Önder Neşriyat, 2004), http://anl.az/el/v/vb_se2.pdf (Erişim: 11 Mart 2021).

28 Robabeh Taghizadehzonuz, “Halk Şiirinin Oluşumu, Yayılımı ve Anonimleşmesi: Ayrılık Şiiri Örneği,” *Ozan*, no.1 (2019) <https://www.evdeal.ir/product-688> (Erişim: 11 Mart 2021).

29 <https://az.wikipedia.org/wiki/Ayr%C4%B1%C4%B1q> (Erişim: 11 Mart 2021).

Hasret Edebiyatı bir yandan İran'ın kaygı nedeni ve öte yandan Halk Cephesi üyelerinin ve Aras'ın iki tarafında yükselen siyasi akımların beslenme kaynaklarından olmuştur. Bu gelişmeler etkisinde devrim sonrası Aras'ın güneyinde Türk, Azerbaycanlı, Müslüman ve İranlı kimliği yeniden tanımlanma sürecine girmiştir. Söz konusu süreçte Türk-Azerbaycanlı öğrencilerin önemli payı vardır. Devrimin ilk iki yılında genel olarak Türkçe yayınlar ve özel olarak Türkçe öğrenci dergileri ve kültürel çalışmaları artmıştır, ancak 1980'de başlayan Kültürel Devrim ve İran-İrak savaşıyla bu girişimler ilk girişimler yasaklanmıştır.³⁰ İran-İrak Savaşının bitmesi, Rafsancani hükümetinin baskıcı siyasetinin yanı sıra liberal ekonomik politikalara yönelmesi, rantçılık, artan eşitsizlik, çevreden merkeze büyük ölçekli göçler ve resmi Şii-Fars kimlik siyasetinde Fars bileşeninin giderek güçlenmesi devrimci ülkelerde değişimin yaşandığının göstergesidir. Bu gelişmeler göçün en önemli kaynağı olan, aşağılanan ve dışlanan Türklere tepkilere neden olmuştur. Bu tepkiler Türklük bilincinde olan kısıtlı çevreler, İran-İrak Savaşına katılan bazı Azerbaycanlılar, Tahran gibi büyük kentlerin yoksul bölgelerinde yaşayan Türklere ve özellikle Türk öğrenciler içinde daha çok göze çarpmaktadır. Bağımsız siyasi parti ve medyanın kurulmasının yasak olduğu İran'da üniversite ortamının bilinçlenmede ve küçük çaplı örgütlenmede önemli yeri olmuştur.³¹ Üniversitelerin bu özelliğinden dolayı 1980'lerin sonlarından başlayan Türk millî hareketinin geniş çaplı yayıldığı ortam da üniversiteler olmuştur.³² Bu dönemde öğrenciler çeşitli gösterilerle Karabağ'da yaşananlardan bilgisiz olan halkı bilgilendirmeye çalışırlar. Örneğin, Mayıs 1992'de Hocalı ve Şuşa'da gerçekleşen kıyımın ve işgalin haberini duyan Tebriz Üniversitesi öğrencileri yerleşkede toplandıktan sonra Tebriz merkezine yürüyerek İran devletinin sessizliğini kınamışlardır.³³ Nisan 1993'te Tahran Üniversitelerinin Türk öğrencileri Ermenistan elçiliği karşısında gösteri düzenlemiş ve Mayıs 1993'te Tebriz Üniversitesi öğrencileri yerleşkede toplanıp Tebriz sokaklarına çıkmak istediklerinde üniversitenin güvenlik görevlileri arasında çatışma yaşanmıştır.³⁴ İtirazların genişlemesiyle Azerbaycan millet vekilleri de Karabağ'da giden savaşa tepki vermişlerdir. Örneğin, Azerbaycanlı Vekilleri Kurulu, Nisan 1993'te İran'ın savaşta Azerbaycan'dan yana olmasını isteyip bazı vekiller Ermenistan'a karşı

30 Bu dönem zorluklara karşın hayatını sürdürebilen en önemli dergi *Varlıq* dergisi olmuştur. Bkz.: Gökdağ ve Heyet. "İran Türklüğünde Kimlik Meselesi", 54-55.

31 Naseraddin Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan/Azerbaycan Öğrenci Harekatı* (Tebriz: Tebriz Üniversitesi, 2005).

32 Gilles Riaux, "The Formative Years of Azerbaijani Nationalism in Post-Revolutionary Iran," *Central Asian Survey* 27, no.1 (2008): 45-58.

33 Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan*, 39.

34 Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan*, 40; Shaffer, *Borders*, 199.

düzenlenen gösterilere katılmıştır. Ayrıca, Hoy, Marand ve Tebriz millet vekilleri mecliste konuşup Ermenistan'ın işgalci politikalarını kınayıp Azerbaycan'dan yana tavır sergilemiştir.³⁵

Azerbaycan bölgesinin dışındaki İslami veya Şii bağlılığı olan kesimler Şii-Müslüman Azerbaycan'ın topraklarının işgali karşısında sessiz kalmışlardır. Örneğin, Azerbaycan ve Tahran'da, tüm baskılara karşın Türk öğrenciler ve savaştan haberi olan kesim sokağa çıkmışlardır, oysa Filistin ve daha sonra Bosna Hersek gibi ülkelerde Müslümanların katliamına itiraz eden İslami duyarlılığı olan İranlılar Karabağ savaşında sessiz kalmışlardır. Bu kesimlerin sessizliğinin nedeni, resmi medyanın politikaları sonucu genel bilgisizlik, bilgili olanların milliyetçi kaygıları, İslami duyarlılığı olanların neye tepki gösterip göstermediklerinin rejim tarafından belirlenmesidir. Örneğin, Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycanlı millet vekillerinin verdiği tepkiler dışında başka millet vekillerinden önemli tepki gelmemiştir. İslamî Devrim'e fiilen bağlılığı olanların adaylığı ve millet vekilliği onaylandığı bilgisinden yola çıkarsak Karabağ Savaşı rejim tarafından onaylanan Türk ve Türk olmayan kesimler arasında farklı duygular yarattığı ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Türk olmayan İranlılar ve millet vekillerinin tersine Azerbaycanlılar ve Azerbaycanlı millet vekillerinin İran kimliği ve devletinin rolünden olan beklentileri en azından başka Müslüman ülkelere yapılan yardımın Azerbaycan'a ve verilen tepkinin Ermenistan'a verilmesi yönünde olmuştur. Özet olarak, Tahran dijital iletişim, bağımsız haberleşme araçları ve sosyal medyanın yokluğunda medyadaki tekeline kullanmakla Karabağ Savaşı'yla ilgili bilgilerin ne biçimde, hangi içerikler ve kime ulaşacağını denetleyerek bir yandan savaşın Türkler içinde yaratacağı dalgayı ve öte yandan ise her hangi bir yolla savaştan haberi olan kesimlerin Azerbaycan konusunda çekinceli davranıp Ermenistan'la ilişkilerini sürdürmeye karşı verebileceği tepkinin beklemedik olumsuz sonuçlarını düşürmek istemiştir.

İkinci Dönem: Halk Cephesi İktidarı

Hocalı katliamı ve Şuşa'nın düşmesi yalnızca Karabağ Savaşı değil İran-Azerbaycan ilişkilerinde ve Azerbaycan'ın iç siyasetinde bir dönüş noktasıdır. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyetinde Karabağ Savaşıyla koşut olarak siyasi kutuplaşmalar da zirveye ulaşmıştır. Bu kutuplaşmanın en önemli oyuncuları Sovyet/Rusya istilasına karşı bağımsızlık mücadelesine giren ve Tahran'a da kuşkuyla olan Azerbaycan Halk Cephesi ve eski Sovyet Azerbaycan'ının siyasetçileridir. Temmuz 1989'da Ebulfez Elçibey ve 14 başka

35 Shaffer, *Borders*, 197.

kişinin girişimiyle kurulan Azerbaycan Halk Cephesi'nin yükselişi 1988'lerden başlayan Karabağ çatışmaları, Azerbaycan'ın topraklarının Ermenistan'a ilhaki kaygısı ve Sovyetlerden bağımsızlık hareketleri ile bağlantılıdır. Halk Cephesi'nin kuruluşu ve yükselişiyle sonuçlanan bu olaylar ulusal uyanışın, kimliğin ve ideolojinin güçlenmesine yol açmıştır. Söz konusu ulusal kimlik ve ideolojiyi benimseyen kesimler Azerbaycan'ın tarihi kimliği ve topraklarını tanımlarken “Güney Sorunu” olarak bilinen İran/Güney Azerbaycan konusunu da tartışmaya başlamışlardır.³⁶ Bu gelişmeler ile eşzamanlı olarak İran'da yaşayan Türk ve özellikle de Azerbaycanlı seçkinler Türk-Azerbaycan kimliğini yeniden tanımlamaya yönelmişlerdir.

Azerbaycan Halk Cephesi üyeleri ve başka seçkinler 1989'dan İran'da yaşayan Türkler ile ilişkilerini genişletmeyi amaçlamışlardır. Örneğin, Aralık 1989'da Halk Cephesi öncülüğünde büyük bir kalabalık Nahcivan-İran sınırında toplanmıştır. Günlerce süren bu eyleme 12 Aralık'ta (1945'te İran'da Azerbaycan özerk hükümetinin kuruluşu günü) daha büyük bir kitle katılarak sınırdaki dikenli tel örgüleri sökmüşlerdir. 4 Ocak 1990'da sayısı 150,000 olduğu tahmin edilen bir kalabalık Bakü'de toplanıp iki Azerbaycan arasındaki sınırların açılmasını istemiştir. Böylece iki Azerbaycan arasındaki Aras Nehri ve tel örgüleri Güney ve Kuzey Vietnam'ı ayıran sınıra ve Berlin'i ikiye bölen duvara benzetilerek ayrılık simgesine dönüşmüştür. Bu baskılar sonucu, Sovyetler ve İran, akrabaları sınırların karşı tarafında kalan bazı ailelere birkaç saatlik görüş olanağı sağlamıştır. Üstelik, İran'ın resmi medyası sınırda toplanan “Sovyet Azerbaycanlıların” İslami devrimci sloganlar attığını bildirmiştir.³⁷ 13 Ocak'ta Doğu Azerbaycan ilinin merkezi Tebriz'de olan İran Dışişleri Bakanı Vilayati “Sovyet Azerbaycan'dan” kutsal Şii merkezleri veya akrabalarını ziyaret için gelen “Müslümanlara” izin verileceğini beyan etmiştir. Resmi haber ajanslarının verdiği bilgilere göre bu dönemde İran'a gelen Azerbaycanlıların sınırdan geçişi ve konaklaması için hazırlıklar yapılmıştır.³⁸ Yayın kuruluşlarının devletin tek elinde olduğu İran'da Sovyet Azerbaycan'ındaki gelişmeler giderek kısıtlı kitleleri etkilemeye başlamıştır. Örneğin, Kara Ocak olarak bilinen 20 Ocak 1990'da Sovyet ordusunun Bakü'de gerçekleştirdiği katliam İran meclisinde Türkçe konuşan iki Güney Azerbaycanlı milletvekili tarafından kınanmıştır.³⁹ İran'ın bu olayı bir fırsat görmesine veya göstermesine karşılık eşzamanlı olarak Halk Cephesi'nin rakibi Sovyetlere yakın siyasetçilere yönelip Sovyetlerde yaşayan Şii-İslamcı kesimlerle bağlarını güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra, İran, Azerbaycan'ı

36 Shaffer, *Borders*, 129-141.

37 Shaffer, *Borders*, 140-143.

38 Shaffer, *Borders*, 143-144.

39 Shaffer, *Borders*, 150

dengeleyecek Ermenistan'la ilişkilerini koruyup Halk Cephesinin rakibi olan Ayaz Mütallibov ve Yakub Mammadov ile bağlarını koparmamıştır.

Şuşa'nın ve Laçın'ın düşmesi İran'ın yeğlendiği eski komünist partinin siyasi iktidarının sonunu getirmiştir. Yakub Memmedov'un yaklaşık iki aylık Cumhurbaşkanı vekilliğinden sonra 14 Mayıs'ta yeniden Cumhurbaşkanı olan Mütallibov iki gün sonra milliyetçi Halk Cephesi tarafından devrilmıştır. Halk Cephesi döneminde İran-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Özellikle, İsa Ganber'in Cumhurbaşkanı vekilliğinden sonra 16 Haziran 1992'den bir darbeyle devrildiği Haziran 1993'e değin Cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey'in İran Azerbaycan'ı hakkındaki söylemi ve demeçleri Tahran tarafından ülkenin toprak bütünlüğü için tehdit gibi algılanmıştır. Halk Cephesi'nin iktidarı Sovyet döneminden başlayan siyasi, toplumsal ve düşünsel çalkantıların bir ürünüdür. Bu dönemde çeşitli Azerbaycanlı kesimler, seçkinler ve örgütler Azerbaycan'ın tarihi konumu, bölge ve uluslararası alanda üstelenmesi gereken rol ve Azerbaycanlının kim olduğu hakkında sıcak tartışmalara girmişlerdir. Daha önce değinilen, Hasret Edebiyatında belirginleşen iç çalkantılar ilk başta seçkinler içinde başlamıştır ancak Sovyetlerin çöküşe girmesi ve özellikle 1988'de Karabağ'da çatışmaların başlamasıyla daha geniş kitleye yayılmıştır. Sovyet Azerbaycan'ı döneminden kalan siyasetçiler yaygınlaşan yeni kimlik algısını görmezden gelememiştir. Nitekim, 25 Aralık 1991'de ve Komünist Partisinin etkili olduğu bir dönemde Azerbaycan Sovyetlerin mirası olan Kiril alfabesinden Türkiye'de kullanılabenzer Latin alfabesine geçilmiştir. Arap alfabesine geçişten yana olan İran eğilimli kesimler bu karara karşı çıkmışlardır.⁴⁰ Benzer tartışmalar Azerbaycan vatandaşları için önerilen Azerbaycanlı, Azeri ve Türk adları ve resmi dil için önerilen Azerbaycan dili, Azeri ve Türk dili konularında yaşanmıştır. Türklük ve Türk dilinden yana olan Halk Cephesi dahil Türkçü-milliyetçiler ile farklı olarak sol kesimler ve Azerbaycan/devlet milliyetçiliğini savunanlar Azerbaycanlı, Azeri ve Azerbaycan dili adlandırmalarından yana olmuşlardır. İslam'ın siyasetteki yeri İran'ı ilgilendiren başka bir konudur. Azerbaycanlı siyasetçiler ve örgütlerin çoğu İslam'ın Azerbaycan kimliği ve tarihindeki yerine vurgu yapmakla birlikte dinin siyasete karışmayacağı seküler bir cumhuriyetten yana iken İran'a yakınlık duyan küçük bir kesim İslam için daha etkin bir konum aramıştır.⁴¹ Halk Cephesi İran'da yaşayan Türkler ve Azerbaycanlıların haklarından ve bazen bağımsızlık kazanarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesinden söz etmişken İran ise Azerbaycan'daki İslami eğilimi olan kesimlerle ilişkilerini genişletmiştir. Bunun yanı sıra İran'daki bazı çevreler Aras'ın kuzeyinin İran'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin

40 Shaffer, *Borders*, 165-166.

41 Shaffer, *Borders*, 167-168.

Elçibey döneminde kurulan İslam Partisi İran'la yakın ilişkileri olmakla tanınmaktadır. Bu parti Azerbaycan siyasetinde Şii kimliğin önemli rol almasından yanadır.⁴² Halk Cephesi ve öteki örgütler ve siyasetçilerin Azerbaycan'ın rolü ve konumundan olan algıları İranlı milliyetçi ve dinci siyasetçilerin kendi ülkelerinin rolü ve konumuna ilişkin algılarla genelde çelişmektedir. Role ilişkin karmaşık algılar ve beklentiler iki ülke arasındaki çatışmaları ve işbirlikleri etkilemektedir. Cornell'e göre bu dönemde Azerbaycan'da Türkiye veya İran'dan hangisinin örnek alınması üzerinde bir anlaşmazlık vardır. Ona göre, Elçibey'in sıkı seküler, Türkçü, Batı eğilimli ve İran karşıtı siyaseti Türkiye'yi örnek (rol model) almasıyla bağlantılıdır.⁴³ Cornell'in Türkiye'nin örnek gibi görülmesi bağlamındaki düşüncesi çeşitli belgelerle kanıtlanırsa da İran'ın etkili bir örgüt veya kitlece örnek alındığı konusuna kuşkuyla bakılmalıdır. Halk Cephesi döneminden önce, Sovyetlerden kalan komünist siyasetçiler ve bazı kesimler İran'dan yardım ummuşlardır ancak bu İran'ın kısıtlı dini bağları olan çevreler dışında örnek alındığı anlamına gelmez. Dahası, Halk Cephesi Türkiye'yi bir örnek gibi görse de kendine özgün Azerbaycan modelini sunmuştur. Örneğin, Halk Cephesi siyasetçileri Azerbaycan devletçiliğinin görevlerinden birini "güney kardeşlerle" birleşmek veya en azından onların durumunun iyileşmesine yardım etmek olarak görmektedir. Oysa, Türkiye kendi için böyle bir rol biçmemiştir. Ayrıca, Halk Cephesi jeopolitik açıdan Azerbaycan'ı kuzey-güney ve doğu-batı hattındaki önemli bir konumda ve Avrupa-Asya kültürleri arasında köprü rolü oynayan özgün bir ülke gibi tanımlamaktadır.⁴⁴ Türkiye'yi örnek almakla birlikte Azerbaycan'a da bu gibi rol tanımlayan Halk Cephesi, İran'ın (ve Rusya'nın) çıkarlarına ve kendine biçtiği role ters davranan en kaygılandırıcı seçenektir.

Halk Cephesi'nin önde gelen siyasetçilerinin çoğu Sovyet'ler döneminde resmi siyaset dışında kalan deneyimsiz kişilerdir. Onlar ideolojinin ulusal bağımsızlıktaki rolüne inanmaktadırlar. Bundan dolayı iktidarı elde ettikten sonra bile ideolojik kişiliklerini korumuşlardır. Halk Cephesi'nin mücadelesi yalnızca siyasi iktidarı ele geçirmek için değil yeni bir kimlik ve ulus-devlet kurma çabalarıyla bağdaşmaktadır. Özellikle Sovyetler gibi devletin çöküşüne ve Azerbaycan devletinin kurulmasına tanıklık eden ve katkıda bulunan Halk Cephesi siyasetçileri, benzer sürecin Sovyetlerle karşılaştırılmayacak düzeyde güçsüz olan başka devletlerde de gerçekleşeceğine inanmışlardır. Bu nedenlerden dolayı iktidarı elde ettikten sonra pragmatizm yerine İran'ı korkutacak açıklamalarda bulunmuşlardır.⁴⁵ Rafsancani'nin anılarında Halk

42 Shaffer, *Borders*, 168.

43 Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, (Taylor & Francis e-Library, 2005), 307-308

44 Shaffer, *Borders*, 168-169.

45 Cornell, *Small Nations*, 314.

Cephesi'nin iktidarda olduğu dönemle ilgili çok seyrek bilgiler vardır. Bunun nedeni Azerbaycan ve İran arasındaki resmi ilişkilerde sert bir düşüş veya bazı olası gizli bilgilerin şimdilik yayımlanması uygun görülmeyen iki ciltlik anı kitaplarında olmasıdır. Rafsancani 19 Ağustos 1992'de Elçibey yönetiminin Dışişleri Bakanı Tofik Kasımov'un onu aradığını ve Azerbaycan hükümetinin "samimiyetsiz açıklamalarından nadim olduğunu", Azerbaycan'ın Ermenistan ile savaş istemediğini ve siyasi yol aradıklarını söylemektedir. Ayrıca, Kasımov'a "yüksek/güçlü bir konumdan" yanıt verdiğini, İran'ın yardıma hazır olduğunu ve bu yardımın "türünü ve zamanını" Azerbaycan'a bıraktığını anlatmaktadır. Anılarda belirtilenlerin doğru olduğunu varsayarsak, Azerbaycan'ın Karabağ Savaşında zayıf durumda olduğu sırada Rafsancani'nin üst perdeden ve üstün konumdan konuştuğu ortaya çıkacaktır. Rafsancani, 1992'de Azerbaycan Başbakanı Penah Hüseyin'in⁴⁶ ona Elçibey'in mektubunu getirdiğinden söz etmektedir. Hüseyin ile görüşmeyi anlattığında Azerbaycan'ın "zayıf konumda" olduğuna, askeri, siyasi ve besin yardımı istediklerine, Azerbaycanlı siyasetçilerin deneyimsiz olduklarına ve Halk Cephesi'nin "yanlış İran karşıtı sözlerinden pişman olduğuna" değinmektedir. Ayrıca, Rafsancani Azerbaycan'a yardım sağlayacağını ve ülke içinde (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde) birlik sağlanmasının önemine dair "öğüt" verdiğini söyler.⁴⁷

İran'ın kendine biçtiği rolle Ermenistan'a yaptığı yardımlar arasındaki çelişkilerden dolayı araştırmacıların çoğu bu ülkenin özellikle Halk Cephesi döneminde Ermenistan'dan yana olduğu sonucuna varmışlardır.⁴⁸ Oysa, İran'ın bu tartışmalı tavrı bu ülkenin Azerbaycan'a yardım etmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim İran, Halk Cephesi iktidarı döneminde Ermenistan'a daha fazla eğilim gösterse de Azerbaycan'la olan ilişkilerini büsbütün koparmamıştır. Rafsancani'nin anlattıkları örnekler dışında, bazı haberlere göre bu dönemde Azerbaycan ordusunun yaralıları Aras'ın güneyinde tedavi olmaktadır. Ayrıca, Aras'ın güneyindeki illerin merkezinde (Urumiye, Tebriz ve Erdebil'de) Nahcivan başta olmak üzere Azerbaycan'a ve savaş sonucu yerinden edilen kesimlere besin, barınak ve tıbbi yardımlar sağlanmıştır.⁴⁹ Özellikle Haydar Aliyev'in Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin başkanı olduğu 1991-1993'te Nahcivan'a yardım yapılmıştır.⁵⁰ Daha sonra ayrıntılı bir biçimde açıklanacağı üzere Aliyev ve İran arasındaki bu sıcak ilişkiler ortak çıkarlar, amaçlar ve tehditler sonucu gelişmiştir. Kuşkusuz bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyetine yapılan yardımlarda İran'da yaşayan (güney) Azerbaycanlıların

46 Halk Cephesinin kurucularından.

47 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

48 Örneğin bkz. Shaffer, *Borders*, 160-209 ve Cornell, *Small Nations*, 307-320.

49 Shaffer, *Borders*, 194-198.

50 Shaffer, *Borders*, 194-196; Cornell, *Small Nations*, 315.

büyük etkisi olmuştur. İran'da yaşayan Azerbaycanlıların ve İran Türklerinin baskıları bu açıdan önemli olsa da Tahran'ın genel onayı olmadan Azerbaycan'a yardımlar yapılamayacağı bir gerçektir. Ermenistan'la ilişkilerini devam ettiren Tahran, Azerbaycan'a yapılan yardımları Azerbaycan illeri aracılığıyla yaparak merkezi hükümet üzerindeki baskıları azaltmıştır.

Üçüncü Dönem: Güvensizlik ve Rol Algılarında Yeni Denge

1991-1993 arasındaki yenilgilerden yararlı çıktığı düşünülen İran, kuşkularına karşın Nahcivan Büyük Meclis Başkanı Haydar Aliyev ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Halk Cephesi iktidarı döneminde Elçibey başta olmak üzere Azerbaycanlı siyasetçilerin tutumlarından derin kaygı duyan İran bu fırsatı değerlendirip Ermenistan ile ilişkilerini korumanın yanı sıra Aliyev'i kollamakla Elçibey gibi siyasetçilerin yeniden iktidarı elde etmesini önlemek istemiştir. Örneğin, o dönem Doğu Azerbaycan ilinin valisi olan Abdul-Alizadeh 2018'de yaptığı bir söyleşide değişen durumu şöyle anlatır: *“Aliyev'in Elçibey'den sonra iktidara gelmesiyle durum değişti... O dönem rahmetli Rafsancani'nin buyruğuyla Azerbaycan ile aramızdaki ilişkiler genişletildi ve bizim (Doğu Azerbaycan ili yetkililerinin) de (Azerbaycan'a) gidip gelmemiz arttı.”*⁵¹ Elçibey'in iktidarı kaybetmesinde Karabağ'daki yenilgiler dışında iç çatışmalar, Rusya ordusunun Azerbaycan topraklarından çıkmasında ısrar etmesi ve özellikle 24 Mayıs 1993'te Rusya ordusunun Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalmasından yaklaşık bir ay sonra Rusya eğilimli asker Suret Hüseyinov'un emrindeki askeri güçlerin başkaldırısının önemli payı olmuştur.⁵² Rusya'nın Azerbaycan'ı terk eden birlikleri, ağır silahlarını Elçibey karşıtı Albay Suret Hüseyinov'a bağlı birliklere devretmiştir.⁵³ Elçibey hükümetinin devrilmesiyle Rusya, Lezgi ve Talış ayrılıkçı güçlere verdiği desteği de kesmiştir.⁵⁴ Böylece, 1993'te Aliyev Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı ve Hüseyinov Başbakan olmuştur. Aliyev ilk resmi ziyaretini Rusya'ya yapıp Elçibey'in üyeliğini reddettiği Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmayı kabul etmiştir. Ayrıca, Aliyev, Elçibey dönemi Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılan birçok antlaşmadan çıkmıştır.⁵⁵

51 “روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ” *Tabnak*, 24 Ekim 2018, <https://bit.ly/3gw4XyN> (Erişim: 2021.03.11).

52 Ayrıca, Azerbaycan Nisan 1993'te Karabağ'da tutuklanan altı Rus'tan beşine idam hükmü vermiştir. Bu altı Rus asker Hocalı kıyımından sonra Karabağ'dan Ermenistan'a geri çekildiği söylenen 366.alay'ına bağlı özel kuvvetlerden olmalarına rağmen mahkemede Ermenilerin paralı askerleri olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bkz. Goltz, “Eurasia Letter,” 92-116.

53 Başaran, Rusya-Türkiye İlişkileri, 85.

54 Goltz, “Eurasia Letter,” 92-116.

55 Cornell, *Small Nations*, 283.

Nisan 1993'te Kelbecer'in işgalinden sonra Türkiye tarafından siyasi ve ekonomik yaptırımlarla karşı karşıya kalan Ermenistan için İran hayati ve stratejik önem taşımaktadır. İran'ın Ermenistan için böyle önemli bir soluk yolu olduğunu bilen Aliyev İran'ın güvenini kazanmaya çalışmıştır. Ancak Azerbaycan ile İran arasındaki ilişkiler görece gelişse de taraflar hiçbir zaman birbirlerine büsbütün güvenmemişlerdir. Rafsancani 19 Haziran 1993'te "Elçibey'in kaçma haberini" duyduğunu yazmaktadır. Aliyev'in isteği üzere Rafsancani Ter Petrosyan'ı aramış ve yaşanan karmaşayı kullanmamasını istemiştir. Ter Petrosyan da onun isteğini kabul etmiştir. 7 Eylül 1993'te Ter Petrosyan Rafsancani ile telefon görüşmesi yapmak istemiş ancak Rafsancani görüşmeyi "Ermenilerin saldırılarda esneklik göstermeleri" koşulluna bağlamıştır. Bir gün sonra bu görüşme gerçekleşir. Anılara göre bu görüşmede Rafsancani "Ermenilerin Azerbaycan'a tecavüzlerini" eleştirir. Ter Petrosyan 8 gün önce işgal ettikleri Kubadlı'dan geri çekildiklerini iddia eder. Ayrıca, Ter Petrosyan daha fazla ilerlemeyeceklerini, adım adım Karabağ'dan da çekileceklerini ve Rusya'da gerçekleşecek toplantıdan iyi haberler çıkacağını söyler. Rafsancani, uygulanmayan Mayıs 1992 Tahran anlaşmasında verilen sözlerin gerçekleşmesini ister.⁵⁶ Ayrıca, bu görüşmeden önce Ter Petrosyan'ın defalarca telefon görüşmesi yapmak istediğini ancak Rafsancani'nin kabul etmediğini yazmaktadır. Rafsancani'nin bu anlatısına karşın Ermeniler Kubadlı'dan geri çekilmemişlerdir, tersine ilerlemeyi sürdürerek 29 Ekim'de Kubadlı'nın güneyinde ve İran sınırında olan Zengilan'ı işgal etmişlerdir. Zengilan'ın işgalinden üç gün önce (26 Ekim'de) Rafsancani Aliyev'in daveti üzerine Bakü'ye gitmiştir. Anılara göre, Bakü havaalanında "Allah Akbar" sloganlarıyla karşılanmıştır. Aliyev ile slogan atan kalabalığın içinde yürümüş ve onu karşılamaya gelen halkla dolan caddelerden ve meydanlardan geçmiştir. Bu karşılaşmadan sonra Aliyev ile birlikte abdest alıp Rafsancani'nin imamlığında namaz kılarlar. Rafsancani namazdan sonra Kafkas Müslümanlarının baş müftüsü Allah Şükür Paşazade'nin de içinde olduğu bir kalabalığa bağımsızlık, özgürlük, İslamileşme ve savaş hakkında konuştuğunu yazmaktadır. Haydar Aliyev, Rafsancani'nin ailesi ve İlham Aliyev'in de katıldığı özel akşam yemeğinde İran'dan alınan silahların ivedilikle gönderilmesini istemiştir. Bir gün sonra Bakü'de Şehitler Hiyabanı'nı ziyaret eder ve anılarında Karabağ Savaşında "şehit" olan Azerbaycanlılardan söz etmektedir. Ayrıca, hastanede savaşta yaralananları ziyaret ettiğini ve 108 yaralının tedavi için Tebriz ve Tahran'a gönderildiğini yazmaktadır. Aynı gün İran Dışişleri Bakanı Vilayeti ve Hasanov'un da katıldığı görüşmede Aliyev Zengilan'da süren savaştan, kuşatılan halkın Aras'ı geçerek İran'a kaçmak istediklerinden ve birçok insanın Aras'dan geçerken öldüğünden söz etmektedir. Rafsancani, Aliyev'in "acizane yardım istediğini" de vurgular. O, Aliyev'in bu

56 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

sözlerinde birtakım gerçekler olsa da asıl görüşmeleri etkilemek için abartılı giriş olabileceğini düşünmüştür. Azerbaycan tarafı haritada Zengilan'ın önemini vurgulamış ve Rafsancani bu bölgenin düşmesiyle İran-Azerbaycan sınırının önemli bir bölümünün Ermenilerin eline geçeceğini anlamıştır.⁵⁷ Anılara göre, Aliyev açık bir biçimde İran'ın Azerbaycan lehine savaşa girmesini ister:

“Açıqça Azerbaycan'ı büsbütün İran'ın denetimine bırakacağını, Azerbaycan'da İslam Cumhuriyeti'ni kurmaya hazır olduklarını, İran'ın yardımı olmadan (topraklarını) savunamayacaklarını ve Ermenilerin Bakü'ye kadar ilerleyeceklerini söylüyorlar. 1980'lerde yayımlanan Büyük Ermenistan haritasını getirdiler; (Ermenilerin kurmak istedikleri ülkenin) Karadeniz'den Hazar'a ve Güney'de Urumiye'ye⁵⁸ ve Batı'da Türkiye'den Suriye'ye kadar (bir alanı) kapsadığını gösterdiler. Dedim bu büyük bölgesel ve küresel sonuçları olan bir karardır ve sonuçlarını her yönüyle araştırılmalıdır. Tahran'da araştırmamız gerektiğini ve daha sonra cevap vereceğimizi söyledim, ancak şimdilik en önemli konu ateşkes için çalışmaktır. Siz Zengilan'ı yitirmemek için savunmalısınız (dedim).”⁵⁹

Azerbaycan tarafının bu açıklamalarından sonra İran Dışişleri Bakanı Ermenistan Dışişleri Bakanını arar ve Rafsancani'nin iletisini Ter Petrosyan'a aktarır: *“Daha önceki konuşmamızda Ermenilerin daha fazla ilerlemeyecekleri üzerinde anlaştığımızı ve son günlerdeki saldırıların bu anlaşmamıza ters olduğunu söyledim. Yumuşak bir üslupla bir türlü tehdit ettim. Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın benle konuşması için izin istedi. Kabul ettim.”*⁶⁰ Aynı günde gerçekleşen başka bir görüşmeye İran'ın daha sonraki Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de katılır. Bu toplantıda *“ateşkesin gerçekleşmesi, Zengilan'ın korunması, (Ermenilerin) geri oturması, siyasi yollar bulma, kuşatmada kalan Zengilanlılara yardım etme, onların İran'a geçmeleri için yolların açık kalması ve sınırdaki bir askeri tatbikat geçirilmesi”* konularında uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca, *“savunma ittifakı”* kurma hakkındaki önerilerin Tahran'da değerlendirilip karar verileceği anlatılır. Rafsancani o gün Zengilan'a yapılan saldırıların azaldığını ve akşama doğru ateşkesin uygulandığının haberini aldığını yazmıştır.⁶¹ Görüşmeler üçüncü gün (28 Eylül, Zengilan'ın işgalinden iki gün önce) de devam etmiştir. Azerbaycan Bilim Akademisi Rafsancani'ye en yüksek bilim ödülünü verir, şairler ve konuşmacılar onu ve İran'ı över, İran İslam Cumhuriyeti hakkında *“ilginç sözler”* söylenir ve Rafsancani'nin

57 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

58 Urumiye veya yerli halk deyişiyle Urmu İran'ın Batı Azerbaycan ilinin merkezidir.

59 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

60 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

61 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

konuşması “sıcak karşılanır”. Ayrıca, iki ülke arasında 14 antlaşma imzalanır. Rafsancani, Elçibey hükümetinin düşmesinde önemli payı olduğundan sonra Başbakan olan Suret Hüseyinov ile de görüşüğünü yazar: “(Huseynov) Aliyev ile sorun yaşıyor. (Aliyev) onu görevden almak istiyor. Onun yardımıyla iktidarı elde etmiş olsa da ona güvenmiyor.” Devamında, Zengilan’a saldırıların yeniden başladığını anlatarak Azerbaycan tarafının “bitkin bir durumda” olduğundan ve ne pahasına olursa olsun savaşın bitmesini ısrarla istediklerini yazar.⁶² Aliyev ve Rafsancani arasındaki konuşmalar araba içinde sürer ve caddelerden geçerken onları insanlar sıcak bir biçimde selamlar:

“Aliyev’in yinelediği sözlerden biri İran’ın savaş fırsatını kullanarak Azerbaycan’daki varlığını güçlendirmesinin gerekli olmasıdır. Bazen buranın İran’a ait olduğunu tabirini kullanarak “şimdi gelin burayı savunup idare ediniz” diyor. ... Onun yorumuna göre biz Azerbaycan’da gücü ele geçirirsek Rusların Kafkas bölgesinin tümündeki etkisi sarsılacaktır. Kimi zaman da İran ve Azerbaycan birlikte Rusya’yı gerçek sınırlarına kadar geri oturtabileceklerini söylüyor. Nitekim, (Aliyev’e göre) Dağıstanlılar, Tatarlar, Çeçenler, İnguşlar ve Osetyalıların hepsi Ruslardan rahatsızlar. Aslında, (Aliyev’in) bu sözlerine güvenemeyiz. Rusların Ermenilere ettiği yardımlarından ve savaşta çaresiz kaldıklarından dolayı bu sözleri söylüyorlar. Özellikle, Niyazov’un (Türkmenistan Cumhurbaşkanı) anlattıklarına göre bunlar (Aliyev iktidarı) Bağımsız Devletler Topluluğu’nda ve Hazar’ın hukuki düzenlemelerinde Rusların eşgüdümünde karar veriyorlar.”⁶³

Rafsancani, Aliyev’in Türkmenistan Cumhurbaşkanı’nın diktatörlük sitemi hakkında olumsuz sözler söylediğini ve daha önce Niyazov’un da benzer sözleri Aliyev hakkında konuştuğunu yazar. Ayrıca, Aliyev Rusya’da yaşananların arkasında Siyonist Yahudilerin olduğunu da ileri sürmüştür. Rafsancani’ye göre Aliyev genel olarak başka Cumhurbaşkanılarından daha deneyimli ve akıllıdır, ancak “Azerbaycan’ı idare etmede sorunları var ve sorunların hepsini Halk Cephesi ile ilişkilendirirler.”⁶⁴

Bu anılarda geçenlerin doğru olduğunu varsayarsak, Aliyev döneminde Halk Cephesi’nin Azerbaycan devleti ve ulusu için düşündüğü rol ve konumdan vazgeçilmiştir. Halk Cephesi açısından Azerbaycan devleti Aras’ın güneyinde olan Azerbaycanlıların ve Türklerin alinyazısında rol oynamalıydı, oysa Aliyev İran’ı Azerbaycan kaderinde rol oynamaya tetiklemeye çalışmıştır. Aliyev,

62 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

63 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

64 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

Azerbaycan'da İslam devletinin kurulmasını önerirken İran'ın kendine biçtiği İslam dünyası savunucusu rolünü de kullanmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ı İran'a bırakacağını ve İran ile Azerbaycan birleşirse Rusları gerçek sınırlarına geri itebileceklerini derken İran'ın Şii-Fars ideolojisinde Fars milliyetçiliğinin savunduğu büyük İran duygularıyla da oynamağa kalkmıştır. Fars milliyetçileri ve milliyetçi tarihyazımına göre Kafkaslar Ruslar tarafından işgal edilmiş İran topraklarıdır. Bu yüzden de Aliyev, İran müdahale etmezse Ruslar ve onların bölgedeki yandaşları olan Ermeniler yeniden bölgeyi ele geçireceklerini dolaylı olarak anlatır. O, İran'ın da topraklarını kapsayan büyük Ermenistan haritasını gösterirken Ermenistan'ın kendine Halk Cephesi gibi bir rol tanımladığına gönderme yapıp Ermenileri kollayan Rusların da geçmişte olduğu gibi gelecekte oluşturacakları tehdidi anımsatır. Ayrıca, Aliyev İran müdahale ederse Rusların tüm Kafkas'taki etkisinin sarsılacağından söz ederek İran'ın rol düşerinin ve büyük güç olma dileklerinin sınırlarını genişletmeye çalışır. Azerbaycan'ı İran denetimine bırakmak istediğini söyledikten ve Azerbaycan'ı İran'ın toprağı gibi gösterdikten sonra "şimdi gelin burayı savunup idare edin" demekle hayali büyük İran'ın bir bölümü olan Azerbaycan'ın savunma görevi ve rolünü de İran'a vermek istediğini göstermeye çalışır. Bununla yetinmeyen Aliyev, İran İslam Cumhuriyeti'nin başlıca amaçlarından bir olan Siyonizm ve İsrail işgalciliğini sonlandırmayı da deneyerek Rusya'daki olayların arkasında Siyonist Yahudilerin olduğundan söz eder. Böylece, kendinde de Siyonist karşıtı düşüncelerin olduğunu ima etmeye kalkar. Rafsancani imamlığında kılınan namaz bilgisi doğruysa bunu Azerbaycan'ın İran imamlığı (önderliği) rolünü gösterme çabası gibi yorumlamak gerekir. Bu girişimlerin yanı sıra Rafsancani'nin Bakü yolculuğunu bir İslami devrimci şölene dönüştürmek, yabancı bir ülkenin Cumhurbaşkanı'nı halkın ve "Allah Akbar" sloganlarının eşliğinde gerçekleştirmek, Rafsancani'yi karşılamaya gelen/getirilen kalabalıklarla dolu caddelerde defalarca gezdirmek, İran'ı ve İslami devrimi şiiirler ile överek Rafsancani'ye en yüksek bilim ödülü vermek İran'ın güvenini kazanmakta yeterince başarılı olamamıştır. Nitekim, bunca çabaya rağmen, Rafsancani Aliyev'in sözlerine güvenmediğini yazmıştır. Kendinin Türk kaygısı olan İran, gerçek bir güvence olmadan Azerbaycan'ın sorunlarının çözümüne katkıda bulunup sorunsuz bir Azerbaycan'ı İran Azerbaycanlılarının rol modeli yapmak istememiştir. İran böyle bir güvenceyi elde etmek için doğrudan Kafkaslara girmeliydi ve bu da Rusya ile karşı karşıya gelmek anlamına gelmekteydi.

Rafsancani Aliyev'e güvenmese de onun Elçibey gibi İran Azerbaycan'ının işlerine karışmak istememesi ve İran'a etki alanı açarak şimdilik elinde kalan toprakları ve iç "düşmanlarına" karşı kendi iktidarını korumakla yetinmesi İran'ı rahatlatmıştır. Bu yüzden de Rafsancani Aliyev'in övgülerini ciddiye almaktansa savaşın o aşamasında İran için önemli olan Zengilan'ın

düşmemesine öncelik vermiştir. Kubadlı, Fuzuli ve Cebrayıl'ın düşmesiyle Zengilan'a kaçan Azerbaycanlılar, güney yönünden İran sınırı Aras Nehri ve öteki üç yönden Ermenilerin kuşatmasındaydı. Rusya'dan güç alan Ermeniler Zengilan'a yaklaşırken on binlerce Azerbaycanlı kuşatılmış ve savunmasız durmadaydı. Rafsancani Zengilan'ın düşmemesine vurgu yapıyordu ancak kısıtlı silahları ve savaşçıları olan Azerbaycan gönüllülerinin yapabilecekleri Zengilan'ın düşmesini sivillerin kurtarılması için bir yol bulana değin geciktirmektir.⁶⁵ Hocalıdan kat kat daha büyük bir insani felaket Azerbaycan sivillerini beklerken dünya sessizliğini korurdu. Sonunda Zengilan'ın savunma hattının kırılmasıyla on binlerce sivil Aras'a itildi. Savaştan kaçan siviller Aras'ı geçmek zorunda kalmıştır. Sınır bölgesinde yaşayan Güney Azerbaycanlılar Aras'dan geçenleri karşılamıştır. İran'da resmi medyanın boykotuyla olaylardan habersiz olanlar Aras'ın kuzeyinde yaşananları öğreniyorlardı. Suda boğulmayıp Aras'ın güneyine geçenler yaşananları sınırın güneyindeki İran Azerbaycanlılarına anlatıyorlardı. Haberin yayılması İran Türklerinin tepkilerine neden olabilirdi. İşte, savaşın bu önemli aşamasında İran sivillerin Aras'ın güneyine geçmesine olanak yaratarak Azerbaycan'a en önemli yardımını etmiştir.⁶⁶ Bunun yanı sıra, İran ve Türkiye Ermenistan'ı uyarak daha kırılğan durumda olan Nahcivan'a saldırıyı önlemeye ve bu bölgeye gıda yardımı yapmaya kalkmışlardır. Cornell açısından İran'ın Zengilan'da kuşatılanlara sağladığı yardım Aras'ı geçen sığınmacılarla dayanışmada olan Güney Azerbaycanlıların olası ayaklanmalarıyla bağlantılıydı. Nitekim, Iraklı ve Afganistanlı sığınmacılara yıllarca ev sahipliği yapan İran Zengilan'dan kaçan Azerbaycanlıları hızla Azerbaycan'ın işgal altında olmayan bölgelerine göndermiştir.⁶⁷ Bu kaçkınların büyük bir bölümü İran'ın yardımıyla Azerbaycan'ın İmişli bölgesinde yerleştirilmiştir.⁶⁸ Zengilan ile sınırı olan Doğu Azerbaycan ilinin o dönemdeki valisi Abdul-Alizadeh durumu şöyle anlatır:

“Karabağ konusundaki ilk sorunumuz Ermenilerin saldırısından sonra Azerilerin suyun (Aras'ın) içinden geçerek İran'a geçmeleri idi. Aslında bunlar savaş meydanından kaçıyorlardı. Aldığımız önlem, güçlerimizi sınırımızın 40 kilometre (derinliğinde) konuşlandırıp İran'a geçen Azerileri çeşitli yollarla Pars-Abad kapısından Azerbaycan toprağına yönlendirmektir. Orada da Kızılay aracılığıyla onları geçici sığınma

65 Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications* (Greenwood Publishing Group, 1998).

66 Cornell, *Small Nations*, 91-92.

67 Cornell, *Small Nations*, 91-92.

68 "حقیقت پور: هدف امریکار تشکیل اسرائیل دوم در قره باغ" *Farda News*, 28 Aralık 2020, <https://bit.ly/3dMLgBE> (Erişim: 11 Mart 2021).

merkezlerinde yerleştirip gıda yardımı sağlıyorduk. Bu girişimlerimiz sonucu savaş sonrası hiçbir Karabağ kaçkını İran'da kalmamıştı."⁶⁹

Nahtsivan örneğine gelince Ermenilerin saldırısı durumunda Nahtsivan'ın garantörü olan Türkiye'nin bölgeye girmesi İran, Rusya ve Ermenistan'ın en önemli kaygısıydı.⁷⁰ Dolayısıyla, daha önce İran'a verdiği sözlerin tersini yapan (veya Rusya'nın baskısıyla yapmak zorunda kalan) Ermenistan Nahtsivan'a saldırıdan çekinmiştir. Ayrıca, Karabağ'daki işgal olaylarından Karabağ Ermenilerini sorumlu gösteren Ermenistan, Karabağ ile sınırı olmayan Nahtsivan'a saldırı durumunda bu gerekçeyi ileri süremezdi. İran'ın gerçek amaçları bağlamındaki bu yorumlar ve olasılıklara rağmen İran'ın Zengilan'da kuşatma altında olan Azerbaycanlılara sağladığı olanaklar Azerbaycan halkının unutmadığı yardımlardan ve savaşın en önemli evrelerinden biriydi.

Rafsanjani'nin anılarına göre Ermenistan Cumhurbaşkanı defalarca onunla görüşmüş Karabağ Savaşıyla ilgili verdiği sözleri tutmamıştır. Oysa, Ter Petrosyan'ın Rafsanjani'yi sürekli araması İran'ın Karabağ savaşında alacağı rolden kaygılı olduğunu veya yanıltmak istediğini göstermektedir. Rafsanjani'ye yanlış ve yanıltıcı bilgilerin verilmesi veya Ter Petrosyan'ın sözlerini tutmaması Ermenistan'ın İran'ın ters tepkisinden korkmadığını kanıtlamaktadır. İran ile Ermenistan arasında gizli bir anlaşmanın olmadığı varsayılırsa, Ermenistan'ın dört komşusundan ikisiyle (Türkiye ve Azerbaycan ile) sınırının kapalı olması ve Gürcistan ile sorun yaşaması nedeniyle güçlü bir güvence olmadan tek soluk yolu olan İran'ı yanıltması olanaksızdı. Özellikle, Ter Petrosyan gibi pragmatist bir siyasetçinin güvence veya baskı olmadan böyle ölümcül tercihler yapamazdı. Daha da önemlisi, İran sınırında olan Fuzuli, Cebrayıl ve Zengilan gibi bölgeleri ele geçirerek on binlerce Azerbaycan vatandaşını İran sınırını geçmeye zorlamak İran Azerbaycanlılarının tepkisine yol açarak İran'ı savaşa girmeye zorlayabilirdi. Dolayısıyla, Ermenistan en önemli müttefiki Rusya'ya güvenerek veya bu ülkenin baskılarıyla Rafsanjani'ye verdiği sözlerin tersine İran'la vardığı ateşkes anlaşmalarını uygulamamıştır. Bu olay, savaşta olan her iki ülke ile sınırı olan İran'ın Ermenistan'ın gözünde sınırı olmayan Rusya'dan önemsiz olduğunu kanıtlamaktadır. İran da savaştan sonra Kafkas'taki ve özellikle Ermenistan'daki rolünü bu gerçekliğe göre biçimlendirmiştir. Örneğin, 17 Mart 1994'te Rusya'dan İran'a doğru uçan C-130 uçağı Karabağ üzerinde düşürülmüştür.⁷¹ Çoğu Moskova'daki İranlı diplomatların aileleri olmak üzere uçağın 32 yolcusu bu olayda ölmüştür. Rafsanjani anılarında Ermeniler veya

69 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN>.

70 Cornell, *Small Nations*, 315-318.

71 "به مناسبت سقوط هواپیمای سی 130 منتشر شد؛ گاهشمار سقوط هواپیمای ایران در 20 سال گذشته" *Mehr News Agency*, 7 Aralık 2005, <https://bit.ly/3qXqaWa> (Erişim: 11 Mart 2021).

Rusların bu olayın arkasında olduğuna değinmeden durumu kısaca şöyle anlatır: "4 Mayıs 1994: Ermenistan Cumhurbaşkanı yardımcısı C-130 uçağının düşürülmesi hakkında özür dilemek için geldi. Olayın altında yatan nedenlere göre araştırma yapacaklarını ve suçluları -suçları ispatlanırsa- cezalandıracaklarını söyledi... Uçağın düşürülmesinin araştırılmasına ve Karabağ Savaşının bitmesine vurgu yaptım." Ter Petrosyan yerine yardımcısının olaydan yaklaşık 45 gün sonra özür dilemek için gelmesi ve bunca zamandan sonra bu konuda araştırma yapmaya söz vermesi ve suçluların "suçu ispatlanırsa" cezalandırılacağını açıklaması Ermenistan'ın ne denli kendini güvende hissettiğini göstermektedir. Ayrıca, İran'ın bu konuda sessiz kalması Ermenistan ile değil daha büyük bir güçle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. İran bugüne değin diplomatlar, çocukları ve eşlerinin ölümü karşısındaki sessizliğini koruyup suçluların kim olduğu ve yargılanıp yargılanmadıkları konusunda bir bilgi vermemiştir. Uçak olayı Rusların Aliyev devletine yakınlaşması ve Kafkas'taki olaylara karışması konusunda gözdağı ve net bir tehdit gibi düşünülebilir. İran sessizliğiyle Kafkas'ın kimin etki alanı olduğunu kabullendiğini göstermektedir. Nitekim, Eylül 1993'te İran ordusu Ermenistan'ın Nahcivan'a yönelik olası saldırısını önlemek için (veya adına) Aras'ı geçtiğinde Ruslar buna karşı çıkıp iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin İran'ın Rusya'nın bölge üzerindeki üstünlüğünü kabul etmesine bağlı olduğunu bildirmiştir.⁷²

Bişkek Antlaşması'yla 12 Mayıs 1994'te I. Karabağ Savaşı sona ermiştir. 29 Haziran 1994'te Aliyev Tahran'a gitmiş, Humeyni'nin resminin dokunduğu bir halıyı Rafsancani'ye hediye etmiştir. Karabağ Savaşı sırasında İran'ın açtığı 500 milyonluk USD'lik krediyle gerçekleşmesi tasarlanan silah satışının devam etmesini istemiştir. Bu bilgi 1993'teki silah satışı antlaşmasının tamamıyla gerçekleşmediğini göstermektedir. Anılara göre Aliyev, Rusya askerlerinin İran-Azerbaycan sınırında ve Ermeni-Azerbaycan hattında konuşlanmak istediğini yazmıştır. Rusya bunun karşılığında Ermenileri Kelbecer ve Karabağ dışındaki işgal ettikleri bölgelerden geri çekilmeye çalışacaklarmış. Aliyev bu öneriyi Rafsancani'ye danışır ancak Rafsancani Rusya'nın İran sınırında konuşlanmasına karşı çıkar ve ikinci konuyu daha fazla araştırmalıyız der.⁷³ İran'ın, Rusya ordusunun Azerbaycan-İran sınırlarında konuşlanmasına karşı olmasına rağmen Rusya kendi bayraklarıyla bugüne değin Ermenistan-İran sınırını denetlemeyi sürdürmüşlerdir. Aliyev, bu görüşmeden sonra Tebriz'i ziyaret etmek istemiştir ancak buna izin verilmemiştir. Rafsancani, Aliyev'in isteğini şöyle yanıtladığını yazar: "kendi sözlerinden dolayı (Tebrizliler) senden incinmişler. O yüzden sana saygısızlık edebilirler." Buna karşın, Aliyev

72 Svante, Cornell, *Azerbaijan since Independence* (Armonk, New York : M.E. Sharpe, 2011), 329-330.

73 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

Tebriz'e gitmekte ısrar etmiştir. Rafsancani durumu şöyle anlatır: "O (Aliyev) kabul etmedi ve (daha önce konuştuklarından) özel bir amacının olmadığını söyleyip bizim de tepki göstermemizi istedi. (Ayrıca) Tebriz'e gitmezse düşmanlarının onu kınayıp eleştireceklerini dedi. Dışişleri Bakanlığından konuyu araştırmalarını istedim."⁷⁴ Bu anılarda Aliyev'in daha önce neler söylediği belli değil ancak Tebriz halkının bundan incinmesine değinmek söz konusu sözlerin İran Azerbaycan'ı ile ilgili olduğunu gösteriyor. Üstelik, Aliyev'in Tebrizlileri inciten sözlerinin Karabağ Savaşı sırasında veya sonra söylendiğine de değinmemiştir. Dahası, Azerbaycan ve Karabağ haberleri İran medyasında seyrek ve İran çıkarlarına katkıda bulunacak biçimde yayımlandığı için Tebrizlilerin bu sözleri duyup incinmeleri olanaksızdı. Dolayısıyla, Rafsancani Aliyev'in Tebriz'e gitmesini uygun bulmadığını söylemekle Tebrizlilerin değil Tahran'ın incindiğini dolaylı bir biçimde aktarıp Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın İran Azerbaycan'ına yapmak istediği sembolik yolculuğa karşı çıkmıştır. Karabağ Savaşı ve Haydar Aliyev'in Tahran yolculuğu döneminde Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan ilinin valisi olan Abdul-Alizadeh yıllar sonra yaptığı bir söyleşide Aliyev'i halkı tarafından sevilen "anlayışlı ve becerikli" bir kişilik olarak sunmuştur.⁷⁵ Dolayısıyla, Tahran tarafından seçilen Azerbaycan valisi bile Aliyev'den incinmemiş tersine onu övmüştür. Haydar Aliyev'in ısrarına rağmen sonunda ona Tebriz yolculuğu izni verilmemiştir. İlham Aliyev 2005'te Tebriz'i birkaç saatliğine Tebriz'i ziyaret eden ilk Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmuştur.⁷⁶ İran'ın ziyaretten çekinmesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığından yaklaşık 14 yıl sonra İlham Aliyev'e halkla buluşmayacak biçimde birkaç saatlik Tebriz'i ziyaret izni vermesi sembolik anlamı ve güvenlik konularıyla ilgiliydi. Nitekim, 2011 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Tebriz ziyaretinde karşılamaya gelen halkın sevinci ve bozkurt işaretleri ilgi çekmiştir.⁷⁷ Tebriz'e gitmemesi durumunda Aliyev'i kınayan "düşmanların" İran'ın da düşman gördüğü Halk Cephesi olduğu açıktır. Buna karşın İran, Aliyev'i "düşmanlarına" karşı kollamak adına böyle bir riske girmek istememiştir. Aliyev Tahran ziyaretinde Ayetullah Hamenei (Hamaney) ile de görüşmüştür. Bu görüşmeden önce Rafsancani Rusya'nın Ermeni-Azerbaycan hattında konuşlanmak istediklerini Hamenei ile danışmıştır. Sonuçta İran tarafı çok uluslu güçlerin bu hatta konuşlanmasını uygun görmüş ve Aliyev'e Rusya isteklerini dayatmak isterlerse zaman almak adına görüşmeleri uzatması önermiştir.⁷⁸ İran'ın bu önerisiyle Rusya'nın Güney

74 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

75 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN>.

76 "چرا الهام علی یف اجازه یافت به تبریز سفر کند؟", *BBC Persian*, 26 Ocak 2005, https://www.bbc.com/persian/iran/story/2005/01/050126_mf_tabriz (Erişim: 11 Mart 2021).

77 @Elchin Yousefi, "عبدالله گل رئیس جمهور ترکیه در تبریز", *Youtube*, 28 Ekim 2017, 2:06. <https://www.youtube.com/watch?v=iHX0vUP-opA> (Erişim: 11 Mart 2021)

78 Yaser Hashemi, "Revayati Jaleb az Huzure Ayatollah Hashemi Rafsanjani dar Qarabagh,"

Kafkasya'da artan etkisinden rahatsız olduğunu göstermenin yanı sıra çok uluslu güçler içinde İran'ın da olabileceği umudu olabilir.

Rafsanjani Azerbaycan'ın beklediği gibi bu ülkeye yardım etmese de Halk Cephesi'nin gitmesi ve Aliyev'in gelmesiyle Ermenistan'a siyasi baskılarını artırıp Azerbaycan'la diplomatik ve ekonomik ilişkilerini genişletmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'a sınırlı askeri destek sağlayıp Afganistanlı savaşçının Azerbaycan'a geçmesini kararlaştırmıştır. Rafsanjani, 26 Ağustos 1993 günlü anılarında şöyle yazar: "Telefonda (Dışişleri Bakanı) Vilayeti'ye dedim Afgan savaşçıların (Azerbaycan'a) geçmesi için işlemleri başlatabilirler. İki taraf (Azerbaycan ve Afgan savaşçıları) bizden silah ve mühimmat istiyorlar ve Hudaferin barajını Ermenilere karşı korumak istiyorlar."⁷⁹ Bu savaşçıların Azerbaycan'a geçip geçmediği belli değil. Rafsanjani'nin verdiği bilgilere göre bu savaşçılar öncelikle İran ve Azerbaycan'ın ortak olduğu Aras üzerindeki Hudaferin barajını korumak için gönderileceklerdi. Dolayısıyla, bu savaşçılar bölgeye gönderilmişlerse savaşta etkili olmazlardı. Bunun yanı sıra 2010 yılından sonra İran'ın güvenlik güçlerine bağlı kişilerin sızdırıldığı bilgiler ve kısa videolar İran'ın Azerbaycan ordusuna verdiği eğitimi de göstermiştir.⁸⁰ Aliyev döneminde ve özellikle savaşın sonuna doğru sağlanan bu eğitimler hakkında da yeterince bilgi yoktur. Videoları yayan kişiler sağladıkları askeri yardımın Ermenilerin ilerlemesini durdurmada etkili olduğunu söylüyorlar ancak Azerbaycan tarafı bu konuda sessizliğini sürdürmektedir. Özellikle bu kısa videolarda Aliyev'in söz konusu eğitim merkezlerine başvurduğu ve İranlı güvenlik güçleriyle görüştüğü görülmektedir.⁸¹ Ayrıca, o sırada Doğu Azerbaycan valisi olan Abdul-Alizadeh söyleşisinde İranlı gençlerin Aras'ın kuzeyine geçtiğinden söz eder:

"Ermeniler Hudaferin (Hasret) Köprüsü'ne değin ilerlemişlerdi. Biz o dönem Bakü ile de görüşüp onların düşüncelerini öğrenmek istedik. Bu dönemde (İran-İrak) savaşına katılan ülkemizin bazı yiğit gençleri Azerilere yardım etmek istiyorlardı. Biz bunların bir kısmını örgütledik ancak savaşa girmek için iznimiz olmadığından onları askeri danışman olarak Azerbaycan'a gönderdik. Böylece, savaşın gidişatı değişti ve Azeriler çok sayıda başarı elde ettiler. O dönemde Devrim Muhafızlarının Başkomutanı olan Mohsin Rizai beni arayıp sorguya

79 "خاطرات روزانه/آیت الله هاشمی رفسنجانی/سال 1372/کتاب «صلابت سازندگی»" Rafsanjani, 26 Ağustos 1993, <https://bit.ly/3hCyBdf> (Erişim: 11 Mart 2021)

80 Örnek için bu bağlantıdaki videoya bakınız (videodaki ses sonra eklenmiştir): "پخش کوتاهی از آموزش نیروهای نظامی جمهوری آذربایجان توسط فرماندهان نظامی ایران" Fararan News, 22 Eylül 2020, <https://bit.ly/2Ub2q4S> (Erişim: 11 Mart 2021).

81 Tebriz Uyanış Kanalı, "سردار حقیقت پور در کنار حیدر علی اف", Aparat, 2016, <https://bit.ly/3kgLtAW> (Erişim: 11 Mart 2021).

çektı (eleştirı). Azerbaycan Cumhuriyet'inin yardımına giden o gençlerin birinin adını verdi. O kişinin ivediyle Tahran'a gidip kendini onlara tanıtmasını istedi."⁸²

Bu bilgilere göre gençlerin İran Azerbaycanlısı olduğu, İran-İrak Savaşına katıldıkları ve eğitim için gönderildikleri ortaya çıkar. Yalnız, daha önemli bilgi, bölge sorumlularının bu gençleri Tahran'ın ve yurtdışı operasyonların tek sorumlusu olan Devrim Muhafızları'nın bilgisi dışında örgütleyip bölgeye göndermeleri ve Mohsin Rizai'nin buna karşı çıkmasıdır. Aliyev iktidarının sessiz kalması İran'ın Azerbaycanlı İslamcılarla bağlarından kaynaklanabilir. İran bu videoları yayarak Aras'ın güneyindeki etnik Azerbaycanlı eylemcilerin eleştirilerine cevap vermenin yanı sıra Aras'ın kuzeyindeki İran'a bağlı kesimlere savaş zamanında Karabağ için elinden geleni yaptığını ancak Elçibey ve Aliyev devletlerinin onların yerine Batı, Türkiye ve İsrail'e yönelerek Karabağ'ın işgalini kabullendiklerini açıklamaya çalışmıştır.⁸³ Kendini Karabağ'ın en önemli savunucusu gibi sunan ve her an Karabağ için savaşa hazır olduğunu ileri süren kesimlerin sınanması için Eylül 2020'de başlayan II. Karabağ Savaşı'na değin beklemek gerekmiştir. II. Karabağ Savaşı bu kesimlerin önemli bir bölümünü zor duruma sokarak söyledikleriyle gerçekte yapmak istedikleri arasındaki tutarsızlığı gözler önüne sermiştir. Öte yandan, videolar Aliyev döneminde İran'ın en azından eğitim düzeyinde Azerbaycan'a yardım ettiğini göstermektedir. Bu yeni bilgi İran'da yaşayan bazı Türk milliyetçi kesimlerin benimsedikleri ve yaydıkları bilgiyi de sorgulamaktadır. Bu kesimlerin iddialarına göre İran savaş döneminde Azerbaycan'a değil yalnızca Ermenistan'a askeri destek sağlamıştır. Ancak, yayımlanan kısa videolar İran'ın savaşın sonuna doğru Azerbaycan'a sınırlı askeri eğitim sağladığını ve 50 milyon dolaklık silah satışını kararlaştırdığını göstermektedir (Rafsancani 26 Ağustos 1993'te 30 milyon dolarlık silah anlaşmasından söz eder).⁸⁴ Bu silahların Azerbaycan'a verilip verilmediği hakkında Azerbaycan tarafı bilgi yayımlamamıştır ancak satın alınması kararlaştırılan 50 veya 30 milyon dolarlık silah savaş sürecinde etkili olacak miktarda olamazdı.

Ermenistan'ın İran'la olan değişik antlaşmaları uygulamaması, Rusya'nın İran'ın sınırında yeniden konuşlanmasına aracılık yapması ve Karabağ ve çevresindeki 7 bölgenin işgaliyle İran'a iç güvenlik tehdidi oluşturmasına karşın Karabağ Savaşı döneminde İran-Ermenistan ilişkileri yükseliş eğilimi

82 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN> (Erişim: 2021.03.11).

83 Ömek için bkz.: "قره باغ، محور اصلی نشست تخصصی و بین المللی دانشگاه مذاهب اسلامی" *Qafqaz*, 15 Mart 2019 <https://bit.ly/2S0nk5n> (Erişim: 2021.03.11).

84 "خاطرات روزانه/آیت الله هاشمی رفسنجانی/سال 1372/کتاب «صلابت سازندگی»" <https://bit.ly/3hCyBDF>.

göstermiştir.⁸⁵ Cagaptay ve Murinson açısından İran'ın Nisan 1992'den başlayarak Ermenistan'a sağladığı gaz ve yakıt bu ülkenin savaşı sürdürebilmesine yardımcı olmuştur.⁸⁶ İran ve Ermenistan savaş döneminde onlarca ekonomik, kültürel, ulaşım ve bilimsel antlaşmaları imzalamışlar. Örneğin İran ve Ermenistan'ın ilk Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknolojik antlaşması ve ilk Kültürel ve Bilimsel Antlaşması 1992 yılında yapılmıştır.⁸⁷ 1998'de Kaveh Bayat ve İnatullah Rıza gibi Azerbaycan ve Türk karşıtlığıyla tanınan İranlı ve Ermeni siyasetçiler ve yazarların katılımıyla İran Dışişleri Bakanlığında gerçekleşen toplantıda Dışişleri Bakanı Yardımcısı Sadık Kharrazi söz konusu gelişmenin nedenini şöyle açıklar: "İran İslam Cumhuriyeti Ermenistan'ın bağımsızlığı döneminde bu ülkeye özel bir bakışı olmuştur. Başka bir yorumla, Ermenistan milletine karşı bir tür akrabalık ve ortak soydan gelme duygumuz olduğu için İran Ermenistan toplumunu ve ulusunu yabancı olarak görmemiştir." İran Dışişleri Bakanlığı'nda araştırmacı olarak çalışan İnatullah Rıza da konuşmalarında Azerbaycanlıları kendi kimliğini görmezden gelerek uydurma tarihyazımı ve gerçekleri değiştirmekle yeni bir kimlik kurgulamak isteyen bir halk olarak tanıtır. Ona göre, Azerbaycanlılar bu amaçlarına ulaşmak için ulusal kimliklerini koruyan halklara (İran ve Ermenistan'a) tecavüz etmeye kalkmışlardır. Rıza, tecavüzcü ve tecavüze uğrayanların yerini değiştirdikten sonra şöyle devam eder: "İran ve Ermenistan sayısız kurban verip, onlara dayatılan savaşlara ve yapılan kıyımlara karşın çok sayıda sıkıntıya göğüs gererek kendi ulusal kimliklerini kurmuşlardır." Bu toplantıda Ermeni Edward Kazaryan "İran'ın dengeli Karabağ siyasetine" değinerek iki ülke arasındaki askeri ve ekonomik ilişkilerin daha da genişlemesini ister. Tahran Üniversitesi hocası, İlahe Kulayı Karabağ Savaşını ve Rusya'nın Karabağ işgalindeki müdahalesini görmezden gelerek İran ve Rusya'nın Kafkasya bölgesine odaklanmasını 1994'te Azerbaycan ile Batılı şirketleri arasında yapılan petrol sözleşmeleri ile ilişkilendirir.⁸⁸ İran ve Ermenistan'ın 1992'de kurulan Ortak Ticaret Odası'nın başkanı Leon Aharunyan'a göre bu iki ülke "birbirlerinin en iyi komşuları olmuşlar ve iki ülke arasında hiçbir sorun yoktur."⁸⁹ O Ermenistan'ın İran için jeostratejik önemine de vurgu yapmıştır: "*Ermenistan dışında Türkiye'den*

85 Fatma Aslı Kelkitli, "Soğuk Savaş Sonrası Ermenistan-İran İlişkileri: Gelişen ve Derinleşen Bağlar," Ermeni Araştırmaları 46 (2013) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/639469> (Erişim: 11 Mart 2021)

86 Soner Cagaptay ve Alexander Murinson, "Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?," *The Washington Institute for Near East Policy* 30 (2005).

87 Örneğin bkz. Elaheh Kulayı ve Seyed Mehdi H. Taqiabadi, "Diplomasiye Elmiye İran dar Ravabete ba Armanestan," *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz* 25 no.108 (2019): 170-197.

88 Said Taqizade, "Hamayeshe İran va Armanestan," *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz*, no.24 (1988):176-187.

89 "متحد استراتژیک: مناسبات تجاری و اقتصادی ایران و ارمنستان", *Eqtesade İran*, Mayıs 2020, <http://ensani.ir/file/download/article/20120326153907-3021-1115.pdf> (Erişim: 2021. 03.17).

Çin'e kadar ülkeler hepsi Türktür. İran ve Ermenistan'ın 46 kilometrelik sınırı Çin için bile önemlidir. Türkler Pantürkizm düşüncesini bırakmamışlardır. Aşırı milliyetçi duygulardan oluşan Pantürkizm İran, Rusya ve Çin'i etkileyecektir."⁹⁰ Aharunyan bu demeçlerle küçük bir ülke olan Ermenistan'ın Avrupa'dan Çin duvarına değin büyük bir alandaki önemli rolünü telkin etmeye çalışır ve daha da önemlisi İran ve Ermenistan'ın rollerinin, görevlerinin ve tehditlerinin örtüşüğünü kanıtlamaya kalkar. Nitekim, Karabağ'ı Ermeni toprağı olarak sunan Ahurnyan açısından Karabağ sorunu Türk devletleri arasında kurulan Ermenistan'ın duvar rolünü pekiştirmek için "bölgedeki bazı ülkelerin" müdahilesiyle doğmuştur. O sözünü ettiği bu müdahileci bölge ülkelerinin adını vermemiştir ancak ilk akla gelen ülke Rusya'dır. Ahurnyan Karabağ ve çevresindeki bölgelerin işgaliyle genişleyen Ermeni duvarının daha da genişleyeceğini öngörmüştür.⁹¹ Onun bu bilgileri İran medyasıyla paylaşması İran tarafının da Ermenistan'ın duvar rolünden memnun olacağını varsaydığını gösterir. Arjomand ve Fallahi başka bir açıdan Ermenistan'ın duvar rolüne vurgu yaparlar. Onların açısından Rusya, Ermenistan ve İran üçgeninde Ermenistan kuzey-güney ekseninin önemli bir ögesidir. Yazarlar açısından, Ermenistan'ın rolü batı-doğu ekseninde ABD, Türkiye ve Azerbaycan'ın Hazar bölgesindeki etkilerini kısıtlamaktır. Dolayısıyla, bu açıdan Azerbaycan'ı dengeleyen Ermenileri kollamak ve İran'ın toprak bütünlüğüne tehdit oluşturan Azerbaycan'nın gücünü herhangi bir yolla kısıtlamak İran'ın çıkarlarıyla örtüşmektedir.⁹² Benzer düşünceleri paylaşan Goble açısından "Tahran, Bakü'nün İran'daki Azerbaycan ayrılıkçılığını teşvik edebilecek büyük bir zafer kazanmasını ya da Tahran'ın Orta Asya'daki etkisini genişletme çabalarını baltalayacak büyük bir yenilgiye uğramasını istemiyor."⁹³ Cornell'e göre savaş döneminde varılan İran-Ermenistan anlaşmaları Azerbaycan'ın elindeki en etkili araç olan ekonomik yaptırımların delinmesine katkıda bulunmuştur. Halliday'ın de değindiğı gibi bazı açıklamalarda, İran'ın "en azından" Ermenistan'a giden silahlar için bir geçiş yolu olarak kullanıldığı ve Ermeni savaşçılarının İran'da eğitildikleri ileri sürülmektedir.⁹⁴ Amir Ahmadiyan vd. araştırmasına göre İran ve Ermenistan Azerbaycan'ı ortak bir tehdit olarak gördüklerinden aralarındaki ilişkiyi genişletmişlerdir. Anılan

90 "ایران و ارمنستان: یک چشم انداز تاریخی" *Safar*, Kasım 2007, <http://ensani.ir/file/download/article/20120623092618-3097-12.pdf> (Erişim: 2021.03.11).

91 "ایران و ارمنستان: یک چشم انداز تاریخی" <http://ensani.ir/file/download/article/20120623092618-3097-12.pdf>

92 Mohammad Arjomandi ve Ehsan Fallahi, "Barrasiye Tatbiqiye Siyasete Khareciye İran va Torkiye dar Qafqaze Jonubi," *Motaleate Urasiyaye Markazi* 8, no.2 (2015): 215.

93 Paul Goble, "Coping with the Nagorno-Karabakh Crisis," *Fletcher Forum of World Affairs*, 16 (1992): 24.

94 Fred Halliday, "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia," in *Transcaucasian Boundaries*, eds. John Wright, Richard Schofield and Suzanne Goldenberg (Routledge, 2003).

araştırmada birinci tehdit olarak Azerbaycan'ın milliyetçi tutumu ve bu siyasetin İran Azerbaycan'ı üzerindeki etkisi ve öteki tehditler Hazar Denizi konusundaki anlaşmazlıklar, Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkisi ve bu ülkenin seküler yönetim düzeni olarak tanımlanmıştır. Yazarlara göre İran, Azerbaycan'ı dengelemek için Ermenistan ile ilişkilerini genişletmiştir.⁹⁵

SONUÇ

İran'ın Birinci Karabağ Savaşı'ndaki rolü birçok araştırmanın konusu olmuştur. Bu araştırmada rol kuramına dayanarak İran'ın bu savaştaki rolü incelenmiştir. Rol kuramı uluslararası alanda ülkelerin kendi rolleri, konuları, rol beklentileri ve kimliklerine ilişkin algılarını inceleyerek ülkelerin davranışlarını ve dış politikalarını yorumlamada yardımcı olmaktadır. Rol ve kimlik algıları iç siyaset ve tarih algısından etkilendiği için bu kuram iç siyaset, tarih algısı, kimlik siyaseti ve dış siyaset arasındaki bağları kavramaya katkıda bulunur. İran İslam Cumhuriyeti'nin Karabağ Savaşındaki tartışmalı rolü İran ulus devletinin söylemini biçimlendiren öğeler (İslamcılık, devrimcilik, milliyetçilik ve pragmatizm) ve bu söylemle iç içe dokunan kimlik ve rol algıları ile ülkenin ve bölgenin gerçekleri arasındaki çelişkilerin bir ürünüdür. İran kendine biçtiği İslamcı, devrimci rolden dolayı bir Müslüman ülkesini işgal eden Ermenistan'a karşı olması beklenirken milliyetçi ve pragmatist nedenlerden dolayı bu ülkeyle olan ilişkilerini sürdürmüştür. Benzer nedenden dolayı savaş döneminde İran'ın Azerbaycan'a karşı tutumu üç kez değişmiştir. Halk Cephesi iktidarı döneminde arabulucu rolü üstelenerek savaşın İran'ın kalabalık Türk nüfusu üzerindeki etkisini ve başka ülkelerin bölgeye girmesini önlemeye çalışmıştır. Kafkasya'ya kendileri dışında başka bir ülkenin girmesini istemeyen Rusya, Ermenileri kollayarak Şuşa ve Laçın'ın işgalinde belirleyici olmuştur. Böylece, İran'ın oynamak istediği arabulucu rolü boşa çıkıp Halk Cephesi iktidarı elde etmiştir. Halk Cephesi İran Azerbaycan'ı sorununa odaklanmakla Azerbaycan Cumhuriyeti için yeni bir rol tanımlamıştır. Bu olgu, zihinsel ve söylemsel olan rol tanımlarının çatışması için bir örnek sunmaktadır. Nitekim, Elçibey'in Azerbaycan için tanımladığı rol İran ve Rusya'nın kendileri için biçtiği rolle çatışıp Cornell'in ifadesiyle Türkiye için de aşırı Pan-Türkist görülmüştür.⁹⁶ Kendi içinde büyük Türk nüfusu ve yükselişte olan Türk-Azerbaycan milliyetçiliğiyle karşı karşıya olan İran ve öteki Türk Cumhuriyetlere örnek olmasından korkan Rusya, Halk Cephesinden en büyük tehdidi algılamışlardır. Elçibey'in devrilmesiyle iktidarı elde eden Aliyev, Halk Cephesi'nin

95 Bahram Amir Ahmadiyan, Habib Rezazadeh ve Ahmad Jarfi, "Tahlile Ravabete İran va Ermenistan ba Estefade az Chachube Nazariye Vaqeqarayiye Tadafoi," *Motaleat Urasiyeye Markazi* 9, no.1 (2016): 84.

96 Cornell, *Small Nations*, 282.

tanımladığı rolden vazgeçmekle yetinmeyip bu ülkeleri Azerbaycan'da rol oynamaya çağırmıştır. İran Aliyev'in söylediklerine inanmasa da Ermenistan ile ilişkilerini koruyup kullanarak Azerbaycan'da etkili olmaya çalışmıştır. Yalnız, İran'ın bu girişimi Rusya tarafından önlenmiştir. Nitekim, İran'ın girişimlerine karşın Ermenistan Zengilan'ı işgal ederek on binlerce Azerbaycanlıyı İran'a geçmeye zorlayıp İran'ın uçağını düşürmüştür. Rusya'nın doğrudan ve dolaylı müdahalesi olmadan gerçekleşmesi olanaksız olan bu tehditlere karşı İran sessiz kalarak Rusya'nın Kafkasya'daki rolünü kabullendiğini göstermiştir. Birçok araştırmacıya göre bağımsız, güçlü ve esinlendirici Azerbaycan Cumhuriyeti İran açısından bir tehdit olarak görülmektedir. Oysa Azerbaycan'ın işgale uğraması İran'ın Türk-Azerbaycan sorununun bitmesiyle sonuçlanmamıştır. Nitekim, savaştan sonra İran'da Türk etnik hareketleri daha da genişleyip Eylül 2020'de başlayan II. Karabağ Savaşında İran'ın birinci savaşındaki tartışmalı rolünün çelişkili yönlerini de gözler önüne sermiştir. Karabağ savaşları ve İran'ın Türk etnik hareketi İran'ın ulusal kimliği ve uluslararası rolüne ilişkin algısının ne denli çelişkili ve maliyetli olduğunu kanıtlayarak yeniden tanımlanmasının gerekli olduğunu göstermiştir. Bölgede çatışmaların sona ermesi için yalnızca İran değil tüm ülkelerin geçmişteki olaylardan ders çıkararak söylemsel ve zihinsel olan rol ve kimlik algılarını kazan-kazan oyunu yönünde yeniden tanımlamaları gerekli görülmektedir.

Teşekkür

Makalemi okuyup değerli önerilerde bulunan sayın Dr. Öğretim Üyesi Ali BAŞARAN hocama, Ermeni Araştırmaları dergisine ve hakemlere teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Adigbuo, Ebere Richard. "Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions. Politikon." *South African Journal of Political Studies* 34 (2007): 83–97
- Ak, Mehmet Ali. "Uluslararası İlişkiler'de Kimlik Analizi ve Rol Teorisi." *Uludağ Journal of Economy & Society* 38, no.1 (2019): 1999-239.
- Akbaba, Yasemin ve Özgür Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," in *Role Theory in the Middle East and North Africa: Politics, Economics and Identity*, eds. Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar (Routledge, 2019).
- Alizadeh, Naseraddin. "Imagined Iran after the Arrival of Islam in Aryanist Orientalist, Nationalist and Islamist Historiography." *Journal of History School L* (2021): 25-53.
- Alizadeh, Naseraddin. "Revising Iranian Nationalist Historiography and Shaping a New Intellectual Field." *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 9, no.5 (2020): 3456-3478.
- Alizadeh, Naseraddin. *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan (Azerbaycan Öğrenci Harekâtı)*. Tebriz: Tebriz Üniversitesi, 2005.
- Amir Ahmadiyan, Bahram, Habib Rezazadeh ve Ahmad Jarfi. "Tahlile Ravabete İran va Ermenestan ba Estefade az Chachube Nazariye Vaeqarayiye Tadafoi." *Motaleat Urasiyaye Markazi*, no.1(2016): 19-41.
- Arjomandi Mohammad J. ve Ehsan Fallahi. "Barrasiye Tatbiqiye Siyasete Khareciye İran va Torkiye dar Qafqaze Jonubi." *Motaleate Urasiyaye Markazi*, no.2 (2015):211-228.
- Asker, Ali, ve Zeynep Gizem Özpınar. "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, no.1 (2021): 83-106.
- Başaran, Ali. "Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBF, 2013.
- Başaran, Ali. *Annales Araştırma Yöntemine Göre Türkiye'nin Uluslararası Politikadaki Yeri ve Rolünün Değişimine Rusya'nın Etkisi (1699-2017)*, Ankara: İmaj Yayınevi, 2018.

- Biddle, Bruce J. "Recent Developments in Role Theory." *Annual review of sociology* 12, no.1 (1986): 67-92.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. "Konstrüktivizm ve Rol Teorisi." *Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler* içinde, Tayyar Arı (ed.), 127-150. Bursa: MKM Yayınları, 2013.
- Cagaptay, Soner, and Alexander Murinson. "Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?," *The Washington Institute for Near East Policy* 30 (2005).
- Cantir, Cristian and Juliet Kaarbo. "Contested Roles and Domestic Politics: Reflections on Role Theory in Foreign Policy Analysis and IR Theory." *Foreign Policy Analysis* 8, no.1 (2012): 5-24.
- Cornell, Svante. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Croissant, Michael P. *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Greenwood Publishing Group, 1998.
- Diekman, Amanda B., and Monica C. Schneider. "A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes." *Psychology of Women Quarterly* 34.4 (2010): 486-497.
- Elaheh Kulai ve Seyed Mehdi H. Taqiabadi. "Diplomasiye Elmiye İran dar Ravabete ba Armanestan." *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz*, no.108 (2019): 170-197.
- Goble, Paul A. 1992. "Coping with the Nagorno-Karabakh Crisis." *Fletcher Forum of World Affairs* 16 (2): 14-28.
- Goltz, Thomas. "Eurasia Letter: The Hidden Russian Hand." *Foreign Policy* 92 (1993): 92-116.
- Gökdağ, Bilgehan A., ve M. Rıza Heyet. "İran Türklerinde Kimlik Meselesi." *Bilig*, no.30 (2004): 51-84.
- Halliday, Fred, "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia." Wright, Goldenberg and Schoefield (eds.), *Transcaucasian Boundaries*, Routledge, 2003.

- Hindin, Michelle J. "Role Theory." *The Blackwell encyclopedia of sociology* (2007): 1-3.
- Holsti, Kalevi J. "National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy." *International Studies Quarterly* 14, no.3 (1970): 233-309.
- Ismayıl, Mammad. "Azerbaycan Türklerinin Özgürlük Mücadelesinde Şiirin Rolü." *Türk Dünyası Araştırmaları* 125, no.246 (2020): 41-50.
- İpek, Cemil Doğaç. "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no.1 (2012): 267-283.
- Magid, Alvin. "Role Theory, Political Science, and African Studies." *World Politics* 32, no.2 (1980): 311-330.
- Mahmudlu, Ceyhun, and Shamkhal Abilov. "The Peace-making Process in the Nagorno-Karabakh Conflict: Why did Iran fail in Its Mediation Effort?." *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 26, no.1 (2018): 33-49.
- Peuch, Jean-Christophe "Caucasus: Iran Offers To Mediate In Nagorno-Karabakh Dispute," 25 Temmuz 2001, RFL/RL <https://www.rferl.org/a/1097022.html>.
- Riaux, Gilles. "The Formative Years of Azerbaijani Nationalism in Post-Revolutionary Iran." *Central Asian Survey* 27, no.1 (2008): 45-58.
- Sarıkaya, Yalçın. "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7, no.1 (2021): 84-103.
- Sarıkaya, Yalçın. *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat, 2008.
- Shaffer, Brenda. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. MIT Press, 2002.
- Souleimanov, Emil, and Ondrej Ditrych. "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood." *Middle East Policy* 14, no.2 (2007): 101-116.
- Souleimanov, Emil, Kamil Pikal, and Josef Kraus. "The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration?." *Middle East Review of International Affairs (Online)* 17, no.1 (2013): 71-91.

“Ayrılıq Şeri”, <https://az.wikipedia.org/wiki/Ayr%C4%B1%C4%B1q>

“Azerbaijan – Between America and Iran,” *Russia in Global Affairs*, 12 Temmuz 2006,
<https://web.archive.org/web/20081202180412/http://eng.globalaffairs.ru/numbers/16/1044.html>

“روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ” *Tabnak*, 24 Ekim 2018,
<https://bit.ly/3gw4XyN>

"سردار حقیقت پور در کنار حیدر علی اف" *Aparat*, 2016, <https://bit.ly/3kgLtAW>

"عبدالله گل رئیس جمهور ترکیه در تبریز"

Joint Statement of the Heads of State in Tehran, Tehran, 7 Mayıs, 1992
https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/ArmeniaAzerbaijanIran_JointStatementHeadsOfState1992.pdf

Youtube, 28 Ekim 2017, 2:06. <https://www.youtube.com/watch?v=iHX0vUP-opA>

Yayın Geliş Tarihi: 02.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Gazi, Mehmet Ali, Mehmet Ozan Gülada. "Ermenistan'da Lenin'in Kült Liderlik Propagandası ve Müzik: "Lenin'e Bağlılık" Şarkısının Göstergibilimsel Analizi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 141-161.

Araştırma Makalesi

ERMENİSTAN'DA LENİN'İN KÜLT LİDERLİK PROPAGANDASI VE MÜZİK: "LENİN'E BAĞLILIK" ŞARKISININ GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZİ

(LENIN'S CULT LEADERSHIP PROPAGANDA AND MUSIC IN ARMENIA:
A SEMIOTIC ANALYSIS OF THE SONG OF "DEDICATION TO LENIN")

Mehmet Ali GAZİ*
Mehmet Ozan GÜLADA**

Öz: 20. yüzyılda şarkılar, kült liderlik propagandasında etkin bir şekilde kullanılmıştır. Sovyetler Birliği'ne bağlı sosyalist cumhuriyetlerde de Vladimir Lenin'in kült liderlik propagandasına yönelik şarkılar hazırlanmıştır. Bu şarkılardan biri de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (ESSC) sözleri Lyudvig Duryan'a, bestesi ise Aleksandr Harutyunyan'a ait "Lenin'e Bağlılık" (Չոն Լենինին) adlı şarkı olmuştur. Çalışmada Lenin'e Bağlılık şarkısının sözleri üzerinden Lenin'in kült liderlik propagandasının ne şekilde inşa edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmada şarkının sözleri dilbilimci Roman Jakobson'un göstergibilim anlayışı ışığında analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında şarkının sözleri üzerinden Ermeni halkına Lenin'in kurtarıcı olarak sunulduğu ortaya çıkarılmıştır. Diğer yandan şarkıda Ermeni halkının Lenin'in düşüncelerini benimsediğine yönelik mesaj

* ORCID: 0000-0002-9239-4187.
Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, ali.gazi@ozal.edu.tr.

** ORCID: 0000-0001-8233-2321.
Öğr. Gör., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, mehmet.gulada@ozal.edu.tr.

verilmiş, bu şekilde Ermenistan'da Lenin'in güçlü bir liderlik kültürüne sahip olduğu algısı meydana getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Vladimir Lenin, Propaganda, Kült Liderlik, Müzik*

Abstract: *Songs were used effectively in cult leadership propaganda in the 20th century. Songs were also prepared for Vladimir Lenin's cult leadership propaganda in the socialist republics of the Soviet Union. One of these songs was the "Dedication to Lenin" (Չոն Լենինին) whose lyrics were written by Lyudvig Duryan and which was composed by Alexander Arutiunian in the Armenian Soviet Socialist Republic (ASSR). In the study, it was tried to reveal how Lenin's cult leadership propaganda was constructed through the lyrics of the song "Dedication to Lenin". For this purpose, the lyrics of the song were analyzed in the light of the semiotic understanding of linguist Roman Jakobson. In the light of the findings, it was revealed that Lenin was presented to the Armenian people as a savior through the lyrics of the song. On the other hand, the song gave message that the Armenian people embraced Lenin's thoughts and in this way, the perception that Lenin had a strong leadership cult in Armenia was tried to be formed.*

Keywords: *Armenia, Vladimir Lenin, Propaganda, Cult Leadership, Music*

Giriş

Sovyetler Birliği (SSCB) kurulduğunda pek çok farklı ulusu bir araya getirmiştir. Bu aşamada SSCB yönetimi, sınırları içerisinde bulunan ulusları tek çatı altında bir arada tutmak amacıyla ortak değerler oluşturmaya çalışmıştır. Bu amaçla Komünizm ideolojisi SSCB'nin ortak değeri haline getirilmiş ve SSCB propagandası tarafından Komünizm ideolojisiyle birlikte farklı uluslardan bir araya gelen SSCB halkının, eşit bir şekilde yaşadığına yönelik mesajlar verilmiştir. Diğer yandan yine SSCB halkları nezdinde ortak bir değer oluşturabilmek için SSCB'de birleştirici bir lider ortaya konulmaya çalışmıştır. Bu aşamada SSCB'nin kurucusu Vladimir Lenin, ülkede kült lider olması hedeflenmiştir. Kült liderin ulusal birliği sağlayacağı düşüncesinden¹ hareketle Lenin, SSCB'de kült lider olarak inşa edilerek SSCB'deki farklı ulusların, kült liderin etrafında bir araya getirilmesi planlamıştır. Propagandadaki tek yönlü iletişim² yoluyla da insanlara Lenin'in kült liderliği benimsetilmeye çalışılmıştır.

SSCB'de Lenin'in kült liderliğinin inşasında çeşitli araçlardan propaganda amaçlı yararlanılmıştır. Lenin'in heykelleri ve büstleri dikilmiş, çeşitli yerlere resimleri asılmış, resimlerinin bulunduğu geçitler düzenlenmiş, resmi paralara basılmış ve sözlerine atıfta bulunulmuştur. Diğer yandan SSCB'de Lenin'in kült liderlik propagandasında müzik de etkili bir şekilde kullanılmıştır. Bu aşamada sözlerinde Lenin'in adının yer aldığı marşlar hazırlanmış ve bu marşlardan SSCB'deki sosyalist cumhuriyetlerde Lenin'in kült liderlik propagandasında yararlanılmıştır. SSCB'yi oluşturan sosyalist cumhuriyetlerden biri olan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet'inde de (ESSC) hem marş hem de şarkı üzerinden müzik, Lenin'in kült liderlik propagandasında etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Uluslararası çalışmalar içerisinde SSCB ve müzik üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde:

- Sokoloff, Sovyet Rusya'da senfonik müziği³;
- Slonimsky, Sovyet müziği ve müzisyenleri⁴;

1 Abel Polese & Slavomir Horák, "A Tale of Two Presidents: Personality Cult and Symbolic Nation-Building in Turkmenistan," *Nationalities Papers* 43, no. 3, (2015): 460.

2 Özkan Avcı, "Propaganda Çeşitleri," içinde *İletişim ve Propaganda*, ed. Mustafa Karaca, Caner Çakı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 75.

3 Nikolai Sokoloff, "Symphonic Music in Soviet Russia," *The Musical Quarterly* 17, no. 2, (1931): 219-226.

4 Nicolas Slonimsky, "Soviet Music and Musicians," *Slavonic and East European Review. American Series* 3, no. 4, (1944): 1-18.

- Slonimsky, Sovyet müziğinin değişen tarzını⁵;
- Slusser, Stalin'in ölümünden itibaren Sovyet müziğini⁶;
- Schwarz, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Sovyet müziğini⁷;
- Schwadron, Sovyet eğitiminde müziği⁸;
- Gronow, etnik müzik ve Sovyet plak endüstrisini⁹;
- Bartle, SSCB'de müzik eğitimi¹⁰;
- Rice, Perestroyka döneminde Sovyet müziğini¹¹;
- Lephed, Rus Sovyet müzik eğitiminde Glasnost ve Perestroyka'yı¹²;
- Brooke, 1932–41 yılları arasında uluslararası arenada Sovyet müziğini¹³;
- Fairclough, Lenin ve Stalin döneminde Sovyet müzikal kimliğinin şekillendirilmesini¹⁴ incelemiştir.

Son yıllarda ulusal çalışmalar içerisinde ESSC'deki propaganda faaliyetlerini inceleyen çeşitli akademik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde: Çakı, ESSC'de Stalin dönemindeki Sovyet propaganda posterlerini¹⁵; Baytimur vd., ESSC'de SSCB'nin beş yıllık kalkınma planına yönelik propagandayı¹⁶; Çakı ve Gülada, ESSC'de Komünizm ideolojisi bağlamında Ermeni kadınların

5 Nicolas Slonimsky, "The Changing Style of Soviet Music," *Journal of the American Musicological Society* 3, no. 3, (1950): 236-255.

6 Robert M. Slusser, "Soviet Music since the Death of Stalin," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 303, no. 1, (1956): 116-125.

7 Boris Schwarz, "Soviet Music since the Second World War," *The Musical Quarterly* 51, no. 1, (1965): 259-281.

8 Abraham A. Schwadron, "Music in Soviet Education," *Music Educators Journal* 53, no. 8, (1967): 86-93.

9 Pekka Gronow, "Ethnic Music and Soviet Record Industry," *Ethnomusicology* 19, no. 1, (1975): 91-99.

10 Graham Bartle, "Music Education in the Soviet Union," *International Journal of Music Education*, no. 1, (1986): 33-37.

11 Christopher Rice, "Soviet Music in the Era of Perestroika," in *Culture and the Media in the USSR Today*, ed. Julian Graffy, Geoffrey A. Hosking (London: Palgrave Macmillan, 1989).

12 Laurence Lephed, "Glasnost and Perestroika in Russian Soviet Music Education," *British Journal of Music Education* 7, no. 3, (1990): 205-212.

13 Caroline Brooke, "Soviet Music in the International Arena, 1932–41," *European History Quarterly* 31, sayı 2, (2001): 231-264.

14 Fairclough, Pauline. *Classics for the Masses: Shaping Soviet Musical Identity under Lenin and Stalin*. The United Kingdom: Yale University Press, 2016.

15 Caner Çakı, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 61, (2018): 271-296.

16 Tuğba Baytimur, Caner Çakı & Ferit Arda Arıca, "The Propaganda in Armenia of the Five-Year Development Plans Implemented in the Soviet Union," *Review of Armenian Studies*, Issue 42, (2020): 81-102.

propaganda posterlerindeki temsilini¹⁷ incelemiştir. Diğer yandan Çalışkan ve Yılmaz ise doğrudan propaganda posterleri üzerinden ESSC'de Lenin'in kült liderlik propagandasını ele almıştır¹⁸. Çalışmada örneklem olarak belirlenen ESSC'de kullanılan 8 propaganda posterleri, dilbilimci Charles William Morris'in göstergibilim kavramları ışığında analiz edilmiştir. Elde edilen bulgularda propaganda posterleri üzerinden Ermenistan'daki sosyal ve ekonomik kalkınmayla Lenin'in özdeşleştirildiği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde propaganda posterlerinde yer verilen görsel ve yazılı göstergeler üzerinden Lenin'in lider olarak Ermeni halkına benimsetilmeye çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Karaburun Doğan vd. ise ESSC'nin milli marşı üzerinden ESSC'deki Komünizm propagandasını ele almıştır¹⁹. Çalışmada 1944-1991 yılları arasında ESSC'de kullanılan milli marş, ESSC'deki Komünizm propagandası bağlamında göstergibilim ve müzik analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada dil bilimciler Ferdinand de Saussure, Charles Sanders Peirce ve Roland Barthes'in göstergibilim kavramları üzerinden milli marşın sözleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgularda şarkının sözlerinde Komünist Parti'ye yönelik olumlu bir algı oluşturulmaya çalışıldığı, Lenin kült liderlik propagandasına yer verildiği ve Ekim Devrimi'nin kurtuluş olarak kitlelere aktarıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Mevcut çalışmada ise sözleri Lyudvig Duryan'a, bestesi ise Aleksandr Harutyunyan'a ait "Lenin'e Bağlılık" (Չն՛ս Լենինին) adlı şarkı²⁰ özelinde müziğin, ESSC'deki Lenin'in kült liderlik propagandasındaki rolünün ortaya konulması amaçlanmıştır. Şarkının sözleri, göstergibilimsel açıdan analiz edilerek, Lenin'in kült liderlik propagandasında hangi söylemlere yer verildiği, hangi konuların ön plana çıkarıldığı ve Lenin'in kitlelere nasıl sunulduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu aşamada çalışmada "ESSC'deki Lenin'in kült liderlik inşasında müzik propaganda amaçlı ne şekilde kullanılmıştır?" sorusuna yanıt aranması hedeflenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, ESSC'nin tarihine ışık tutması, Lenin'in ESSC'deki kült liderlik propagandası hakkında bilgi vermesi ve kült liderlik propagandasında müziğin rolünü yansıtması bakımından önem taşımaktadır.

17 Caner Çakı & Mehmet Ozan Gülada, "Komünizm İdeolojisi Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsili," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 66, (2020): 49-71.

18 Sadık Çalışkan & Mehmet Barış Yılmaz, "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşası," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 65, (2020): 75-100.

19 Derya Karaburun Doğan, Mehmet Ali Gazi & Caner Çakı, "Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme," *Ermeni Araştırmaları*, sayı 67, (2020): 137-155.

20 "Aleksandr Harutyunyan," *AV Production*, erişim 11 Şubat 2021.
<https://avproduction.am/?page=person&id=532&ln=am>.

1. Müziğin Kült Liderlik Propagandasındaki Rolü

Kült liderlik, liderin kitleler nezdinde güçlü bir otorite haline getirilmesini ifade etmektedir. Kitlelerin liderleri kült lider olarak benimsemesinde de propagandanın etkili bir şekilde yararlanılabilmektedir. Bir liderin kült lider olarak inşa edilmesinde pek çok neden yer alabilmektedir. Kült liderlik propagandasında kitlelerin lidere saygı duymasının amaçlanması²¹ bunlardan biridir. Kült lidere saygı duyulmasıyla, kült liderin aldığı kararların kabullenilmesi ve bu şekilde kitleler nezdinde liderin otoritesinin meşrulaştırılması amaçlanabilmektedir. Kült lider üzerinden ülkedeki farklı etnikten, kültürden veya düşünceden insanın bir araya getirilmesi de kült liderliğin inşa edilmesinin nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Kült liderlik propagandasında kült liderin hayatını halkına adadığına ve ülkede halkı için en doğru kararı alabilen kişinin kült lider olduğuna yönelik algılar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde ülke içerisinde farklı etnik yapıdan insanlar, kült lidere sevgi duyabilmekte ve liderliğini benimseyebilmektedir. Kült liderin kitleler tarafından benimsenmesi, farklı etnik yapıdan insanların devlete bağlılığını arttırabilmekte ve ayrılıkçı söylemlere yönelmesini engelleyebilmektedir. Diğer yandan kült liderlik üzerinden lidere karşı oluşabilecek her türlü muhalefetin de engellenmesine çalışılabilmektedir²². Bu aşamada kült liderlerin halkın büyük bir çoğunluğu tarafından desteklendiği algısı oluşturularak, kült liderlere yönelik karşıt söylemlerin geri plana itilmesi hedeflenebilmektedir.

Kült liderlik inşasında resim, fotoğraf, film ve şiir gibi pek çok alandan propaganda amaçlı yararlanılabilmektedir. Müzik de kült liderlik propagandasında yararlanılan alanlardan biridir. Müzik, insanların duygularına hitap edebilmekte ve geçmişte yaşadığı kimi olayları anımsamasını sağlayabilmektedir. Bunun yanında türküler, şarkılar ve marşlarda yer alan sözler üzerinden insanlara belirli propaganda mesajları aktarılabilmektedir. 20. yüzyılda müzik, liderlere yönelik bestelenen şarkılar üzerinden kült liderlik propagandalarında etkili bir şekilde kullanılmıştır. Nazi Almanya'sında Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) lideri Adolf Hitler'e sözlerinde yer verilen "Horst-Wessel-Lied", kült liderlik propagandasında kullanılan şarkılardan biri olmuştur. Şarkıda Her sokakta Hitler'in bayrağı dalgalanacak (*Bald flattern Hitlerfahnen Über allen Strassen*) sözüyle²³, Hitler'in liderliğinde Almanya'da

21 Geremie Barmé, *Shades of Mao: The Posthumous Cult of the Great Leader: The Posthumous Cult of the Great Leader* (The United Kingdom: Routledge, 2016): 13.

22 Çalışkan & Yılmaz, "Ermenistan," 79.

23 "The Horst Wessel Song – Lyrics," *Alpha History*, erişim 13 Şubat 2021.
<https://alphahistory.com/nazigermany/the-horst-wessel-song-lyrics/>.

NSDAP'nin ve Nazizm ideolojisinin hakim olacağına yönelik algı meydana getirilmiştir. Benzer şekilde Ulusal Faşist Parti (*Partito Nazionale Fascista*, PNF) lideri Benito Mussolini'ye sözlerinde yer verilen "Giovinezza" adlı şarkı da kült liderlik propagandasında kullanılan bir diğer şarkıdır. Şarkının belirli yerlerinde Mussolini'ye atıfta bulunulmuş²⁴ ve yapılan atıflar üzerinden Mussolini'nin kült liderliği ön plana çıkarılmıştır. Şarkının bir kıtasında İtalya'nın sınırlarındaki İtalyanlar yeniden harekete geçti; Mussolini onları yeniden harekete geçirdi (*Dell'Italia nei confini Son rifatti gli italiani; Li ha rifatti Mussolini*) sözlerine yer verilmiştir.

Kült liderlik propagandası için hazırlanan şarkılar, önemli günlerde geniş kitlelerin katıldığı toplantılarda, mitinglerde veya kutlamalarda çalınabilmektedir. Diğer yandan katılımcılar, kült lidere övgüler içeren şarkıyı hep bir ağızdan söyleyebilmektedir. Bu şekilde şarkıların çalınması ve insanların şarkının sözlerine eşlik etmesi kült liderlerin, geniş halk kitleleri tarafından desteklendiğine yönelik mesaj verilmektedir.

Kült liderlik propagandasında şarkılar çeşitli amaçlar için hazırlanabilmektedir. Kült liderin önderliğinde kazanılan bir savaştan sonra liderin kitleler nezdinde kahramanlığına ve kurtarıcılığına vurgu yapmak amacıyla şarkı hazırlanabilmektedir. Kült liderlik propagandası için hazırlanan bu şarkı, zaferin yıl dönümlerinde yapılan kutlamalarda çalınabilmekte ve bu şekilde kitlelere liderin başarıları hatırlatılabilmektedir. Kült liderin halk desteğine vurgu yapılması için de kült liderlik propagandasında şarkılardan yararlanılabilmektedir. Şarkının sözlerinde kitlelerin, kült lidere olan sevgisine atıfta bulunarak, ülke genelinde kült liderin güçlü bir halk desteğine sahip olduğu vurgulanabilmektedir. Ayrıca kült liderlik propagandası için hazırlanan şarkılar üzerinden ordunun, lidere olan bağlılığı da ön plana çıkarılabilmektedir. Bu aşamada askeri geçitler sırasında kült lidere vurgu yapan şarkının söylenmesiyle ordunun lidere olan bağlılığına yönelik mesaj verilebilmektedir. Diğer yandan kült lidere atfedilen şarkılar üzerinden kült lidere sevgi ve bağlılık duyan nesillerin yetiştirilmesi amaçlanabilmektedir. Bu amaçla da okullarda öğrencilere kült liderlik propagandası amacıyla hazırlanan şarkılar söyletebilmekte, şarkılarda yer alan sözler üzerinden kült liderler, öğrencilere kurtarıcı ve kahraman olarak sunulabilmektedir.

Kült liderlerin iktidardan düşmesi veya ülkelerinde otoritelerini kaybetmeleri sonucunda da kült liderlik amacıyla hazırlanan şarkılar propaganda etkisini önemli ölçüde kaybedebilmektedir. Kimi zaman da kült liderlerin karşıtlarının

24 "Ulusal Marşlar ve Vatansever Şarkılar 'Giovinezza' Şarkı Sözleri," *Lyrics-on*, erişim 13 Şubat 2021. <https://lyrics-on.net/en/1012053-giovinezza-anthem-of-fascist-italy-1924-1943-lyrics.html>.

iktidara gelmesi sonucunda kült liderlere atfedilen propaganda şarkıları yasaklanabilmekte ya da şarkılardan kült liderlerin ismi çıkarılabilmektedir.

2. SSCB’de Kült Liderlik Propagandasında Müzik

1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi’nden sonra Bolşevikler, ülke yönetimini devralmış ve ülkede Komünizm ideolojisi hakim kılınmıştır. Bolşevikler, yönetimi devraldıktan sonra ülkede köklü reformlara girişmiş, aynı zamanda başlayan Rus İç Savaşı’nda da Beyaz Ordu’ya karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tüm bu süreçte Sovyetler Birliği Komünist Partisi lideri Vladimir Lenin, gerek ülkede Komünizm ideolojisinin hakim kılınmasında gerekse Beyaz Ordu’ya karşı verilen mücadelede liderliği üstlenmesi nedeniyle ülke siyasetinde ön plana çıkmıştır. Yeni rejim, ülkede Lenin’in kült liderlik propagandasına yönelmiş ve Lenin, kitleler nezdinde büyük bir otorite haline getirilmeye çalışmıştır.

Lenin’in ölümünden sonra SSCB’nin liderliğine gelen Joseph Stalin döneminde Lenin’in kült liderlik propagandası etkin bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Lenin’in kült liderlik propagandası kapsamında çeşitli yerlere Lenin’in heykelleri dikilmiş ve resimleri asılmıştır. Lenin öldüğünde de cesedi tahnit edilerek Lenin’in Mozolesi’ne (*Мавзолей Ленина*) yerleştirilmiştir. Lenin kült liderlik propagandasında çeşitli araçlardan yararlanılmıştır. Özellikle posterler, Lenin’in kült liderlik propagandasında etkili bir şekilde kullanılmıştır. Propaganda posterlerinde Lenin, Komünizm ideolojisiyle özdeşleştirilmiş²⁵, propaganda posterleri üzerinden Lenin’in düşüncelerinin kitleler tarafından benimsendiğine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Lenin’le birlikte Stalin’in de kült liderlik propagandasına gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla Stalin’in kült liderlik propagandasında Stalin ve Lenin’in bir arada olduğu görsellere yer verilmiş, Stalin’in Lenin’in düşüncelerini yaşattığına ve onun liderliğini sürdürdüğüne yönelik algılar oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer yandan SSCB’deki kült liderliğin sunumunda abartıya yer verilmiştir²⁶. Örneğin, hazırlanan propaganda posterlerinde Stalin devasa şekilde sunulmuştur.

Lenin ve Stalin’in liderlik kültleri İkinci Dünya Savaşı’nda etkin bir şekilde kullanılmıştır. 22 Haziran 1941 tarihinde Nazi Almanyası’nın SSCB’yi işgale

25 Çalışkan & Yılmaz, “Ermenistan,” 96.

26 Graeme Gill, “The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union,” *British Journal of Political Science* 10, no. 2, (1980): 167.

girişmesinden sonra SSCB propagandası, Lenin ve Stalin’in liderlik kültüründen SSCB halkı arasında dayanışmayı güçlendirmek amacıyla yararlanmıştır. Bu aşamada Sovyet askerlerinin, halkı için büyük fedakarlıklar yaptığı belirtilen Stalin’in emirlerine göre hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır²⁷. Diğer yandan Stalin’le birlikte Lenin’in de kült liderlik propagandası devam etmiştir. Stalin ve Lenin’in birlikte ön plana çıkarıldığı liderlik kültürü propagandası, Stalin’in ölümünden sonra Nikita Kruşçev’in SSCB lideri olmasına kadar sürmüştür. Kruşçev döneminde başlatılan Destalinizasyon ile (*десталинизация*) Stalin’in kült liderlik propagandası etkisini önemli ölçüde yitirmiştir. Stalin’in liderlik kültürü etkisini yitirmekle birlikte Lenin’in liderlik kültürü sürmüştür. Kruşçev’in Stalin’in liderlik kültürüne yönelik eleştirisi, Stalin’in liderlik kültürünün etkisini yitirmesine yol açmış, buna karşılık Lenin’in hedef alınmaması Lenin’in liderlik kültürünün sürmesini sağlamıştır. Bu dönemde Stalin’in heykellerinin kaldırılması, milli marşlardan isminin çıkarılması gibi uygulamalara gidilmiştir.

SSCB’de Lenin’in kült liderlik propagandasında heykel ve resmin dışında müzikten de etkili bir şekilde yararlanılmıştır. Bu aşamada milli marşlar, Lenin’in kült liderlik propagandasında önemli bir rol üstlenmiştir. SSCB’ye bağlı sosyalist cumhuriyetlerin milli marşlarında Lenin’in ismine çeşitli şekillerde yer verilmiş²⁸ ve Lenin’in liderliğine vurgu yapılmıştır. Örneğin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin milli marşında Yolumuz Lenin’in yolu, partimiz bizim liderimizdir (*Yolumuz Lenin yoludur, partiyadır rəhbərimiz*)²⁹, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin milli marşında Ölümsüz Lenin ebedi ateşle gösterdi bize (*Լենինն անսահ մեզ հուրն անդեղ պարզեց*)³⁰, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin milli marşında Lenin’in bilgeliğiyle yükseldi (*ლეონოს სობრძნოს ამაღლებული*)³¹, Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin milli marşında Lenin özgürlüğün yolunu açtı (*Į laisvę mums Leninas nušvietė kelią*)³² ve Letonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin milli marşında da Lenin’in mutluluğa ve şana giden

27 Mehmet Ali Gazi, Caner Çakı & Mehmet Ozan Gülada, “İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyet Kült Lider Propagandasında Vladimir Lenin ve Joseph Stalin’in Sunumu,” *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi* 1, sayı 2, (2018): 28.

28 Karaburun Doğan, Gazi & Çakı, “Sovyetler Birliği’nde,” 139.

29 “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı,” *Jiosaavn*, erişim 11 Şubat 2021. <https://www.jiosaavn.com/lyrics/anthem-of-the-azerbaijan-ssr-lyrics/Hzo9QRN0ZGI>.

30 Lyrics Translate. “Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı.” Erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/national-anthem-armenian-soviet-socialist-republic-national-anthem-armenian-sovie.html-0>.

31 “Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı,” *Lyrics Translate*, erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/anthem-georgian-ssr-post-stalinist-%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90.html>.

32 “Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı,” *Lyrics Translate*, erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/lithuanian-soviet-socialist-republic-anthem-lietuvo.html-5>.

yolunda (*Pa Ğeņina ceļu uz laimi un slavu*)³³ şeklinde Lenin'in ismine atıfta bulunulmuştur. Lenin dışında milli marşlarda Stalin'in de ismine yer verilmiş ve onunda milli marşlar üzerinden kült liderlik propagandası sürdürülmüştür. Buna karşılık Destalinizasyon'dan sonra Stalin'in ismi milli marşlardan çıkarılmıştır.

SSCB'de milli marşların dışında da Lenin'in liderlik kültü propagandasına yönelik şarkılar hazırlanmıştır. Bunlardan bir tanesi sözleri Nikolay Dobronravov'a, bestesi de Aleksandra Pahmutova'ya ait Savaş Yeninden Geliyor (*И вновь продолжается бой*) adlı şarkıdır³⁴.

SSCB'nin dağılmasından sonra Lenin'in kült liderlik propagandası önemli ölçüde etkisini yitirmiştir. SSCB'den bağımsızlığını kazanan ülkeler de milli marşlarını değiştirmiş ve yeni marşlarda da Lenin'in ismine yer verilmemiştir.

3. Yöntem

Son yıllarda göstergebilim yöntemi üzerinden propaganda alanında çok sayıda ulusal çalışmanın yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmalarda özellikle farklı göstergebilim modelleri kullanılarak görsellerin propaganda amaçlı incelendiği görülmektedir. Bu amaçla gerçekleştirilen çalışmalarda Sırbistan'daki antisemitist sergiden³⁵, ABD'deki Japonya karşıtı posterlere³⁶, Mussolini iktidarında kullanılan spor konulu posterlerden³⁷, Çin Kültür Devrimi'ndeki posterlere³⁸ kadar geniş bir yelpazede görsellerin propaganda amaçlı kullanımı incelenmiştir.

Bu çalışmada ise propaganda ve müzik ilişkisi göstergebilim yöntemi kullanılarak ele alınmıştır. Çalışmada "Lenin'e Bağlılık" isimli şarkının sözleri, nitel araştırma yöntemlerinden göstergebilim yöntemi kullanılarak

33 "Letonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı," *Lyrics Translate*, erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/soviet-latvia-state-anthem-latvijas-psr-himna-letonya-ssc-mar%C5%9F%C4%B1.html>.

34 Derya Karaburun Doğan, "Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşasında Müziğin Rolü: 'Savaş Yeniden Geliyor' Propaganda Şarkısı," *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 8, sayı 54 (2019): 155.

35 Özkan Avcı & Caner Çakı, "Milan Nedić İktidarında Sırp Toplumunda Düşman İnşası Propagandasına Yönelik Bir İnceleme," *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sayı 21, (2020): 81-110.

36 Serkan Kızılcı & Tamer Kavuran, "İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya Karşıtı ABD Propaganda Posterlerinin Korku Çekiciliği Bağlamında İncelenmesi," *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sayı 3, (2019): 63-78.

37 Gufran Dündar, "Mussolini İtalyası'nda Spor Yayıncılığı," *TRT Akademi* 4, sayı 8, (2019): 308-324.

38 Mehmet Ali Gazi, Caner Çakı, Mehmet Ozan Gülada, & Gül Çakı, "Çin Halk Cumhuriyeti Kültür Devrimi Sürecinde Okuma Alışkanlığının Propaganda Posterlerinde Sunumu," *Türk Kütüphaneciliği* 34, sayı 3, (2020): 406-431.

incelenmiştir. Bu aşamada dilbilimci Roman Jakobson’un göstergebilim kavramları ışığında şarkıda bir araya getirilen yazılı göstergeler üzerinden Lenin’in kült liderlik propagandasına yönelik hangi mesajların verildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sosyal bilimler alanında yaygın bir araştırma yöntemi olan göstergebilimde³⁹ Claude Lévi-Strauss’un İkili Karşıtlıklar Modeli⁴⁰ ve Karl Bühler’in Organon Modeli⁴¹ gibi modeller ve Ferdinand de Saussure, Charles William Morris ve Roland Barthes gibi dilbilimciler tarafından ortaya konulan çeşitli kavramlar bulunmaktadır. Göstergebilim alanındaki model ve kavramların önemli bir kısmı dilbilimciler tarafından sunulmuştur. Diğer yandan göstergebilim 20. yüzyılın ilk yarısında dilbilim çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu açıdan göstergebilim ilk başlarda dilbiliminin bir parçası olarak değerlendirilmiştir⁴². Jakobson da iletişim modeli çerçevesinde göstergebilim alanında çeşitli kavramlar sunmuştur. Jakobson’un iletişim modeli kapsamında altı sözlü iletişim etkeni (gönderen, bağlam, ileti, gönderilen, bağlantı ve kod) ve altı sözlü iletişim etkeninin de altı temel işlevi (duygusal, gönderimsel, çağrı, şiirsel, ilişki ve üstdil) bulunmaktadır.

Çalışmada “Lenin’e Bağlılık”ın sözleri, Jakobson’un duygusal, gönderimsel ve çağrı işlevleri üzerinden göstergebilimsel açıdan analiz edilmiştir. *Duygusal işlev*, mesajı gönderen tarafın tutum ve düşüncelerini ifade etmektedir⁴³. *Gönderimsel işlev*, gönderenin, alıcıya mesajı hangi ortamda sunduğunu açıklamaktadır. Son olarak *çağrı işlevi* ise gönderenin mesajı üzerinden alıcıda ne gibi bir değişimin olmasının amaçlandığını ifade etmektedir.

Jakobson’un göstergebilim modeli ışığında çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlar içerisinde propaganda posterleri üzerinden Çin propagandasında Sovyet Revizyonizmi⁴⁴; karikatürler üzerinden SSCB’nin

39 Mustafa Karaca, Mehmet Ali Gazi & Caner Çakı, “Kore Savaşı Ekseninde ABD-Çin ilişkilerinin Çin Propaganda Posterleri Üzerinden Analizi,” *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, sayı 2, (2020): 1147.

40 Tuğba Baytımur & Caner Çakı, “İkinci Dünya Savaşı’nda ABD’deki Yahudi Diasporasının Avrupa’daki Yahudileri Konu Alan Propaganda Pulları Üzerine İnceleme,” *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi* 11, sayı 1 (2021): 109.

41 Ebru Gülbuğ Erol, “Nazi Almanya’sında Yayıncılık, Nazizm İdeolojisinin Yayıdığı Anti-Semitist Söylemlerin İnşası ve Kitapların Propaganda Amaçlı Kullanımı,” *Türk Kütüphaneciliği* 34, sayı 4, (2020): 701.

42 Yasemin Keskin Yılmaz, Caner Çakı ve Arzu Kazaz, “Nazi Almanya’sı Döneminde Nazizm İdeolojisindeki Antisemitist Propaganda Mitlerinin Eğitime Yansımaları,” *Selçuk İletişim* 13, sayı 3 (2020): 1092.

43 John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş* Çev., Süleyman İrvan, 5. Basım (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017): 116.

44 Mehmet Sezai Türk, Özkan Avcı ve Tuğba Baytımur, “Çin Halk Cumhuriyeti’nde Sovyet Revizyonizmi’ne Karşı Kitapların Propaganda Amaçlı Kullanımı,” *Türk Kütüphaneciliği* 35, sayı 2, (2021): 165.

Batı Blok'u karşıtı propagandası⁴⁵ ve radyo yayını üzerinden İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'nın ABD karşıtı propagandası⁴⁶ incelenmiştir.

4. Bulgular ve Yorum

Çalışmanın bu kısmında “Lenin’e Bağlılık” şarkısının⁴⁷ beş bendi, ikinci ve dördüncü bentlerin aynı olması nedeniyle dört başlık altında göstergebilimsel açıdan analiz edilmiştir.

4. 1. Birinci Bent

<i>Մենք պահել ենք մեր սրտում,</i>	(Onu kalbimizde tuttuk,)
<i>Քն անունը որպես հույս:</i>	(Adın umut gibi:)
<i>Դու ես մեր հավատն անմար,</i>	(Sen bizim ölümsüz inancımızsın,)
<i>Դու ես խիղճը աշխարհի:</i>	(Sen dünyanın vicdanısın:)
<i>Դու մեզ հետ ես անընդհատ:</i>	(Her zaman bizimle birliktesin:)
<i>Դու մեզ հետ ես անընդհատ:</i>	(Her zaman bizimle birliktesin:)
<i>Քեզանով հպարտ:</i>	(Seninle gurur duyuyoruz:.)
<i>Քեզանով հպարտ:</i>	(Seninle gurur duyuyoruz:.)
<i>Քեզանով ենք դեպի հաղթանակ</i>	(Senin sayende galip geldik)

Duygusal İşlev	Kalp, umut, inanç, vicdan, gurur
Gönderimsel İşlev	Komünizm ideolojisiyle Lenin'in fikirlerinin özdeşleştirilmesi
Çağrı İşlevi	Komünizm ideolojisinin hakim kılınmasının Lenin'in düşüncelerinin benimsenmesiyle mümkün olabileceği

Tablo 1: Şarkının Birinci Bendinin Göstergebilimsel Analizi

45 Süleyman Şahan, “Sovyetler Birliği’nde Batı Blok’unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi,” *TRT Akademi* 5, sayı 9 (2020): 273.

46 Mehmet Barış Yılmaz, “İkinci Dünya Savaşı’nda Japon Medyasının ABD’ye Yönelik Faaliyetleri: Tokyo Rose Radyo Yayınları Üzerine İnceleme,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9, sayı 1 (2020): 548.

47 “Lenin’e Bağlılık Şarkısı,” *Lyrics Translate*, erişim 11 Şubat 2021.
<https://lyricstranslate.com/sr/honoured-armenian-state-folk-song-and-dance-ensemble-jon-lenin-lyrics.html>.

Duygusal işlev açısından incelendiğinde şarkıda kalp, umut, inanç, vicdan ve gurur kavramları ön plana çıkmaktadır. Şarkının ilk bendinde yer alan kavramlar üzerinden ESSC'de Lenin'e yönelik sevgi ve bağlılık mesajı verilmektedir.

Gönderimsel işlev boyutunda ele alındığında şarkıda Lenin'le Komünizm ideolojisinin özdeşleştirildiği algısı meydana gelebilmektedir. Şarkıda "kalbimizde tuttuk" sözleri, Lenin'in ölümünden sonra geçen zamana karşılık ESSC'de Lenin'e sevginin sürdüğüne yönelik mesaj verilmektedir. "Ölümsüz inanç" sözleriyle ESSC'de Lenin'in düşüncelerinin ve Komünizm ideolojisinin etkisine vurgu yapılmaktadır. "Bizimle birliktesin" söylemiyle de Lenin'in düşüncelerinin ESSC'deki varlığına göndermede bulunmaktadır. "Galip gelmek" sözleriyle hem Komünizm ideolojisinin ESSC'de hakim olmasının hem de ESSC'deki toplumsal ve ekonomik kalkınmanın belirtildiğine yönelik düşünce oluşmaktadır.

Çağrı işlevi açısından incelendiğinde şarkıda Komünizm ideolojisinin hakim kılınmasının Lenin'in düşüncelerinin benimsenmesiyle mümkün olabileceğine yönelik algıya ulaşılabilir. Bentte ESSC'nin elde ettiği kazanımlarda Lenin'in önemli bir rolü olduğuna vurgu yapılarak Ermeni halkı nezdinde Lenin'e yönelik olumlu bir algı inşa edilmeye çalışılmaktadır. "Umut gibi" ve "dünyanın vicdanı" söylemleriyle de Lenin'e yönelik oluşturulan olumlu algı güçlendirilmektedir. "Seninle gurur duyuyoruz" söylemi, Ermeni halkına atfedilmektedir. Bu açıdan bu sözler üzerinden Ermeni halkının genelinin Lenin'e yönelik sevgi duyduğuna yönelik düşünce meydana getirilmektedir.

4. 2. İkinci ve Dördüncü Bentler

Լենին սերն էս սեր,	(Lenin, sen bizim sevdamızsın,)
Վառ հուսերն էս սեր:	(Sen bizim parlak umutlarımızızsın:)
Դու կյանքի առավոտ,	(Sen, yaşamın şafağında,)
Մեզ առիթս թելեր:	(Bize kanatlar verdin:)
Կյանքն էս քո սվել,	(Bizim için hayatını verdin,)
Հանճարեղ մի առաջնորդ:	(Dahi liderimiz:)

Duygusal İşlev	Sevda, umut, yaşam
Gönderimsel İşlev	Lenin liderliğinde Ermenistan'da Komünizm'in hakim olması
Çağrı İşlevi	Ermenistan'ın parlak geleceğinin Lenin'in düşüncelerinin hakim kılınmasıyla mümkün olabileceği

Tablo 2: Şarkının İkinci ve Dördüncü Bendinin Göstergibilimsel Analizi

Duygusal işlev boyutunda ele alındığında şarkıda seveda, umut ve yaşam kavramları ön plana çıkmaktadır. Şarkının ikinci ve dördüncü bentlerinde doğrudan Lenin'i öven ve Lenin'e olan sevgiyi vurgulayan söylemlere yer verilmektedir.

Gönderimsel işlev açısından incelendiğinde şarkıda Lenin liderliğinde Ermenistan'da Komünizm'in hâkim olduğu algısı meydana gelebilmektedir. "Kanatlar vermek" sözleriyle Lenin liderliğinde Komünizm ideolojisinin Ermenistan'da etkili olmasına atıfta bulunulmakta ve Komünizm ideolojisiyle birlikte ESSC'de kalkınmaya vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan kanatlar söylemiyle, Komünizm ideolojisiyle birlikte Ermeni halkının özgürleştiğine yönelik de algı meydana gelebilmektedir. "Bizim için hayatını verdin" sözleriyle doğrudan Lenin'in kült liderlik propagandasına yer verilmektedir. Bir liderin hayatını halkına adadığı algısı, liderin kitleler tarafından benimsenmesinde ve takdir edilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Liderin dünyevi zevklerden mümkün olduğunca uzaklaşarak enerjisinin önemli bir bölümünü halkına harcadığı düşünüldüğünde insanlar, lidere sevgi ve saygı besleyebilmektedir. "Dahi liderimiz" sözleri, Lenin'in başarılı bir lider olduğuna yönelik algının oluşmasına yol açmaktadır. Bu şekilde Lenin'in fikirlerinin insanların yararına olan fikirler olduğuna yönelik düşünce meydana gelebilmektedir.

Çağrı işlevi boyutunda ele alındığında şarkıda Ermenistan'ın parlak geleceğinin Lenin'in düşüncelerinin hakim kılınmasıyla mümkün olabileceğine yönelik algıya ulaşılabilir. Bu aşamada Ermeni halkının Lenin'in fikirlerini benimsediği sürece sosyal açıdan mutlu ve huzurlu olacağı, ekonomik yönden de Ermenistan'ın kalkınacağına yönelik düşünce meydana gelebilmektedir.

4. 3. Üçüncü Bent

<i>Կո դրոշը վեհափառ,</i>	(Görkemli bayrağınla,)
<i>Երկներ ենք նվաճում:</i>	(Ülkemiz zafer kazanmaktadır:)
<i>Դու ես մեզ տանում վերն,</i>	(Bizi yukarı çıkarıyorsun,)
<i>Դու վեհ լեռն ես մեր կյանքի:</i>	(Sen hayatımızın yüksek dağısın:)
<i>Սերունդներ ենք թեզ համար,</i>	(Nesiller senin için,)
<i>Չորանում են ու աճում:</i>	(Gelişmekte ve güçlenmektedir:)
<i>Դու փառքի զավակ,</i>	(Sen şanlı çocuk,)
<i>Փրկության զավակ,</i>	(Kurtuluş çocuğu,)
<i>Քեզանով ենք դեպի հաղթանակ</i>	(Senin sayende galip geldik)

Ermenistan'da Lenin'in Kült Liderlik Propagandası ve Müzik: "Lenin'e Bağlılık" Şarkısının Göstergebilimsel Analizi

Duygusal İşlev	Zafer, gelişme, güçlenme, şan
Gönderimsel İşlev	Lenin liderliğinde Ermenistan'da Komünizm'in hâkim olması
Çağrı İşlevi	Ermenistan'ın gelişmesi ve kalkınması için Lenin'in fikirlerinin benimsenmesi gerektiği

Tablo 3: Şarkının Üçüncü Bendinin Göstergebilimsel Analizi

Duygusal işlev açısından incelendiğinde şarkıda zafer, gelişme, güçlenme ve şan kavramları ön plana çıkmaktadır. Şarkının bu bendinde doğrudan Lenin'e yönelik övgülere yer verilmektedir.

Gönderimsel işlev boyutunda ele alındığında şarkıda Lenin liderliğinde Ermenistan'da Komünizm'in hakim olduğu algısı meydana gelebilmektedir. "Görkemli bayrak" sözleri, Komünizm ideolojine atıfta bulunmaktadır. "Ülkemiz zafer kazanmaktadır" ve "Senin sayende galip geldik" sözleriyle ESSC'de Lenin liderliğinde Komünizm ideolojisinin hakim olduğu ve Komünizm ideolojisiyle birlikte de ESSC'de kalkınmanın gerçekleştiği algıları meydana gelmektedir. "Şanlı çocuk" ve "kurtuluş çocuğu" sözleriyle doğrudan kitleler nezdinde Lenin'e yönelik övgüde bulunmaktadır.

Çağrı işlevi açısından incelendiğinde şarkıda Ermenistan'ın gelişmesi ve kalkınması için Lenin'in fikirlerinin benimsenmesi gerektiğine yönelik algıya ulaşılabilmektedir. Şarkının bendinde Ermeni halkının Lenin sayesinde başarı elde ettiğine ve bu başarısını sürdürmesi için Lenin'in liderliğinde kurulan yönetimin korunması gerektiğine yönelik düşünce meydana gelebilmektedir.

4. 4. Beşinci Bent

Դու ես մեր կյանքի՝	(Sen bizim hayatımızsın)
Դու ես մեր սրտում՝	(Kalbimizdesin)
Դու ազգի փառքի զավակ՝	(Sen, milletin şanlı çocuğu)
Դու այս աշխարհին,	(Sen bu dünyaya,)
Բերեցիր հաղթանակ՝	(Zafer getirdin)
Քեզանով, քեզանով,	(Seninle, seninle,)
Քեզանով ենք հպարտ՝	(Seninle gurur duyuyoruz)
Քեզանով ենք հպարտ՝	(Seninle gurur duyuyoruz)
Քեզանով ենք հպարտ՝	(Seninle gurur duyuyoruz)

Duygusal İşlev	Hayat, kalp, şan, zafer, gurur
Gönderimsel İşlev	Lenin'in Ermenistan'da Komünizm ideolojisini etkin kılması
Çağrı İşlevi	Ermenistan'da Komünizm ideolojisinin sürmesi için Lenin'in düşüncelerinin terk edilmemesi gerektiği

Tablo 4: Şarkının Beşinci Bendinin Göstergibilimsel Analizi

Duygusal işlev boyutunda ele alındığında şarkıda hayat, kalp, şan, zafer ve gurur kavramları ön plana çıkmaktadır. Şarkının son bendinde yer verilen kavramlar üzerinden Lenin'e yönelik sevgi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Gönderimsel işlev açısından incelendiğinde şarkıda Lenin'in Ermenistan'da Komünizm ideolojisini etkin kıldığı algısı meydana gelebilmektedir. "Hayatımızsın" söylemiyle Lenin'in fikirlerinin Ermenistan'daki etkisi, "kalbimizdesin" sözleriyle de Lenin'e yönelik sevgi belirtilmektedir. "Zafer getirdin" söylemiyle Komünizm ideolojisinin dünyanın çeşitli yerlerinde etkin olmasında Lenin'in önemli bir rol oynadığına vurgu yapılmaktadır.

Çağrı işlevi boyutunda ele alındığında şarkıda Ermenistan'da Komünizm ideolojisinin sürmesi için Lenin'in düşüncelerinin terk edilmemesi gerektiğine yönelik algıya ulaşılabilmektedir. Şarkının "Seninle gurur duyuyoruz" sözleriyle bitirilmesi ve bunu üç defa belirtilmesiyle Ermeni halkının Lenin'e sevgi duyduğuna yönelik düşünce meydana gelmektedir.

Sonuç

Çalışmada incelenen "Lenin'e Bağlılık" şarkısında Lenin'in kült liderlik propagandası bağlamında çeşitli mesajların verildiği ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki şarkıya da ismini veren bağlılık kavramı olmuştur. Şarkıda yer alan göstergelerde, Ermeni halkının Lenin'in düşüncelerini benimsediği ve onun düşüncelerine bağlı kaldığı algısı meydana gelmektedir. Diğer yandan şarkıda Ermeni halkının Lenin'i sevdiğine yönelik de mesaj verilmiş, bu şekilde ESSC'de Lenin'in liderliğinin güçlü bir desteğe sahip olduğu düşüncesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Şarkı üzerinden Lenin liderliğinde Komünizm ideolojisinin ESSC'de etkin kıldığına ve bundan da Ermeni halkının memnun olduğuna yönelik algı meydana getirilmiştir.

Şarkıda Komünizm ideolojisi, ESSC'nin kurtuluşu olarak sunulmuş, aynı zamanda Komünizm ideolojisiyle ESSC'nin parlak bir geleceğe sahip

olacağına yönelik düşünce oluşturulmuştur. Şarkıda Komünizm ideolojisi yüceltilirken, Lenin, ESSC'de Komünizm ideolojisinin etkin kılınmasını sağlayan kişi olarak övülmüştür. Bu aşamada da Lenin, Ermeni halkına kurtarıcı olarak sunulmuştur. Şarkıda Lenin'in liderliğine yönelik de övgüye yer verilmiş, böylece Lenin'in liderliğinin Ermeni halkı nezdinde meşrulaştırılması söz konusu olmuştur. Nitekim Lenin'in başarılı bir kişi olduğuna atıfta bulunulması, Lenin'in aldığı kararların olumlu şekilde değerlendirilmesine yol açabilmektedir. Ayrıca şarkıda yer alan göstergelerde Lenin'in insancıl bir kişiliği olduğuna vurgu yapılmış, bu şekilde Ermeni halkında Lenin'e yönelik olumlu bir algı inşa edilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan Lenin'in hayatını halkına adadığına yönelik mesaj verilmiştir. Bu şekilde Lenin'in yalnızca Rus halkının değil, aynı zamanda SSCB'yi oluşturan tüm halkların lideri olarak algılanmasına yol açılmıştır.

Genel olarak ele alındığında şarkıda Ermeni halkının Lenin'i sevdiğine, ona saygı duyduğuna ve onun fikirlerine değer verdiğine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde şarkı üzerinden Lenin'in liderliğinin Ermeni halkı tarafından benimsediği düşüncesi ön plana çıkarılarak, Lenin'in kült liderlik propagandası gerçekleştirilmiştir. Lenin'in kült liderliğinin Ermeni halkı tarafından desteklediği mesajı üzerinden Lenin'in liderliğine yönelik oluşabilecek muhalefetin marjinalleştirilerek ortadan kaldırılması söz konusu olabilmektedir. Diğer yandan şarkıda Lenin'le Komünizm ideolojisi özdeşleştirilmiş, bu şekilde Komünizm ideolojisi Lenin'in kült liderlik propagandasının bir parçası haline getirilmiştir. Çalışma ESSC'de Lenin'in kült liderlik propagandasında müziğin rolü, "Lenin'e Bağlılık" şarkısı üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Gelecek çalışmaların farklı ülkelerde Lenin'in kült liderlik propagandasında kullanılan şarkıları veya marşları, mevcut çalışmada elde edilen bulgularla karşılaştırmalı olarak incelemesi, Lenin'in kült liderlik propagandasına ve müziğin kült liderlik propagandasındaki kullanımına ilişkin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alpha History. “The Horst Wessel Song – Lyrics.” Erişim 13 Şubat 2021.
<https://alphahistory.com/nazigermany/the-horst-wessel-song-lyrics/>.
- AV Production. “Aleksandr Harutyunyan.” Erişim 11 Şubat 2021.
<https://avproduction.am/?page=person&id=532&ln=am>.
- Avcı, Özkan. “Propaganda Çeşitleri.” İçinde *İletişim ve Propaganda*, ed. Mustafa Karaca, Caner Çakı. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018: 75-114.
- Avcı, Özkan & Caner Çakı. “Milan Nedić İktidarında Sırp Toplumunda Düşman İnşası Propagandasına Yönelik Bir İnceleme.” *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sayı 21 (2020): 81-110.
- Barmé, Geremie. *Shades of Mao: The Posthumous Cult of the Great Leader: The Posthumous Cult of the Great Leader*. The United Kingdom: Routledge, 2016.
- Bartle, Graham. “Music Education in the Soviet Union.” *International Journal of Music Education*, no. 1 (1986): 33-37.
- Baytimur, Tuğba, Caner Çakı & Ferit Arda Arıca. “The Propaganda in Armenia of the Five-Year Development Plans Implemented in the Soviet Union.” *Review of Armenian Studies*, Issue 42 (2020): 81-102.
- Baytimur, Tuğba & Caner Çakı. “İkinci Dünya Savaşı’nda ABD’deki Yahudi Diasporasının Avrupa’daki Yahudileri Konu Alan Propaganda Pulları Üzerine İnceleme.” *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi* 11, sayı 1 (2021): 99-128.
- Brooke, Caroline. “Soviet Music in the International Arena, 1932–41.” *European History Quarterly* 31, no. 2 (2001): 231-264.
- Çakı, Caner. “Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme.” *Ermeni Araştırmaları*, sayı 61 (2018): 271-296.
- Çakı, Caner & Mehmet Ozan Gülada. “Komünizm İdeolojisi Altında Ermeni Kadınların Propaganda Posterlerindeki Temsili.” *Ermeni Araştırmaları*, sayı 66, (2020): 49-71.

- Çalışkan, Sadık, & Mehmet Barış Yılmaz. "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Basında Yer Alan Propaganda Posterleri Üzerinden Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşası." *Ermeni Araştırmaları*, sayı 65 (2020): 75-100.
- Dündar, Gufran. "Mussolini İtalyası'nda Spor Yayıncılığı." *TRT Akademi* 4, sayı 8 (2019): 308-324.
- Erol, Ebru Gülbüç. "Nazi Almanya'sında Yayıncılık, Nazizm İdeolojisinin Yayıdığı Anti-Semitist Söylemlerin İnşası ve Kitapların Propaganda Amaçlı Kullanımı." *Türk Kütüphaneciliği* 34, sayı 4 (2020): 693-722.
- Fiske, John. *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Çev., Süleyman İrvan, 5. Basım. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- Gazi, Mehmet Ali, Caner Çakı & Mehmet Ozan Gülada. "İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Kült Lider Propagandasında Vladimir Lenin ve Joseph Stalin'in Sunumu." *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi* 1, sayı 2 (2018): 25-42.
- Gazi, Mehmet Ali, Caner Çakı, Mehmet Ozan Gülada, & Gül Çakı. "Çin Halk Cumhuriyeti Kültür Devrimi Sürecinde Okuma Alışkanlığının Propaganda Posterlerinde Sunumu." *Türk Kütüphaneciliği* 34, sayı 3 (2020): 406-431.
- Gill, Graeme. "The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union." *British Journal of Political Science* 10, no. 2 (1980): 167-186.
- Gronow, Pekka. "Ethnic Music and Soviet Record Industry." *Ethnomusicology* 19, no. 1 (1975): 91-99.
- Jiosaavn. "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı." Erişim 11 Şubat 2021. <https://www.jiosaavn.com/lyrics/anthem-of-the-azerbaijan-ssr-lyrics/Hzo9QRN0ZGI>.
- Karaburun Doğan, Derya. "Vladimir Lenin'in Kült Liderlik İnşasında Müziğin Rolü: 'Savaş Yeniden Geliyor' Propaganda Şarkısı." *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 8, sayı 54 (2019): 155-161.
- Karaburun Doğan, Derya, Mehmet Ali Gazi & Caner Çakı. "Sovyetler Birliği'nde Milli Marşlar Üzerinden Komünizm Propagandası: Ermenistan Üzerine İnceleme." *Ermeni Araştırmaları*, sayı 67 (2020): 137-155.

- Karaca, Mustafa, Mehmet Ali Gazi & Caner Çakı. “Kore Savaşı Ekseninde ABD-Çin ilişkilerinin Çin Propaganda Posterleri Üzerinden Analizi.” *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, sayı 2 (2020): 1142-1156.
- Keskin Yılmaz, Yasemin, Caner Çakı & Arzu. Kazaz. “Nazi Almanya’sı Döneminde Nazizm İdeolojisindeki Antisemitist Propaganda Mitlerinin Eğitime Yansıması.” *Selçuk İletişim* 13, sayı 3 (2020): 1081-1113.
- Kızılcı, Serkan, & Tamer Kavuran. “İkinci Dünya Savaşı’nda Japonya Karşıtı ABD Propaganda Posterlerinin Korku Çekiciliği Bağlamında İncelenmesi.” *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sayı 3 (2019): 63-78.
- Lepherd, Laurence. “Glasnost and Perestroika in Russian Soviet Music Education.” *British Journal of Music Education* 7, no. 3 (1990): 205-212.
- Lyrics-on. “Ulusal Marşlar ve Vatansever Şarkılar ‘Giovinezza’ Şarkı Sözleri.” Erişim 13 Şubat 2021. <https://lyrics-on.net/en/1012053-giovinezza-anthem-of-fascist-italy-1924-1943-lyrics.html>.
- Lyrics Translate. “Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı.” Erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/anthem-georgian-ssr-post-stalinist-%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A5%E1%83%90.html>.
- Lyrics Translate. “Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı.” Erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/lithuanian-soviet-socialist-republic-anthem-lietuvo.html-5>.
- Lyrics Translate. “Letonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Milli Marşı.” Erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/tr/soviet-latvia-state-anthem-latvijas-psr-himna-letonya-ssc-mar%C5%9F%C4%B1.html>.
- Lyrics Translate. “Lenin’e Bağlılık Şarkısı.” Erişim 11 Şubat 2021. <https://lyricstranslate.com/sr/honoured-armenian-state-folk-song-and-dance-ensemble-jon-leninin-lyrics.html>.
- Polese, Abel & Slavomir Horák. “A Tale of Two Presidents: Personality Cult and Symbolic Nation-Building in Turkmenistan.” *Nationalities Papers* 43, no. 3 (2015): 457-478.
- Rice, Christopher. “Soviet Music in the Era of Perestroika.” In *Culture and the Media in the USSR Today*, edited by Julian Graffy, Geoffrey A. Hosking, 88-106. London: Palgrave Macmillan, 1989.

- Schwadron, Abraham A. "Music in Soviet Education." *Music Educators Journal* 53, no. 8 (1967): 86-93.
- Schwarz, Boris. "Soviet Music since the Second World War." *The Musical Quarterly* 51, no. 1 (1965): 259-281.
- Slonimsky, Nicolas. "Soviet Music and Musicians." *Slavonic and East European Review. American Series* 3, no. 4 (1944): 1-18.
- Slonimsky, Nicolas. "The Changing Style of Soviet Music." *Journal of the American Musicological Society* 3, no. 3 (1950): 236-255.
- Slusser, Robert M. "Soviet Music since the Death of Stalin." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 303, no. 1 (1956): 116-125.
- Sokoloff, Nikolai. "Symphonic Music in Soviet Russia." *The Musical Quarterly* 17, no. 2 (1931): 219-226.
- Şahan, Süleyman. "Sovyetler Birliği'nde Batı Blok'unun Radyo Yayınlarının Karikatürler Üzerinden Eleştirisi." *TRT Akademi* 5, sayı 9 (2020): 270-291.
- Türk, Mehmet Sezai, Özkan Avcı & Tuğba Baytimur. "Çin Halk Cumhuriyeti'nde Sovyet Revizyonizmi'ne Karşı Kitapların Propaganda Amaçlı Kullanımı." *Türk Kütüphaneciliği* 35, sayı 2 (2021): 159-182.
- Yılmaz, Mehmet Barış. "İkinci Dünya Savaşı'nda Japon Medyasının ABD'ye Yönelik Faaliyetleri: Tokyo Rose Radyo Yayınları Üzerine İnceleme." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9, sayı 1 (2020): 541-563.

Yayın Geliş Tarihi: 19.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 23.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Tok Abdullah ve Mehmet Ali Budak. "Amerikan Basınında Urfa'da Ermeni Olayları (1915-1918)." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 163-185.

Araştırma Makalesi

AMERİKAN BASININDA URFA'DA ERMENİ OLAYLARI (1915-1918)*

(REFLECTIONS IN THE US PRESS OF EVENTS OF
ARMENIANS IN URFA (1915-1918))

Abdullah TOK**
Muhammed Ali BUDAK***

Öz: *Bu çalışma geçmişte yaşanan olaylarla ilgili yayınlanan haberleri inceleyerek ABD'nin Ermeni meselesine bakış açısını anlamayı amaçlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde Ermenilerin Sevk ve İskân Kanunu ile göç ettirilmesi olayı, özellikle Avrupa ülkeleri ve ABD'nin Türkler aleyhinde kullandıkları bir koz halini almıştır. ABD'nin bu konudaki tavrını anlayabilmek için bakılması gereken önemli kaynaklardan biri de dönemin basınıdır. Ermenilere çıkarları gereği uzun süreden beri yakınlık gösteren ABD'de basının 1915-1918 yılları arasında Urfa'da vuku bulan Ermenilerle ilgili olaylara geniş yer verdiği görülmektedir. Amerikan basını sık sık Urfa'da Ermenilere zulmedildiğini ve Ermenilerin katledildiğini sayfalarına taşımış ve Osmanlı'ya karşı kara bir propaganda yürütmüştür. Çalışmanın temel kaynaklarını, 1915-1918 dönemi ABD gazeteleri oluşturmaktadır. Çalışmanın sonunda ABD basınının söz konusu konuya bakışı, verilen örnek haberler yoluyla vuzuha kavuşturulacaktır.*

* Bu makale 6-8 Nisan 2018'de Şanlıurfa'da düzenlenen III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** ORCID: 0000-0001-9709-3204
Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü, abduallah.tok@izu.edu.tr

*** ORCID: 0000-0002-4610-090X
Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, malibudak@yahoo.com.tr

Anahtar Kelimeler: ABD, Basın, Sevk ve İskân Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu, Urfa.

Abstract: *This study aims to examine the perspective of the USA on Armenian question by looking at reactions in the press to the events in the past. During the First World War, the relocation of Armenians with the Law of Relocation and Settlement has become a trump card used by European countries and the USA against the Turks. One of the most important sources that have to be considered to understand the attitude of the U.S. is the press of that time. In the U.S, which has shown concern for the Armenians for a long time for its self-interests, the press gave widespread coverage to the events which took place in Urfa related to Armenians between the years 1915-1918. The American Press frequently carried on its pages that the Armenians were persecuted and massacred in Urfa province, and carried out black propaganda against the Ottoman Empire. The main sources of the study will be the USA newspapers of the period 1915-1918. At the end of the study, the perception of the American Press on the subject will be clarified through the news given as a sample.*

Keywords: *The Relocation and Resettlement Law, Ottoman Empire, Press, USA, Urfa.*

GİRİŞ

Türklerin Anadolu'ya gelişi 11. yüzyılın başına kadar gitmektedir. Çağrı Bey'in akınları ile başlayan bu durum daha sonra sıklaşmış ve nihayetinde 1071 yılında Malazgirt Savaşı ile Anadolu Türkler için yurt olmaya başlamıştır. Selçuklu ve Beylikler dönemi ile Anadolu'da Türk varlığı pekişmiştir. Osman Bey ile beylikten bir devlete dönüşen Osmanlı¹, uzun bir süre üç kıtada fetihler yaparak dünya siyasetine yön veren bir imparatorluk olarak hüküm sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllarca bünyesindeki farklı ırk, dil, din, mezhep ve renklerden oluşan toplulukları belirli bir düzen içerisinde ve barışla yönetmeyi başarmıştır.

Sınırları içerisinde barındırdığı milletleri huzur içerisinde bir arada yaşatmayı başaran Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca dört millet sınıfı vardır. Bunlar Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletleridir. Bunlar içerisinde Ermeniler "Millet-i sadıka" ismiyle anılmışlar ve yüzyıllarca İmparatorluğun önemli bir parçası olmuşlardır².

Osmanlı İmparatorluğu için 19 ve 20. yüzyıl emperyalist Avrupalı ülkelerin dışarıdan, bu ülkelere destek alan azınlıkların içeriden İmparatorluğu parçalayıp bölüşmek için mücadele ettiği yüzyıllar olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında "Millet-i sadıka" olarak nitelendirilen Ermeniler, İmparatorluğa karşı faaliyetlerini artırmışlardır. 1914 yılına gelindiğinde, Birinci Dünya Harbi'nin başladığı ve emperyalist güçlerin sömürgeler kurmak uğruna milyonlarca insanın ölmesine sebep olacak kanlı bir mücadeleye giriştiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, bu savaşta Rusya, İngiltere ve Fransa gibi güçlü ülkeler ile birçok cephede savaşırken, içeride de birçok sıkıntı ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte bölgedeki bazı Ermeniler Ruslar ile Doğu Cephesinde çok zor şartlar altında savaşmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğuna karşı düşman ile işbirliği yaparak mücadeleye girişmişlerdir. Ermeniler içerisinde özellikle Taşnaklar emperyalist devletlerin ve Rusların oyunlarına alet olarak Osmanlı'ya karşı faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Türk ve Kürtlere karşı Büyük Ermenistan emeline ulaşmak için kanlı eylemler düzenlemişlerdir³.

1 Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt: 1, (İstanbul: Faisal Finans Kurumu Yayını, 1986): 54-70.

2 Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi," *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8 (2011): 61.

3 Artashes Balasani Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları* (Çeviren: Arif Acaloğlu) (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006): 87-102; Davut Kılıç, "Ermeni Meselesi'nin siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü," *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 23-24 (2007): 120.

Birinci Dünya Harbi sürecinde Ermeni komiteciler, Osmanlı'nın savaşa girişini ve sıkıntılı durumunu fırsat olarak görmüşlerdir⁴. Örneğin 1914'te Erzurum'da yapılan toplantıda Ermeniler, Türk ordusunun hareketine göre tavır almayı uygun görmüşlerdir. Kongrede alınan kararlar, savaş ilanına kadar sessiz durulması, savaş kararı alındığında da Rusların tarafına geçilmesi uygun görülmüştür. Ermeniler, bir nevi sallantıda olan Osmanlı'nın yıkılmasını ve hedeflerine ulaşmayı sabırsızlıkla beklemişlerdir.⁵

Ermeniler, Güney Kafkasya'dan Çukurova bölgesine uzanan bir alanda dağınık ve genel olarak sorunsuz bir şekilde Osmanlı sınırları içerisindeki Türk ve diğer gruplarla barış halinde yüzyıllarca yaşamış olsalar da 19. yüzyılda bu durum değişmiştir⁶. Birinci Dünya Harbi sürecinde Ermenilerin düşman ile işbirliğine girişmesi ve saldırgan tavırlarından dolayı Nisan 1915'te Ermeni komiteleri hakkında yaptırım kararı alınmış, daha sonra isyan hareketlerinin olduğu şehirlerdeki Ermenilerin önce Konya, sonra da Halep'in güneydoğusu ve Zor ile Urfa bölgelerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Bu esnada Ermenilerin can, mal ve sağlıkları hakkında alınacak tedbirlere dair kararlar alınmıştır. Urfa'ya gönderilecek Ermenilerin Harran-Rakka arasındaki bölgelerde iskân ettirilmeleri planlanmıştır⁷. Ermenilerin gideceği yerler belirlendikten sonra, geçecekleri güzergâhlar saptanmış ve birçok güvenlik tedbiri alınmıştır. Buna rağmen yol boyunca intikam amaçlı grupların saldırıları, açlık, hastalık, iklim vb. şartlar dolayısıyla birçok kayıp yaşanmıştır. Fakat bu durumun oluşmasında Türkleri sorumlu tutmak doğru değildir.⁸

Osmanlı'nın birçok cephede ölüm kalım mücadelesi verdiği bir dönemde Ruslar ile anlaşarak bölgedeki savunmasız Müslüman halka saldırıp birçok katliam ve zulüm yapan Ermeni aşırıcılar⁹, "Osmanlı Devleti"ni Sevk ve İskân Kanunu kapsamında bir takım tedbirler almaya mecbur bırakmışlardır.¹⁰ Bu

4 İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller* (Ankara: DSI Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981): 16-101.

5 Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* (Ed.: Ahmet Tetik) (Ankara: Gen.Kur. ATASE ve Gen. Kur. Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005): 97-108.

6 Mehmet Saray, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini ortaya çıkaranlar," *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, Cilt V., (Ankara: TTK Yayını, 1994): 1755-1756.

7 Ferudun Ata, "Divân-ı Harb-i Örf-i Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargulamaları," *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 (2004): 300-303; Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması* (Ankara: Köksav Yayınları, 1999): 1-73.

8 Mustafa Celalettin Hocaoğlu, "1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergâhlar," *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV* (2014): 2960-2973.

9 *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I* (Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, v.d.) (Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:49, 2001): 49-169.

10 Mehmet Törehan Serdar, "Ermeni Sevk ve İskânın (Tehcirin) Altında Yatan Nedenler," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 52 (2015): 223.

güvenlik amaçlı bir uygulamadır. Osmanlı Devleti'nin sistematik olarak Ermenileri yok etme gibi bir planı olmadığı o dönemde yapılan düzenlemelere ve resmi belgelere bakılarak görülebilir¹¹. Aynı şekilde Osmanlı, değil sadık olarak değer verdiği Ermenileri yok etmeyi, tarihinde hiçbir ırk, millet, mezhep ve renge karşı baskıcı, asimile edici, yok edici bir siyaset takip etmediği tarihi hakikatlere bakılarak anlaşılabilir.

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında ve devamında gelişen olayların anlaşılması için Avrupalı ülkelerin ve Amerika'nın bu olaydaki rolleri iyi tespit edilmelidir. Zira Ermeni meselesi sadece bir Türk-Ermeni sorunu değildir¹². Böyle bir meselenin ortaya çıkmasında birçok dış gücün etkisi vardır¹³. Zira Türk ve Ermeniler arasında önemli bir meselenin ortaya çıkması 19. yüzyılda Avrupa ülkeleri ve ABD'nin faaliyetleri neticesinde olmuştur. Avrupa, ABD ve hatta Rusya'nın dahi Ermenilerle bu kadar yakından alakadar olmalarını, tamamen insani duygulara bağlamak pek mümkün görünmemektedir. Bugün aynı ülkeler bölgedeki Kürt ve diğer gruplar için benzer eğilimler göstermektedir.

Öncelikle Rusların kendi siyasi ve ekonomik emelleri için kullandığı Ermeniler¹⁴, daha sonra İngiliz ve Fransızlar tarafından benzer amaçlarla kullanılmışlardır.¹⁵ Ermeni meselesinin geçmişten günümüze kadar tatsız bir hâl almasında İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelerin çıkarları gereği kara propaganda yapmaları büyük bir etmendir¹⁶. Ermeni meselesinin ortaya

11 Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme," *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 3, Sayı 6, (2010): 4-5.

12 Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti," *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14 (2004): 144; Ermeni meselesinin ortaya çıkışı için ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984): 1-16.

13 İbrahim Erdal, "Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Misyonerlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü," *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler II* içinde, (Yay. Haz.: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını:163, 2009): 350-355; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: TTK Basımevi, 1983): 54-113.

14 Ziyad Emrahov, "Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusya'sının Rolü," *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler Bitlis 12-14 Mayıs 2016* içinde (Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017): 336.

15 Kerime Şükürova, "Rusya'nın Siyasetinde 'Türkiye Ermenistan'ı' Meselesi: Oluşumu, Kuruluş Çalışmaları ve iflas," *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler Bitlis, 12-14 Mayıs 2016*, (Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017): 465-469; Feridun Eser, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü," *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61 (2014): 905-916; Zeynep Altıntaş, "1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı 7*, Sayı 1 (2005): 173-181.

16 Salâhi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations And British Propaganda During The First World War," *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt V. (Ankara: TTK Yayını, 1994): 2138-2139.

çıkışından günümüze kadar, ABD'nin bir yandan misyonerlik faaliyetleri ile bir yandan da neşriyat yoluyla bu meseleyi canlı tuttuğu ve kara bir propaganda yaptığı aşikârdır. ABD'nin Ermeniler ile ilgili yürüttüğü propagandayı aydınlatılabilmek amacıyla bu çalışmada 1915-1918 yılları arasında Urfa'da Ermeni olaylarının Amerikan basınına yansımaları incelenecektir.

1. Urfa Ermeni Olayları ve ABD'nin Faaliyetleri

Ermenilerin Hıristiyan olmaya başlamasının M.S. 313 yılında Urfa dolaylarında olduğu rivayet edilir¹⁷. Bunun da etkisiyle Urfa, tarihte Ermeniler ve Hıristiyanlar için önemli bir şehir olmuştur. Bunun yanında Urfa, birçok peygambere ev sahipliği yapması vesilesiyle Müslümanlar için de çok önem arz eder. Urfa'da Müslümanlar ile yüzyıllarca beraber yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarında oluşan siyasi durumun tesiriyle sorun çıkartmaya ve sorun yaşamaya başlamışlardır. Özellikle Osmanlı ile mücadele eden devletlerin de etkisiyle Ermeni komitacıların faaliyetleri, daha sonra yaşanacak birçok olaya zemin oluşturmuştur.

Ermeni olaylarını tetikleyen bir önemli sebep eğitim için Avrupa ve Amerika'ya giden bazı Ermeni öğrencilerinin Urfa'ya dönüşlerinde komitacılığa soyunmalarıdır¹⁸. Osmanlı topraklarında başlayan misyonerlik faaliyetleri çalkantıların artmasına etki eden diğer bir önemli sebeptir. Protestanlar tarafından ABD'de 1810 yılında kurulan Amerikan Misyonerlik Teşkilatı (BOARD)¹⁹, Osmanlı topraklarında birçok kolej ve yardım kurumu açarak misyonerlik faaliyetlerini bu tür kurumların çatısı altında yürütmüştür. Örneğin ABD BOARD teşkilatı bünyesinde Urfa'da açılan Amerikan Körler Okulu ekseriyetle Ermenilerden oluşmuştur. Bu tarz kurumların açılması titiz bir araştırmanın sonucudur. Burada görev yapan misyonerler kendi dini inanç ve düşüncelerini empoze etmeye çalışmışlardır²⁰.

Misyonerlik faaliyetleri, iç çalkantılar, I. Dünya Savaşı ve yabancı ülkelerin Ermenileri kışkırtıp desteklemesi Osmanlı Devleti'ni önlem almaya zorlamış ve bu uygulama yapılırken sevke tabi olanların ihtiyaçları için birçok tedbir

17 Eric Feigl, *Ermeni Mitomanyası* (Çev.: Can Ceylan) (İstanbul: Çr Yayıncılık, 2007): 34.

18 İlhami Yurdakul, "Urfa Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)," *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 1, (2016): 137-142.

19 Özgür Yıldız, "ABCFM (Amerikan Board) Arşivleri'nin Osmanlı-Amerikan İlişkileri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXVII (2016): 520.

20 İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", *CTAD*, Sayı 14, (2011): 73-79.

alınmıştır²¹. Bütün bunlara rağmen hem Ermeniler hem de bölgedeki Müslümanlar için istenmeyen olaylar meydana gelmiştir. Urfa şehri bu süreç içerisinde olaylardan nasibini fazlasıyla almış ve şehir büyük sıkıntılar yaşamıştır²². Urfa'da Ermeni erkek ve kadınların Müslüman halk ile savaştığı Ermeni kaynaklar tarafından da kabul edilmektedir. Bunun yanında Urfa'ya gelen Ermeniler içinde olan kişilerin ifadelerine göre askerler kendilerini yol boyunca intikamcı gruplardan ve haydutlardan korumuş ve bazı askerler bu çatışmalarda hayatlarını kaybetmişlerdir²³. Netice itibarıyla Urfa'da bu süreç içerisinde birçok olay yaşanmış²⁴ ve yaşananlar özellikle Amerikan basın ve yayınlarında tek taraflı olarak bilinçli bir şekilde işlenmiştir.

2. Urfa Ermeni Olaylarının Amerikan Basınına Yansımaları

Amerikan basını Türkiye'de cereyan eden Ermeniler ile ilgili olayları yakından takip etmiş ve olaylara karşı sergilediği tavır, Türkiye ve Türkler için son derece olumsuz sonuçlar doğurmuştur²⁵. ABD basınının özellikle Sevk ve İskân Kanunu'nu takiben Ermenilere karşı hassasiyeti daha da artmıştır²⁶. 1915 sonrasında ABD'ye giden Ermenilerin yapılan karalama kampanyalarında önemli etkisi olmuştur²⁷.

1915 yılında sık sık Ermeniler ve Urfa'daki olayları gündeme getiren Amerikan gazeteleri, ABD'nin bölgede zor durumda olan Ermenilere, yani Hıristiyanlara yardım ettiğini, Urfa şehrinin Hıristiyanlık için eski tarihlerden beri önemli

21 Yusuf Sarımay, "Sevk ve İskân," *Türk ve Ermeni İhtilâfî Makaleleri* (Ed.: Hikmet Özdemir) (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007): 226.

22 Hikmet Özdemir, "Çatışmalar", *Türk ve Ermeni İhtilâfî Makaleleri*, (Ed.: Hikmet Özdemir) (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2007): 207-209.

23 Muammer Demirel, Mehmet Takkaç, "Ermeni Tehciri Anıları Üzerine," *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33 (2007): 66.

24 Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:52, 2001): 17-19, 40, 129-134, 171, 197, 204.

25 Erdal Açıkse, Ebru Güher, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasında Amerikan Basın-Yayın Faaliyetlerinin Rolü," *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (6-8 Mayıs 2015- Erzurum), Bildiriler Kitabı II*, (Ed.: Tolga Başak, Mevlüt Yüksel) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 1201, 2016): 1033-1047; Erdal Kolay, "1920'li Yıllarda Avrupa'da Sinema ve Tiyatroda Ermeni Propagandası," *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, (2017): 166-183.

26 Mahir Küçükvatan, "Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası," *ÇTTAD*, XII/24, (Bahar 2012): 88-102.

27 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)* (Yay.Haz.: U. Demirbaş, H. Osman Çınar, v.d.) (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 53, 2001): 27-73; Ayrıca Amerika'daki Ermeni lobisi için bkz. Asil S. Tunçer, *ABD'de Ermeni Diasporasının Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İzmir: DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006): 104-120.

olduğunu belirtmektedirler. Örneğin *Harrisburg Telegraph*, Amerikan himayesinin Levant'taki mültecilere ve yaralılara koruma sağladığını yazmıştır. Misyonerlik binalarının canlarını kurtarmak için kaçan insanlarla dolup taşıdığı ve açlıktan ölmek üzere olan yerlilere yardım edildiği belirtildikten sonra Nasturiler'den bahsedilmiş ve Nestorius takipçilerinin Urfa'ya çekilip Hıristiyanlık propagandası yapmaya başladıkları yazılmıştır.²⁸

ABD, Osmanlı sınırları içerisinde bulunan vatandaşlarını ve dindaşlarını yakından takip ederek onları birçok yoldan korumaya çalışmış, buna karşılık Osmanlı Devleti de gerekli hassasiyeti göstermiştir. ABD, Osmanlı karasularına *Tennessee* ve *North Carolina* adlı iki savaş gemisi göndermiştir²⁹. Basında bu durum her zamanki gibi dramatize edilerek sunulmuştur. *Harrisburg Telegraph*'ta “*Amerikan Gemilerine Yaklaşamadılar*” başlığı ile verilen haberde, o yaz Beyrut'ta Türk otoritelerinin yerleşik Amerikan misyonerlerinin gemiye binmesine izin vermedikleri ve öncelikle üstlerinin aranması istendiği yazılmıştır. Buradaki Amerikan gemisinin ziyareti için Amerika'nın egemenliğini temsil eden Başkonsolos dışında kimsenin gemiyi ziyaret edemediği yazılmıştır. Bazı Amerikalılar kendilerine neredeyse savaş esiri gibi davranıldığından söylenip durmuşlardır. Böyle bir kötü tablo çizildikten sonra olayların kötüleştiği, İngiliz, Fransız, Rus misyonerler ve savaşan tarafların vatandaşlarının Şam'da hapsedildiği ve bu durumun uzun süreden beri devam ettiği yazılmıştır. Gazete, misyonerlerin daha iç kısımlara, antik dönemin Edessa'sı olan Urfa'ya doğru gönderildiklerini ve oradaki bir Ermeni manastırına kilitlendiklerini belirtilmiştir.³⁰

ABD'nin Osmanlı'da yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin hedefinde olan milletlerden biri de Ermeniler olmuştur. ABD misyonerleri Ermenileri Protestanlaştırmak için büyük bir faaliyet içinde olmuşlardır³¹. Osmanlı'ya büyük zararları dokunan bu faaliyetlere ve olaylara karşı Amerikan basını durumu çok farklı değerlendirmiştir. Misyonerlik faaliyetleri konusunda endişelerinin odak noktası Türkiye olmuştur. *Los Angeles Times* ve diğer başka gazeteler, Amerika'daki Hıristiyanların artık Türkiye'de misyonerlerin durumunun ne kadar kötü olduğunu farkında olduğunu, Osmanlı hükümetinin Ortaçağ'dan beri yapılan en büyük zulümleri Ermeni Hıristiyanlarına yaptıklarını ve sırada Yahudiler ve Hıristiyanlar olduğunu yazmışlardır³².

28 *Harrisburg Telegraph*, 2 Nisan 1915.

29 Fatih Gencer, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Amerikan Vatandaşlarına Yönelik Politikası”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46, (2009): 253.

30 *Harrisburg Telegraph*, 20 Ağustos 1915.

31 Özgür Yıldız, “Amerika'nın Ermeniler Üzerindeki Faaliyetleri ve Osmanlı Devletine Etkileri,” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: XXII (2015): 241-246.

32 *Los Angeles Times*, 25 Eylül 1915.

Ermeni olaylarının Amerika'da ve dünyada kara propaganda olarak kullanılmasında yazdıkları ile büyük etkisi olan ABD'nin Osmanlı Büyükelçisi Henry Morgenthau³³, raporları ile basında yankı uyandırmıştır. “*Bir Ulusun Kökünü Kazımak*” başlığı ile verilen bir haberde mayıstan beri katledilen veya açlıktan ölen 350.000 Ermeni'ye dair yayımlanan resmi raporun Hıristiyanların nasırlaşmış vicdanına etki etmediği belirtilmiştir. En kısa sürede ciddi adımlar atılmazsa Ermenilerin kökü kazınacak ve sıra Türkiye'deki Yahudilere geleceği belirtilirken, orta yaşlıların 1895-1896 yıllarındaki Ermeni katliamlarını hatırlayacağı yazılmıştır. Gazetelerde dönemin padişahı Sultan Abdülhamid, “*Lanetli Abdül [Abd'l-lanet]*” ismi ile anılmıştır. Yine de o zamanki katliamda öldürülen Ermenilerin sayısının 50.000'i geçmediği yazılmıştır. Gazete, şimdiki durumda zirveye çıkmamış olmakla beraber Türkiye'de öldürülen Ermenilerin sayısının bunun yedi katına ulaştığı iddia etmiştir. Urfa olayları ile ilgili haberde, “*Amerika Yardıma Gidiyor*” alt başlığı ile Amerikalıların çok şey yapmış olduğu, bazı konsolosların da aynı şekilde kahramanca davrandığı belirtilmiştir. Haberde, İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan vatandaşlarının bir Ermeni manastırında gözaltında tutulduğu belirtilirken, Urfa'da Amerikan konsoloslugu yapan Konsolos Leslie'nin çabaları şöyle övülmüştür:

“*Ücra bir köşedeki bu şehirde (Urfa bu arada İbrahim'in yaşadığı ve oğlu İshak'a eş olarak aldığı Rebeke'yı bulduğu Harran'a birkaç mil uzaktadır.) gözaltında tutulan bu topluluğun yaşadığı zulümler Bay Leslie tarafından çok büyük oranda azaltılmıştır*”³⁴.

Türlere karşı ABD'de Ermeniler ile ilgili yoğun karalayıcı bir propaganda yapılmasında Türkiye'den ABD'ye iltica eden Ermenilerin büyük etkisi olmuştur. Ermeniler 1899-1914 tarihleri arasında ABD'ye yoğun bir şekilde göç etmişler. Bu tarihler arasında 50.000'in üzerinde Ermeni, bu ülkeye göç etmiş ve burada önemli bir güç haline gelmişlerdir³⁵. Bahsettiğimiz durumun etkisini gösterdiği haberler fazladır. Urfa Ermeni olaylarının taraflı olarak haber yapıldığına bir örnek 24 Eylül 1915 tarihinde *New York Tribune* gazetesinde neşredilmiştir. “*Mülteciler Urfa'da Korkunç Ermeni Katliamlarına Tanıklık Ettiler*” başlığı ile verilen haberde, Urfa'dan gelen mültecilerin, orada müttefik vatandaşlarla gözaltında tutulurken yaşadıkları korkunç eziyetlerin haberlerini getirdikleri yazılmıştır. Haberde, bölgeden gelenlerin Urfa'da yemek ve hizmetçileri olduğu ve papazları katledilen bir Ermeni manastırında

33 Eric Feigl, *Ermeni Mitomanyası*, 109; Haluk Selvi, “ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler,” *Marmara Üniversitesi Türklere ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>.

34 *Harrisburg Telegraph*, 23 Eylül 1915.

35 Mithat Kadri Vural, *Cumhuriyet Döneminde Türk Kamuoyunda Ermeni Sorunu* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi AİT Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011): 27-30.

tutuldukları belirtilmiştir. Urfa'nın korkunç sahnelere tanıklık ettiği 19 Ağustos'taki Ermeni katliamına şahitlik ettikleri belirtildikten sonra, Türklerin sistematik olarak erkekleri öldürdüğü, kadın ve çocukların çöllere sürüldüğü ve binlercesinin buralarda telef olduğu yazılmıştır. Devamında kadın ve çocukların son grubu Urfa'yı 24 Ağustos'ta terk ettiği, İskenderiye'de, pis yerlerde, yarı aç şekilde iki hafta bekletildikleri ve en sonunda İskenderiye'ye gelmek için bir Amerikan gemisine binebildikleri yazılmıştır. Aynı haberde Cemal Paşa'nın Siyonistlerin kökünü kazımaya kararlı olduğu ve Yahudileri Filistin'e bir daha sokmamaya yemin ettiği belirtilmiştir.³⁶

Bir diğer haberde gazetelerin büyük bir güce ve etkiye sahip olduğu yazıldıktan sonra, İncil'de anlatılanların yaşanan olaylara olan benzerliğine değinilmiştir. *The Topeka Daily State Journal* gazetesi, "...hepimiz, şimdiki savaşta askeri bir merkez olan ve Mezopotamya'daki Urfa'ya çağrılmadan önce Şam'da Türkler tarafından aylar boyunca gözaltında tutulan Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan vatandaşlarına dair haberleri okuduk" diyerek olay, okuyucuların dini duygularına hitap edilmeye çalışılmıştır³⁷.

Basında, Türklerin barbar olduklarını belirten haberlere sıklıkla rastlamak mümkündür. *Harrisburg Telegraph* gazetesindeki habere göre, Diyarbakır ve civarında, her şeyden uzak oldukları için Türkler istedikleri herkesi, resmi veya sivil ayırım yapmaksızın öldürmüşlerdir.Devamında Dr. Smith'in oradakilere evinde yardım ettiği,yine onun Müslümanlara göre suçlu olduğu, çünkü karısını ve bebeğini korumak için evinde dört tane de tabanca sakladığı yazılmıştır. Bununla beraber mülküne el konulduğu, aranıp tüm belgelerinin ele geçirildiği, karısı ve bebeğiyle limana yaptıkları yolculukta Dr. Smith'in çok ciddi bir şekilde hasta olduğu, Urfa'ya geldiğinde buradaki Amerikan misyonerlerin yanında kalmasına izin verilmediği belirtilmiştir³⁸.

Gazetelerin konu ile ilgili haber başlıkları ve içerikleri bir hayli etkileyici olmuştur. Örneğin *Highland Recorder* gazetesinde "Urfa Ermenileri Boğazlandı" başlığı kullanılmıştır. Gazete, Urfa bölgesinden yeni Ermeni kıyımları haberi geldiğini belirtmiş ve Antik dönemin Edessa'sı olan Urfa şehrinin Mezopotamya'nın kuzeybatı kesimlerinde yer aldığı bununla beraber birçok Hıristiyan okuluna sahip olduğu belirtildikten sonra Urfa'nın pamuk endüstrisininin faal bir merkezi olduğuna işaret edilmiş³⁹. Genel olarak gazetelerin verdiği mesaj şu şekildedir: Urfa tarihi bir yerdir, Hıristiyanlar için

36 *New York Tribune*, 24 Eylül 1915.

37 *The Topeka Daily State Journal*, 16 Ekim 1915.

38 *Harrisburg Telegraph*, 29 Ekim 1915.

39 *Highland Recorder*, 5 Kasım 1915.

kutsal bir şehirdir. Tarım anlamında zengin bir yerdir. Türkler ise barbar ve katillerdir. Ermeniler-Hıristiyanlar Urfa'da katledilmektedir.

Amerika'nın Osmanlı ile ilişkileri başladıktan sonra o da diğer Avrupa ülkeleri gibi Osmanlı'da çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle misyonerlik teşkilatı olan BOARD, Anadolu'da kurdukları okullar ile geniş ve etkili bir faaliyet şansı yakalamıştır. Bu okullarda büyük bir misyonerlik faaliyeti yapılmış,⁴⁰ azınlıkları kışkırtıcı faaliyetlerde bulunulmuştur⁴¹. ABD Board teşkilatına bağlı misyonerler Anadolu'nun birçok yerinde Ermenilere özel, kışkırtıcı eğitim faaliyetleri yürütmelerinin yanında⁴², diplomatik görevler gibi görevlerde de bulunmuşlardır. Amerikalı Francis Leslie, bu şekilde görev alan kişilere bir örnektir. Amerikan misyonerlik teşkilatının Urfa'dan sorumlu misyoneri Francis H. Leslie, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla misyonerlik görevinin yanında Amerika'nın Urfa konsolosu görevini de üstlenmiştir. Sevk ve İskan Kanunu'nun çıkartılmasıyla beraber 1915 yazında Urfa'daki birçok misyon binasına hükümet tarafından el konulmuştur. Leslie, 1915 Ekim'inde kötü şartların etkisiyle ölmüştür. Urfa Körler Okulu, Amerikan misyonerlik teşkilatına bağlı olarak görev yaparken Leslie'nin ölümü ile kapanma durumuna gelmiştir⁴³. Urfa'da cereyan eden bu olay Amerikan gazetelerinde farklı farklı neşredilmiştir. Gazeteler bu olayları şu şekilde aktarmaktadır:

“Ermeni Katliamlarında Amerikan Vatandaşları.

İsviçre, Basel 29 Kasım – Buradaki gazeteler yeni yapılan Ermeni katliamlarında bir takım Amerikalıların ve başka yabancılardan da bulunduğuna dair bilgi aldı. Mezopotamya'daki Urfa'da bulunan yabancılar, buradaki Ermenileri, mümkün olduğu müddetçe kendilerini korumalarında yardım ediyorlardı. Fakat nihayetinde Türkler tarafından ezildiler ve katledildiler. Bu şehirde, Michigan'lı Francis Leslie olduğuna inanılan bir Amerikan misyoner öldürülmüştü”⁴⁴. Rahip Leslie Türkler Tarafından öldürüldü⁴⁵.

40 Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri,” *İslam Araştırmaları Dergisi* 20, Sayı:4 (2007): 464-473; M. Metin Hülagü, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye,” *İslam Araştırmaları Dergisi* 20, Sayı:4 (2007): 429.

41 Emine Dinguç, “Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Yeri,” *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler II, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*, (Yay. Haz.: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 33-39; Cemal Sezer, “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914),” *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 1-2 (Haziran-Aralık 2010): 60-65.

42 Yahya Bağçeci, “Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri,” *Turkish Studies*, 3/4, (2008): 174-181.

43 İdris Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914),” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, , Yıl: 7, Sayı: 14 (Güz-2011): 80-81.

44 *Honolulu Star Bulletin*, 29 Kasım 1915.

45 *Los Angeles Times*, 29 Kasım 1915; *The Ogden Standard*, 29 Kasım 1915; *Richmond Times-Dispatch*, 29 Kasım 1915; *Norwich Bulltin*, 29 Kasım 1915; *The Alaska Daily Empire*, 29 Kasım 1915.

Diğer birçok Amerikan gazetesi olayı daha geniş alarak Leslie'nin Türklerin elinde öldüğünün doğrulandığını, Urfa'daki Ermenileri ölümden korumaya çalışırken Sultan'ın yağmacı vatandaşları tarafından öldürüldüğü ve kendisinin eski bir papaz olduğunu belirtmiştir. Haberde, Türkiye'de yorucu ve faal bir görevi olduğu belirtilmiştir. Gazeteler, haberin devamında ise 1912'den beri Urfa'da bulunan Leslie'nin Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği tarafından ölüm haberi ve ölüm sebebinin verildiğini belirtmiştir. Leslie'nin ölüm sebebi zehirlenmedir. Gazetelere göre Francis Leslie, Urfa'da gözaltında tutulan 300 Fransız, İtalyan ve Rus mülteci için aracılık yapmaktadır. Amerikan konsolosluğu için, gözaltında tutulan vatandaşlara sağlanan aylık ziyaretlerin idare edilmesini sağlamakla görevlendirilmiştir, fakat Türk hükümeti bu buluşmaları tanımayı reddetmiştir⁴⁶.

Urfa'dan gidenlerin anlattığı hikâyeler gazetelerin neşrettiği konuların başında gelmektedir. Örneğin *The Sunday Star Washington* gazetesi “*Küçük Asya'daki Ermeni Katliamlarının Hikâyeleri*” başlığı ile verilen bir haberde, Urfa'dan mültecinin anlattıkları şu şekilde servis etmiştir:

“İskenderiye'den 150 mil içerde olan ve bir dereceye kadar önemli bir Türk kenti olan Urfa'da müttefik devletlerin vatandaşları – Fransızlar, İngilizler ve Ruslar – asıl sahipleri öldürülen veya sürülen bir Ermeni manastırında gözaltındaydılar. Kişisel rahatlığa olanak sağlayan hiçbir şey yoktu – ne sandalye, ne yatak ne de çatal, kaşık, bıçak. Mülteciler bir araya toplanıp bir aşçı tuttu ve kendi yiyeceklerini almak için ayarlamalar yaptılar. Zira Türkler yemek yemeleri için hiçbir şey vermiyorlardı. Bayan Young Urfa'daki mahkûmları ayda bir ziyaret edip para ve iase getiren Halep'teki Amerikan konsolosunun yardımı olmasaydı açlıktan öleceklerini söylüyor... Ağustos'ta, Urfa'daki büyük katliamı müteakip, erkekler orada tutulmaya devam edilirken kadınlar salıverildi”.

Haberin devamında Urfa'nın olaylar yaşanırken ki durumu ve Türklerin barbarlığı tanığın ifadeleri ile şöyle aktarılmıştır:

“Silah atışları 19 Ağustos'ta saat 17:00 civarında başladı ve sesleri, biz akşam yemeğinde olduğumuz vakitten gecenin geç saatlerine kadar duyabiliyorduk. Sonraki gün Dr. Young yapabileceği bir şey olup olmadığını görmek için şehre gitme cesaretini gösterdi. Her caddenin cesetlerle dolu olduğunu gördü ve Urfa'da tek bir Ermeni'nin

46 *The Grand Forks Daily Herald*, 29 Kasım 1915; *The Bee Omaha*, 30 Kasım 1915; *Hawaiian Gazette*, 30 Kasım 1915.

kalmadığına kanaat getirdi. Katliam önceden planlanmış gibiydi, sistematik bir şekilde ev ev dolaşmış. Tüm erkekler vurulmuş veya o şekilde ölüme terk edilmiş. Bayan Young sahile giden yolda, kendi gözleriyle bir deri bir kemik kalmış yüzlerce ölü görmüş ve artık insandan ziyade vahşi hayvanlara benzeyen, hayatta kalan, birkaç perişan kişi. Urfa'daki dükkanların hemen tamamının sahibi Ermenilerdi. İlaç yapma kabiliyetine sahip, şehirdeki tek eczacı da dâhil olmak üzere hepsi öldürüldü. Kuzeyde, Van'ın Ruslar tarafından elde edildiği haberi, Urfa'dakileri galeyana getirmiş. Bayan Young'un dediğine göre en azından yapılan resmi açıklama buymuş. Katliamın izlerini Amerikan konsolosundan ve diğer tarafsız devletlerin temsilcilerinden büyük çaba harcadığımı da söyledi, Bayan Young. Kan izleriyle kaplı sokaklara, izleri gizlemek amacıyla kum atılmış ve cesetler sürüklenip bir vadiye atılmış. Urfa'daki katliamın hemen ardından Türkler kadın mahkûmları salmaya başlamışlar. Bayan Young 24 Ağustosta ayrılmış. O ve eşlikçileri önce Halep'e oradan da İskenderun'a gitmiş"⁴⁷.

Urfa'da Ermenilerin öldürülmesinde Almanların parmağı olduğu ile ilgili Amerikan gazetelerinde birçok haber vardır. 6 Ekim 1916 tarihli *Hawaiian Gazette*, başka bölgelerdeki yurttaşlarının başına gelenleri gören Urfa'daki Ermenilerin şehirlerinden ayrılmayı reddettiğini ve direnmeye başladıklarını yazmıştır. Gazetede Ermenilerin direniş kararı almaları ile şehrin bombalanması emrini Alman Kont Wolf von Wolfskehl'in verdiği belirtilmiştir⁴⁸. *The Washington Herald* gazetesi ise "Türklerin Vahşiliklerini Anlatan Dışarı Sızdırılmış Notlar" başlığı ile verdiği haberde, iki Alman rahibinin Türk askerlerinin "kadınlara tecavüz ettiklerine ve çocuklarını Fırat'a attıklarına" dair şahitlik ettiklerine yer verilmektedir. Bununla beraber gazetede, Musul'daki Alman konsolosunun Musul'dan Halep'e giden yolda çok fazla kesilmiş çocuk eli gördüğünü ve sokakların bu kesik çocuk elleri ile kaplanabileceğini yazılmıştır. Urfa'daki Alman hastanesinde iki eli de kesilen küçük bir kız olduğu da ilave edilmiştir. Aynı gazete, Almanların, tüm bir ırkın yarısından fazlası olan 1.000.000'dan fazla Ermeni'nin katledilmesine tanıklık etmekten başka bir şey yapmadıklarını söylemiştir⁴⁹.

Amerika'da önemli bir nüfusa sahip olmaya başlayan Ermeniler⁵⁰ bu ülkede Ermeniler lehine, Türkler aleyhine giderek artış gösteren bir karalayıcı

47 *The Sunday Star Washington*, 26 Aralık 1915.

48 *Hawaiian Gazette*, 6 Ekim 1916.

49 *The Washington Herald*, 12 Kasım 1916.

50 Emrah Büke, "Birleşik Devletler Çatısı Altında Ermeniler: Oluşumlar ve Faaliyetler," *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* XII. Sayı: 1, (Bahar 2010): 67-73.

propaganda yapmışlardır. Türklere karşı yapılan asılsız haberler Osmanlı Devleti'ni çok rahatsız etmiştir⁵¹. Bu karalayıcı ve tek taraflı haberlerden biri *Albuquerque Morning Journal* gazetesinde “*Ermeniler Çöllere Çekildi ve Katledildi*” başlığı ile neşredilmiştir. Ermenilerin öldürülmesini anlatan birçok şey anlatıldıktan sonra Urfa'daki bir geçidi tutan iki veya üç yüz kişilik Ermeni kadın grubunun üyeleri olduğundan bahsedilmiştir. Gazete, erkekleri daha önce haince öldürülmüş kadınlar için göçün, bundan daha az acı verici bir durum olmadığını yazmıştır⁵². *The Arizona Republican* gazetesinde yazılanlara göre tüfekleri ile geçidi savunan kadın grubu ile baş etmek için Türkler, topları kullanma yolu gitmişlerdir⁵³.

Amerikan basınında Ermeni olaylarında Almanların rolü *The Tonopah Daily Bonanza* gazetesinde uzunca anlatılmıştır. “*Almanlar Ermenilere Acı Çektiriyor*” başlıklı habere göre Hristiyan Ermenileri öldürme planını Almanlar yapmış ve bunu Türklere onlar sunmuştur. Hatta Ermeniler nerede direnmeye kalksa Alman topları onları dağıtmaktadır. Bu bilgileri Mardin'deki cemaat rahibi Alpheus Newell Andrus'tan aldıklarını belirten gazete, ileri görüşlü Almanların Türkiye'yi tamamen ele geçirmeyi ve tüm Ermeni ırkından kurtulmayı planladıklarını yazmıştır. Gazeteye göre Kürtler ile Türkler bu işi beraber yapmaktadırlar. Haberde Türklerin, ilk başta Ermenilerin önemli sanatçılar ve iş adamları olmalarından dolayı bu teklifi reddettikleri, zira böyle bir durumda Türklerin ekonomisinin sarsılacağı düşünülüyor belirtmiştir. Ama Almanlar onların yerlerini alacaklarını vaat edince sorun çözülmüş ve katliama başlanılmıştır. Gazete, Türk askerlerinin bazı yerlerde Ermenileri alt edemediğini belirtmiştir. Bu kadarıyla yetinmeyen gazete, devamında Urfa'daki Ermeni olaylarını şöyle özetlemiştir:

“Urfa'da, acıların kentinde, Ermeniler göçe direndi ve aileleri ile kiliselerini savunmaya başladılar. Şehrin kendilerine ait olan kısmında, kendilerine taştan evlerine kilitlediler. On gün boyunca, Türk askerlerinin onları çıkarmaya yönelik tüm çabalarına direndiler. Sonunda kazanabilirlerdi ama Alman subaylar eğitilmiş topçular getirip namluları evlerine doğrultunca kaçmaya zorlandılar. Pek tabii böyle bir halkın yok olmasına izin verilmemeli. Urfa ve civarında yardım edilecek halen 6.300 kadarı var. Amerika halkı onlara yardım etmeyecek mi⁵⁴?”

51 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları I* (Haz.: Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük) (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, 1993): 1.

52 *Albuquerque Morning Journal*, 20 Haziran 1917.

53 *The Arizona Republican*, 15 Temmuz 1917.

54 *The Tonopah Daily Bonanza*, 8 Ekim 1917.

Almanların, Ermenilerin öldürülmesinde büyük etkileri olduğuna ilişkin haberler *Grand Forks Herald* gazetesinde “*İncil’de Bahsedilen Topraklardaki Hıristiyanların Yok Edilmesi İçin Türkler Tarafından Kullanılan Aracılar*” başlığı ile verilmiştir. Haberde, Urfa’nın 1895’te meydana gelen, meşhur Ermeni katliamının olduğu bir şehir olduğu, fakat bu sefer Ermenilerin göçe direnme ve ailelerini korumaya karar verdikleri belirtilmiştir. Gazetede Ermenilerin on gün boyunca askerlerin onları çıkarma çabalarına karşı direndiklerini ve nihayetinde girdikleri bu savaşı kazanabilecekken Alman subaylarının eğitilmiş topçuları gelip onları kaçırmaya zorladıkları yazılmıştır⁵⁵.

İslam ve Türk fobisi, *New York Tribune* gazetesinde Urfa ve Alman topçuları ile ilgili bir haber aktarılırken çok bariz şekilde görülebilir. Gazetenin şu yazısı tam bir kara propaganda örneği şöyledir:

“Herkesin bir hikâyesi var. Amerika’dan maaş alan beş bin kişiden hiçbiri yoktur ki İslam’ın kılıcının keskinliğini hissetmesin. Tüm Amerikan çalışanları evlerini ve mallarını kaybetti. Örneğin Gracey, Alman misyonerlerle ilişkili olarak on yıldır Urfa’daydı. Bu misyonerlerden biri Alman topçu yüzbaşısı çıktı ve Amerikan misyonerlerinin üzerine çevrilen topları ve sayısız defa, misafir olarak ağırlandığı yeri yerle bir eden topçuları eğiten ondan başkası değildi”⁵⁶.

15-16 Nisan 1918 tarihli Amerikan gazetelerinde sürülen Ermenilerin Eriha yolunda oldukları, Osmanlı Askerleri tarafından aylar boyu yolda kaya kırmaya zorlandıkları yazılmıştır. Haberlerde, Türkler tarafından Urfa ve daha başka şehirlerden sürüp çıkarılan sürgün Ermenilerin aylarca süren türlü eziyetler sonunda Kudüs’e İngiliz motorlu kamyonlarıyla taşındıkları belirtilmiştir⁵⁷.

Urfa’daki Ermeni olayları ve Ermenilerin Almanların eliyle öldürüldüklerine dair haberler 19 Mayıs 1918 tarihli *San Fransisco Chronicle* gazetesini tarafından neşredilmiştir. Haberde, yine hep öldürülenlerin Ermeni olduğundan bahsedilmektedir. Olayın failleri ise Türkler ve onların müttefiki Almanlardır. Habere göre, Urfa’da kızlar, kadınlar ve yaşlı adamlar, yaklaşan düşmana karşı savaşmak için örgütlenmiş, onları göç ettirmeye gelen Türklerin ilk bölüklerini püskürtmüştür. Fakat daha sonra, Prusyalı subayların idare ettiği, 20.000 kişilik birinci sınıf Müslüman askerleri, şehre varmış; yaşlı adamlardan müteşekkil, şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu bir temsil heyeti kılık değiştirip Halep’e

55 *Grand Forks Herald*, 9 Ekim 1917.

56 *New York Tribune*, 13 Ocak 1918.

57 *The Sun*, 16 Nisan 1918; *The Chattanooga News*, 15 Nisan 1918; *San Fransisco Chronicle*, 16 Nisan 1918.

giderek buradaki Türk kalesinde bulunan subaylara rüşvet vererek çeşitli silahlar almıştır. Gazete bundan sonraki olayları şu şekilde yazmıştır:

“Saldırı yapıldı. Türkler, ihanet sayesinde savunmalardaki gizli bir geçitten şehre girmeyi başardılar. Bu şekilde yaklaşma tarzı, onlara, şehirde yıllar boyunca Alman misyonerliği yapan Herr Eckarte’dan tarafından önerildi. Herr Eckarte her zaman Ermenilere karşı bir sempati göstermiş, rahiplik yapmış, doğu kilimlerinin üreticisi olmuş ve şehir halkının hem işvereni hem de danışmanı halinde yaşamıştır. Ama şimdilerde üzerinde Prusya topçu subayı üniformasıyla sokakta at sürerken, bir kılıç ve tabanca ile eski komşularını öldürürken görülüyor. Bir süreliğine katliam başarılıydı. Zira Herr Eckarte gözü dönmüş Türklere, Ermeni savunmalarının can alıcı noktaların gösteriyordu. Ama kadınlar el bombaları atarak ve tüfeklerini ateşleyerek dışarı çıkıp, işgalcileri dağıttılar, nihayetinde savaş hattını eski haline getirdiler. Türkler geri çekildi ve Alman Genelkurmayı Halep’e topların getirilmesi için gitti. Şehrin savunmalarının planını mükemmel şekilde bilen Herr Eckarte, gelen topları kumanda etti. Bu yıkıcı ateş karşısında düzenleri bozulan ve dağılan kadınlar ve yaşlı adamlar, yine de görkemli şekilde savaştılar ve ilk Türk saldırısını püskürttüler. Onların mühimmatına mal oldu ve piyadeler tekrar saldırdığında son fişeklerini ateşlediler, son el bombalarını attılar ve ya zehir ya da kendilerini bıçaklarının üzerine atarak intihar ettiler. Ölme halindeyken bile, onların çoğu, Türkler tarafından saldırıya uğradı. Hayatta kalanlar, Alman Genelkurmayının emriyle katledildi”⁵⁸.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti uzun seneler Ermeni meselesi ile ilgili devamlı suçlanmışlardır. Urfa’daki Ermenilerin, Müslümanlar tarafından sürülüp öldürüldükleri, Ermeniler ve batı tarafından iddia edilmektedir. Bahsedilen olay Türk ve Müslümanların ölüm kalım savaşı verdiği bir döneme denk gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun hiçbir döneminde bir milleti, ırkı, dili, dini ve rengi asimile etme gibi bir tefekkürü olmamıştır. Böyle bir siyaset takip etmediği sınırları içerisindeki farklılıklardan ve daha birçok olgudan anlaşılabilir. Esasen Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve devamında gelişen olaylarda Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelerin büyük etkisi olduğu hakikati herkesçe bilinir. Bu ülkeler, Ermenileri çeşitli amaçları uğruna kullanma yoluna gitmişler ve neticede hem Ermeniler

58 San Fransisco Chronicle, 19 Mayıs 1918.

hem de Müslümanlar çok büyük acılar yaşamışlardır. Bu acıların yaşanmasında basın-yayın faaliyetlerinin büyük rolü bulunmaktadır. Özellikle 19.yüzyıl ve sonrasında basın-yayın faaliyetleri top ve tüfekten çok daha etkili olmaya başlamıştır ki bahsettiğimiz ülkeler bu gücü çok iyi kullanmışlardır ve halen kullanmaya devam etmektedirler. İncelediğimiz dönemde de Amerikan basını sık sık Urfa'daki Ermenileri ve Ermeni olaylarını gündeme getirmiş ve büyük bir kara propaganda örneği sergilemiştir. Yazılıp çizilenler ise hep tek taraflı olmuştur. Basına göre hep ezilenler ve katledilen taraf Ermeniler olmuştur. Gazete haberlerine bakılırsa tek bir Türk'ün burnu kanamamıştır. Burada ABD basınının Ermeni olaylarını yansıtırma biçimi tek taraflıdır ve Ermenilerin lehine bir propaganda yapılmıştır. ABD basını, bütün bunları bilgi eksikliğinden yapmış değildir. Ermenilerin inanç olarak kendilerine yakın olmaları, ABD'de önemli bir Ermeni nüfusu olması ve yine Ermenilerin orada güçlü bir lobiye sahip olmaları söz konusu basının tavrını daha anlaşılır hale getirmektedir. Bu noktada tarihi hakikatlerin Ermeni ve Batı kamuoyuna anlatılması için daha çok gayret gösterilmesi, hem Ermenilerin hem de Türklerin faydasına olacaktır.

KAYNAKÇA

I. Gazeteler

Albuquerque Morning Journal, 20 Haziran 1917.

Grand Forks Herald, 9 Ekim 1917.

Harrisburg Telegraph, 20 Ağustos 1915; 2 Nisan 1915; 23 Eylül 1925; 29 Ekim 1915.

Hawaiian Gazette, 30 Kasım 1915; 6 Ekim 1916.

Highland Recorder, 5 Kasım 1915.

Honolulu Star Bulletin, 29 Kasım 1915.

Los Angeles Times, 25 Eylül 1915; 29 Kasım 1915

New York Tribune, 13 Ocak 1918; 24 Eylül 1915.

Norwich Bullutin, 29 Kasım 1915

Richmond Times-Dispatch, 29 Kasım 1915

San Fransisco Chronicle, 16 Nisan 1918; 19 Mayıs 1918.

The Alaska Daily Empire, 29 Kasım 1915.

The Arizona Republican, 15 Temmuz 1917.

The Bee Omaha, 30 Kasım 1915

The Chattanooga News, 15 Nisan 1918

The Grand Forks Daily Herald, 29 Kasım 1915

The Ogden Standard, 29 Kasım 1915

The Sun, 16 Nisan 1918

The Sunday Star Washington, 26 Aralık 1915.

The Tonopah Daily Bonanza, 8 Ekim 1917.

The Topeka Daily State Journal, 16 Ekim 1915.

The Washington Herald, 12 Kasım 1916.

II. Kitap ve Tezler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: 1, (Ed.: Ahmet Tetik)
Ankara: Gen.Kur.ATASE ve Gen.Kur. Denetleme Başkanlığı Yayınları,
2005.

Bilgi, Nejdet. *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması*. Ankara: Köksav Yayınları, 1999.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I. Yay. Haz.: Uğurhan
Demirbaş, Ali Osman Çınar vd. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivi
Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 49, 2001.

Feigl, Eric. *Ermeni Mitomanyası*. İstanbul: Çr Yayıncılık, 2007.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Basımevi, 1983.

Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları I*. Haz.: Necati Aktaş, Mustafa Oğuz,
Mustafa Küçük. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1993.

Karakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Krolonjisi (1878-1923)*.
İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı
Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:52, 2001.

Karinyan, A.B. *Ermeni Milliyetçi Akımları*, Çev. Arif Acaloğlu. İstanbul:
Kaynak Yayınları, 2006.

Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı
(1878-1897)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984.

Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*.
Yay.Haz.:U. Demirbaş, H. Osman Çınar, vd. Ankara:T.C. Başbakanlık
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın
Nu: 53, 2001.

Parmaksızoğlu, İsmet. *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri
Emeller*. Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.

Öztuna, Yılmaz. *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt: 1. (İstanbul: Faisal Finans Kurumu Yayını, 1986.)

Tunçer, Asil S. *ABD’de Ermeni Diasporasının Çalışmaları*. İzmir: DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Vural, Mithat Kadri. *Cumhuriyet Döneminde Türk Kamuoyunda Ermeni Sorunu*. (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi AİİT Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.

III. Makaleler

Açıkses, Erdal ve Ebru Güher. “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasında Amerikan Basın-Yayın Faaliyetlerinin Rolü.” *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (6-8 Mayıs 2015- Erzurum), Bildiriler Kitabı II*,(Ed.: Tolga Başak, Mevlüt Yüksel), Atatürk Üniversitesi Yayınları, No:1201, (2016): 1033-1047.

Alan, Gülbadi. “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri.” *İslam Araştırmaları Dergisi* 20, Sayı:4 (2007): 464-475.

Altuntaş, Zeynep. ”1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere’nin Rolü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı 7 Sayı:1*, (Haziran 2005): 151-183.

Ata, Ferudun. ”Divân-ı Harb-i Örf-i Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları.” *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 15, (2004): 297-323.

Bağçeci, Yahya. “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri.” *Turkish Studies*, Volume 3/4 (2008): 169-182.

Büke, Emrah. “Birleşik Devletler Çatısı Altında Ermeniler: Oluşumlar ve Faaliyetler”, *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 12, Sayı:1 (Bahar 2010): 65-75.

Çiçek, Kemal. ”Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme.” *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 3, Sayı: 6, (Yaz 2010): 1-14.

Demirel, Muammer ve Mehmet Takkaç. “Ermeni Tehciri Anıları Üzerine.” *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, (2007): 263-276.

Dingeç, Emine. "Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Yeri." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler II, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Bildiri Kitabı*, (Yay. Haz.: M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını: 163, 2009): 29-50.

Emrahov, Ziyad. "Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyasının Rolü." *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi(19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, Bitlis, 12-14 Mayıs 2016*, (Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017): 335-350.

Erdal, İbrahim. "Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Misyonerlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü",*Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler II, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Bildiri Kitabı*, (Yay. Haz.: M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını:163, 2009): 343-357.

Eser, Feridun. "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü." *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61, (2014): 905-916

Gencer, Fatih. "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Amerikan Vatandaşlarına Yönelik Politikası." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46 (2009): 250-264.

Hocaoğlu, Mustafa Celalettin. "1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergâhlar." *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV*, sayı 63 (Eylül-Aralık 2014): 2957-2975.

Hülügü, M. Metin. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye." *İslam Araştırmaları Dergisi* 20, Sayı: 4, (2007): 429-450.

Kılıç, Davut. "Ermeni Meselesi'nin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü." *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23-24 (2007): 119-139.

Kolay, Erdal. "1920'li Yıllarda Avrupa'da Sinema ve Tiyatroda Ermeni Propagandası." *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (Güz 2017): 164-190.

- Kurtaran, Uğur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi." *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, (Sonbahar 2011): 57-71.
- Küçükvatan, Mahir. "Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası." *ÇTTAD* 12, Sayı: 24 (Bahar 2012): 87-107.
- Özdemir, Hikmet. "Çatışmalar." *Türk ve Ermeni İhtilâfi Makaleleri*. (Ed.:Hikmet Özdemir) Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:122, TBMM Basımevi, 2007: 155-210.
- Saray, Mehmet. "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar." *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Ankara: TTK Yayını, 1994: 1755-1761.
- Sarınay, Yusuf. "Sevk ve İskân." *Türk ve Ermeni İhtilâfi Makaleleri*. (Ed.:Hikmet Özdemir). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:122, TBMM Basımevi, 2007: 211-234.
- Selvi, Haluk. "ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler." *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri*. (erişim tarihi: 4 Ocak 2018)
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>.
- Serdar, M. Törehan. "Ermeni Sevk ve İskânın (Tehcirin)Altında Yatan Nedenler." *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı:52, (2015): 221-264.
- Sezer, Cemal. "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1-2, (Haziran-Aralık 2010): 57-69.
- Sonyel, Salâhi R., "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During The First World War." *XI.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, Kongreye sunulan bildiriler*, Cilt:V. Ankara: TTK Yayını, 1994.
- Şükürov, Kerime. "Rusya'nın Siyasetinde 'Türkiye Ermenistanı' Meselesi: Oluşumu, Kuruluş Çalışmaları ve İflas." *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Bitlis, 12-14 Mayıs 2016. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2017: 459-470.
- Tosun, Ramazan. "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti." *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:14 (2004): 143-163.

Yıldız, Özgür. "ABCFM (Amerikan Board) Arşivleri'nin Osmanlı-Amerikan İlişkileri Bağlamında Değerlendirilmesi." *Tarih Okulu Dergisi* 9, Sayı: 27 (Eylül 2016): 519-541.

Yıldız, Özgür. "Amerika'nın Ermeniler Üzerindeki Faaliyetleri ve Osmanlı Devletine Etkileri." *Tarih Okulu Dergisi* 8, Sayı: 22 (Haziran 2015): 239-249.

Yurdakul, İlhami. "Urfa Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)." *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:1 (Aralık 2016): 136-144.

Yücel, İdris. "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körlük Okulu (1902-1914)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, Sayı: 14 (Güz 2011): 65-86.

Yayın Geliş Tarihi: 30.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Günaydn, Meryem. "Ermenilerin Gizlice Memalik-i Şahane'ye Duhulü Meselesi."
Ermeni Araştırmaları, Sayı 69 (2021): 187-218.

Araştırma Makalesi

ERMENİLERİN GİZLİCE MEMALİK-İ ŞAHANE'YE DUHULÜ MESELESİ

(THE ISSUE OF ARMENIANS SECRETLY
ENTRANCE TO THE OTTOMAN LANDS)

Meryem GÜNAYDIN*

Öz: Amerika'ya firar ederek tekrar dönmek isteyen Ermenilerin Memalik-i Şahane'ye girişlerine meydan verilmemiştir. İrade-i seniyye uyarınca kabul edilmeden geldikleri mahallere iade edilmişlerdir. Bu yasağa rağmen bazı Ermeniler firaren Amerika, Rusya ve diğer yabancı memleketlere gidip sonradan muhtelif suretlerde Osmanlı ülkesine duhul etmişlerdir. Buna binaen Memâlik-i Şahane'ye geri dönmek isteyen kaçak Ermenilerin duhulüne asla meydan verilmemesi için bir takım tedbirler alınmıştır. Ancak bunlardan bazıları izinsiz surette Osmanlı sahillerine çıkmış veya hudutlardan geçerek Osmanlı topraklarına sızmışlardır.

Ermeni komitacılarınca gönderilen fesatçılar beraberlerinde yasak olan silah, dinamit vb. eşyaları da çeşitli yollarla Osmanlı ülkesine sokmaya çalışmışlardır. Bu kimselerin duhullerine katiyen meydan ve imkân verilmemesi emredilmiş ise de ülkeye gizlice giriş yapmanın yollarını buldukları görülmüştür.

Yasağa rağmen bu kişilerin nasıl ve hangi yollarla Memâlik-i Şahane'ye duhul etmekte olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu noktada artan kanunsuz girişleri engellemek üzere ele alınan tedbirler, olayın seyriyle

* ORCID: 0000-0002-3957-1471
Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-posta: mgnydn@yahoo.com.

birlikte lazım gelen muamelat ve görülen istisnai haller bu çalışmada anlaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Yurda Dönen, Duhul, Memalik-i Şahane, Firari*

Abstract: *Abstract: Armenians who wanted to return after fled to America were not allowed to enter Ottoman lands. They were rejected and returned to where they came according to the imperial decree. Despite this restriction, some Armenians who went to America, Russia and other foreign countries entered the Ottoman country in various forms later. Consequently, some measures were taken to prevent the inclusion of fugitive Armenians who wanted to return to Ottoman lands. However, some of them entered the Ottoman lands secretly by arriving at the Ottoman beaches or crossing the borders without permission.*

The mischief-makers sent by Armenian secret societies tried to get banned weapons, dynamite etc into Ottoman lands in various ways. Despite the strict order not allow or permit these individuals to enter the Ottoman country, it was seen that they had found a way to enter the country in secret.

It is understood from archive documents how and in what ways these individuals entered the Ottoman country despite the restriction. At this point, the measures taken to prevent increasing illegal entries, the necessary actions taken with the course of the situation, and the exceptional circumstances will try to be understood in this study.

Keywords: *Armenians, Returnee, Entrance, Ottoman Lands, Fugitive*

Duhul Meselesi

II. Abdülhamid döneminde hükümetin Ermenilerin göçlerini sınırlandırma arzusu malumdur.¹ Ermenilerin Amerika'ya ve diğer yabancı memleketlere gitmelerine meydan verilmemesi kararına rağmen bir kısım Ermeni gizlice kaçmayı başarmıştır. Buna karşın firaren Amerika, Rusya gibi yerlere muhtelif suretlerde gitmiş olan bazı Ermeniler, bir süre sonra tekrar geri dönmek istemişlerdir. Osmanlı topraklarına göç etmek ve geri gelmek isteyen Ermenilere irade-i seniyye uyarınca izin verilmemiştir.² Ancak bazı Ermenilerin gizlice Osmanlı topraklarına duhul ettikleri yani giriş yaptıkları görülmüştür. Osmanlı ülkesine gelen kaçak Ermeniler geldikleri yerlere iade edilmişlerdir.

Duhule ilişkin bu yasak Süryanileri de kapsamaktadır. Ancak yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Amerika'ya firar edip daha sonra geri dönüş yapan Süryanilerin kabul edilmemelerine ilişkin bir emir olmadığından uygulama bu şekilde olmamıştır. Örneğin daha önce Kudüs-ü Şerif'e gitmek üzere aldığı mürur tezkiresiyle Amerika'ya firar edip daha sonra Beyrut yoluyla Halep'e gelen ve şüpheli hali nedeniyle polis tarafından tutuklanan Haytaoğlu Naum'un Diyarbakir'e iade edildiği anlaşılmaktadır.³ Bu bildirimler üzerine Amerika'ya firar ederek giden ve daha sonra geri dönmek üzere gelenlerin kabullerini yasaklayan emrin Süryanileri de kapsamakta olduğu 9 Ağustos 1319 (22 Ağustos 1903) tarihli bir yazıyla bildirilmiştir.

Firaren Amerika'ya gidip tekrar geri dönen Ermenilerin kabul edilmeksizin geldikleri mahallere iade edilmeleri gerektiği⁴ gibi izinsiz olarak Amerikan tabiiyetine geçen Ermeniler Osmanlı ülkesine kabul edilmemiştir. Bunun en önemli sebebi yabancı tabiiyet edinen göçmenlerin Osmanlı topraklarına geri dönerek yabancı uyruklu vatandaşların özel imtiyazlarından faydalanmak istemeleridir.⁵

1 BOA.HR.SYS.2851/29, Lef 4

2 BOA.DH.MKT.277/47

3 BOA.DH.TMIK.M.. 148 /28

4 BOA.DH.TMIK.M..104/87

5 “Amerika'ya firar eden Ermeniler al'el-ekser biraz müddet orada ikamet ve tebdil-i tâbiyet etdikden sonra Memâlik-i Şahane'ye avdetle ihlâl-i asayişî müeddî harekât-ı mefsedetkârâne bulunmalarına mebni ba'demâ Amerika tâbiyetine girmiş olan o gibi Ermenilere Memâlik-i Şahane'ye avdetleri için hükümet-i müşârunileyhâca pasaport verilse bile kendilerinin Memâlik-i Osmaniye'ye kabul edilmeyeceklerinin hükümet-i müşârunileyhâya beyân olunması hakkında şerefsâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i Hilâfetpenâhî mantûk-ı celiline tevfiikan....”, BOA.HR.SYS.2851/29 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2007). Yusuf Sarıay, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları., Ankara 2007), s. 61-62.

Amerika'ya firar eden Ermeniler, tabiiyet değiştirdikten bir müddet orada ikamet ettikten sonra Osmanlı ülkesine geri dönüp fesat hareketlerinde yer alarak asayiş ihlal ettiklerinden⁶ geri dönüşleri için kendilerine Amerika hükümeti tarafından pasaport verilse bile, bu kimselerin Osmanlı ülkesine kabul edilmeyecekleri beyan olunmuştur. Bu şekilde geri dönen Ermenilerin doğruca geri gönderileceğine dair bu karar ilgili hükümete bildirilmek üzere Vaşington elçiliğine iletilmiştir.

Anadolu ahalisinden olup Amerika'ya firar suretiyle giden ve bir süre sonra tabiiyet değiştirerek Amerika pasaportuyla dönen Ermeniler yani izinsiz tabiiyet değiştiren Ermeniler Osmanlı ülkesine kabul edilmeyerek geldikleri vapurlarla iade edilmişlerdir. Bunlardan pasaportları şehbenderliklerce vize edilenlerin iadelerine konsolosluklarca müsaade olunmamakta olduğundan bu kimselerin pasaportlarının vize edilmemesi için şehbenderliklere gerekli emir verilmiştir.⁷ Ancak Amerika elçiliğince bu gibi Ermeniler himaye edilmiştir. Örneğin evvelce İzmit ahalisinden olup Amerika'ya giderek Amerika tabiiyetini geçmiş olan Lazaros veled-i Kigork Dersaadet'e gelişinin ardından Amerika konsolosluğu vasıtasıyla vapurdan çıkarılıp bir otele yerleştirilmiştir. Konsolosa yapılan tebligata cevaben şahsın Akdeniz'e döneceği bildirilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda evlenmek üzere İzmit'e gittiği ve evvelce İzmit'in Gidekopyalan köyü ahalisinden olduğu anlaşılmıştır. İrade-i seniyyeye uygun olarak bu şahıs Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılmış olup bu durum Amerika elçiliğine tebliğ edilmiştir.⁸

Evvelce tabiiyetlerini terkle ve firar suretiyle Amerika'ya giden Ermenilerden geri dönenlerin bazılarında pasaport bulunmamasından dolayı Osmanlı tabiiyetini muhafaza edip etmedikleri vilayetlerce bilinmemiştir. Bunun üzerine tabiiyeti terk veya firar suretiyle Amerika'ya gitmiş ve dönmüş olan Ermenilerin terk-i tabiiyetleri usul ve nizam dairesinde cereyan etmediği durumlarda Osmanlı tabiiyetinde kalmaları tabii bulunmuştur. Bu durumdakilerin memleketlerine dönüşlerinde kendilerini nüfusa kayıt ettirip tezkire-i Osmaniye alma mecburiyetinde oldukları bildirilmiştir. Aksi takdirde b "nüfus-u mektume" den olacağı yani görünmeyen gizli nüfustan sayılacağı bildirilmiştir.⁹ Bunun gibi birtakım sorunlar sebebiyle bu kişilerin iskelelere gelişlerinde pasaportlarına dikkat edilmesi ve hareketlerini müteakip ait olduğu mahallerine malumat gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması emredilmiştir.

6 BOA.İ..HUS.15/ 6

7 BOA.BEO.AYN.D, 1633/s.865, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü., Sarıay, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*, 66.

8 BOA.BEO. AYN. d, 1633/s.961; Sarıay, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895)*., C.I, s.68.

9 BOA.DH.MKT. 2710 /60

Bununla birlikte şehbender olmayan mahallerden Osmanlı tebaası pasaportsuz gelmemek için mahalli hükümetten pasaport almışlardır. Örneğin Brezilya ve Arjantin hükümeti pasaportları ile gelenler olmuştur. Bu durumun benzer şekilde gelen kimselerin tabiiyetlerini değiştirdiklerinin işareti olmadığı bildirilmiştir. Bunlara istinaden yabancı tabiiyette bulunduğu iddiasında bulunanlar olur ise ya yeni tabiiyeti tanımayarak haklarında Osmanlı muamelesi edilmesi veyahut yabancılıkta ısrar eyledikleri surette kovulmalarının münasip olacağı düşünülmüştür.¹⁰

Tabiiyet hususunda, 19 Ocak 1869 tarihli Osmanlı Vatandaşlık Kanunu'nun 5nci maddesi uyarınca yasal izinle göç edenlerin yabancı uyruk tabiiyeti almaları durumunda tekrar Osmanlı topraklarına geldiklerinde bu yabancı uyruklarının tanınması; ancak izinsiz giden göçmenlerin yabancı uyruk tabiiyeti almaları durumunda ise tekrar Osmanlı topraklarına geldiklerinde bu yabancı uyruklarının geçersiz olacağı ve Osmanlı vatandaşı sayılacakları esastır.¹¹

Öte yandan Avrupa'da Osmanlı tabiiyetinde olan ve yabancı tabiiyette bulunan Ermenileri ayırt etmek pek kolay değildir. Bir de Osmanlı ülkesiyle alaka ve münasebeti olanları olmayanlardan ayırmak zor olmuş ve gerçekten seyyah veya tüccar olup olmadıkları veyahut fesat çıkartma amaçlı gelip gelmedikleri meseleleri tereddüt sebebi olmuştur. Zaptiye Nezareti bu tereddütleri azaltmak ve dahi önlemek üzere bazı sebeplerden dolayı Osmanlı ülkesine girişleri yasak olan yabancı tabiiyete sahip Ermenilerin isimlerini içeren bir defteri Babıali'ye sunmuştur. Tedbiren bu defter Hariciye Nezareti tarafından şehbenderlere gönderilerek “fesat erbabı/kışkırtma amacıyla” olduğu düşünülen bu kimselerin şehbenderleri bir şekilde kandırmasının önüne geçileceği düşünülmüştür.¹²

Sürgünleri icap edip buna binaen Amerika'da tabiiyet değiştirerek geri dönen Ermeniler “tard ve teb'id kılınmakta” ise de Beyrut vilayeti o havaliden Amerika'ya giden Suriyeliler hakkında açıkça belirtilen bir muamele olmadığını beyan etmiştir. Beyrut vilayeti o havaliden Amerika'ya gidenlerin istifade eylediklerine inanarak bunlar hakkındaki yasağın devamına pekte ihtiyaç olmadığını düşünmüştür.¹³ Dolayısıyla Dahiliye Nezaretince de Ermeniler hakkında ki yasağın yerine getirilmesiyle Suriye tarafından gidenler

10 BOA.HR.İD. 15/17

11 Kemal Karpat , “Ottoman Emigration to America, 1860-1914,” *International Journal of Middle East Studies*, 17, No.2 (1985),188.

12 BOA.HR.SYS. 2860 /101, Lef 3

13 BOA.HR.İD. 15/17, Lef 2/3.

için bir münasip kaidenin alınmasına lüzum görüldüğü anlaşılmaktadır. Buna karşın “*avdetden aciz kalanların*” masraflarının ödenmesine ilişkin bir değişiklik yapıldığı görülmüştür. 21 Eylül 1895 tarihli yazı ile Cebel-i Lübnan, Suriye ve Beyrut vilayeti ahalisinden kaçak olarak Avrupa ve Amerika’ya gidip geri dönmek için müracaatta bulunanların yol masraflarının devletçe karşılanmaması gerektiği hususu nezaretlere havale edilerek genelge ile vilayetlere tebliğ kılınmıştır.¹⁴ Bu politika bazı varlıklı kimseler tarafından suiistimal edilmesi üzerine değişmiş ve 1895 gibi erken bir tarihte, Suriyelilerin ve Lübnanlıların devlet tarafından finanse edilen geri dönüşleri sona ermiştir.¹⁵

Geri dönmek isteyen muhacirlere finansal destek sağlama¹⁶ politikasına, 1 Temmuz 1309 tarihli bir yazıda göçmenler hakkında verilen bilgilere göre Osmanlı göçmenleri arasında Ermenilere nazaran Suriyelilerin geri dönmeye meyilli olduğu¹⁷ hatta Avrupa milleti arasında Amerika’ya gelen Almanların ve İrlandalıların hemen hiçbir vakit kalmak üzere vatanlarına geri dönmediğine dair elde bulunan malumatın çerçeve çizdiği düşünülebilir. Bununla birlikte Ermeni gazetesi “Haik”de Amerika’ya vuku bulan göçler sebebiyle Osmanlı topraklarında yerleşik bulunan Ermenilerin tükenmekte olduğu ve Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için silaha sarılmaları gerektiği neşredilmiştir.¹⁸ Hükümetin Ermenilerin göçlerine meydan verilmemesi kararına rağmen bir şekilde firaren göç eden Ermenilerin Osmanlı topraklarına geri dönüşlerine yönelik uygulamalar asayişî muhafaza etmek üzere bu kapsamda şekillenmiştir.

Bu bağlamda, her ne suretle olursa olsun Amerika’ya giden Ermenilerle Ermeni Katoliklerin duhulleri halinde ret ve iadeleriyle gitmek isteyenlerin terk-i tabiiyet işlemlerinin tamamlanması bildirilmiş olup dönenlerden kötü halleri görülmeyenlerin zabıta kontrolünde kefaletle serbest bırakılmaları gerektiği bildirilmiştir.¹⁹ Bu karara örnek olarak Mamuratülaziz Valisi tarafından Dahiliye Nezareti’ne ne muamele olunacağına dair 18 Zilkade 1321 (5 Şubat 1904) tarihli bir yazı gönderilmiştir. Buna göre, sekiz sene evvel Dersaadet’ten firaren gidip sekiz ay önce Amerika tabiiyetine kabul ile Mesajeri vapurlarıyla dönerek Samsun iskelesine çıktığı halde iade edilen Mamuratülazizin Hoği karyesi ahalisinden ve Ermeni cemaatinden David Moskiyan isimli şahsın Samsun’a iade olduktan sonra Batum’a çıkmıştır. Daha sonra elindeki tabiiyet evrakı Harput konsolosu aracılığıyla kendisine teslim edilmek üzere Batum’un

14 BOA.HR.İD. 15/17

15 Karpat, “Ottoman Emigration to America, 1860-1914,” s.208.

16 Karpat, a.g.m., 186.

17 BOA.HR.SYS. 2851/29, Lef 4

18 BOA.HR.SYS. 2851/29

19 BOA.DH.TMIK.M.. 167 /31

Amerika konsolosuna teslim ile Kars ve Erzurum yoluyla memleketine geldiği sorgusundan anlaşılmıştır. Amerika'da bulunduğu sırada muvakkaten Amerikan tabiiyetini kazanmış ise de burada emlak ve arazi sahibi olup henüz evlenmemiş olduğunu ifade ederek Osmanlı tabiiyetinden dönmeyeceğine dair rızayla senet vermiş ve hâlihazırda şüpheli bir hali görülmemiş olduğu beyan edilerek iade edilip edilmeyeceği sorulmuştur.

1 Muharrem 1322 (18 Mart 1904) tarihli cevap yazısında Mamuratülaziz vilayetine (163 ve 180 numaralı iki kıta tahrirat-ı aliyyesine cevabıdır) her ne suretle olursa olsun vaktiyle Amerika'ya giden Ermenilerle Ermeni Katolikleri ve bunlardan sonradan gelenler hakkında olunacak muamele daha önce 29 Eylül 1312 tarihli telgrafnamede tebliğ kılındığı üzere oradan gelecekler katiyen kabul edilmeyip ulaşma anında ret ve iade edilmelerinin lazım geleceği bildirilmiştir. Yeniden gitmek isteyenler dahi mutlaka alakalarını keserek ve tabiiyetlerini terk ile bir daha dönmek üzere gidebilecekleri belirtilmiştir.²⁰ Bu yönüyle irade-i seniyyece kabul edilen dışında bir muamele ve mütalaya mahal olmadığı beyan edilmiştir.

Yine bir başka örnek olarak, Tiflis'de fırıncılık ile meşgul bulunan Erzurum vilayetinin Keskim sancağına tabi Hodçor karyesi ahalisinden ve Osmanlı tebaasından Ermeni Katolik cemaatinden olan Ermenilerin memleketlerine gitmelerine ve dönmelerine müsaade isteyen altmış yedi imza ile gelen arzuhal²¹ Tiflis Başşehbenderliği'nden gelen 1906 tarihli ve 89 numaralı tahrirat ile birlikte gönderilmiştir. Bu kimselerin namusluca muameleleri ile gerek ahalinin gerek mahalli memurların emniyet ve hüsn-ü teveccühlerini kazanmış bulunmalarına binaen talep ettikleri ruhsatın iadesinin münasip olacağını beyan eylemiştir.

Bunlar arasında şüpheli ve kötü halleri görülmeyen Ermeniler ile çiftçi amele ahalinin durumu ayrıca değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, *“o gibilerden geri dönmeleri akabinde red ve iade edilemeyen ve zaten amele ve zerra’ (ekici çiftçi) makulesinden olup vaktiyle azimetleri ancak temini maişet için olduğu ve bir kötü halleri olmadığı tahkik etmekle beraber red ve iadeleri kabil olamayan eşhasın bilzarure mahallerince kefalet müteselsil ile zabitanın tahtı nezaretinde bulundurulmak üzere salıverilmeleri”* hakkında daha önce bazı mahallere tebligat yapılmıştır. Buna göre bu kabilden ise ona göre muamele edilmesi bildirilmiştir ancak bunların ne suretle hangi iskeleden fırsat bularak duhul olmuş olduklarının itina ile araştırılması istenmiştir.²² Buna muhalif olarak kararların alındığı durumlar da görülmektedir. Örneğin Mamuratülaziz'de beş-

20 BOA.DH.TMIK.M.. 167 /31 Lef 6

21 BOA. DH.TMIK.M..222/48, Lef 9

22 BOA.DH.TMIK.M.. 167 /31 Lef 6

altı sene öncesinden 1904 senesine kadar bir şekilde Amerika'dan gelerek iade olunmamış dört-beş yüz kadar Ermeni mevcut bulunduğu²³ haberi alınmıştır. Söz konusu Ermeniler hakkında Mamuratülaziz vilayetinden gelen telgrafnamede bunların çoğunluğu ziraatla meşgul ahalden olup irade-i seniyyeye aykırı olarak hepsinin toptan sevk ve iadesi yerine yalnız içlerinden şüpheli olanlar azar azar geri gönderilip diğerlerinin bırakılmalarının münasip olacağı bildirilmiştir. Buna karşın bu Ermenilerin iadeleri gerekli olmasına karşın hepsinin iadesinin zorluğu ile birlikte şikâyetlere meydan verebileceğinden dolayı ilk iş olarak aralarında şüpheli bulunanların azar azar iadeleri sonra diğerleri hakkında dahi o yolda muamele edilmesi uygun bulunmuştur. Bunların duhulü ve iade olunmamaları hususlarında müsamaha gösterenler hakkında tahkikat yapılarak neticesinin haber verilmesi istenmiştir.²⁴

20 Mayıs 1901 tarihli Meclis-i Vükela kararınca Ermenilerden Rusya'ya iade olunanların oraca kabul edilmemesi ve Amerika'dan gelenlerin iadelerinin maddi külfeti ve Amerika'ya kabul edilip edilmeyeceklerinin dahi meçhul olması dolayısıyla ortaya çıkan müşkülât ve masraf üzerine bu gibi Ermenilerin kefaletle memleketlerine gönderilmesine izin verilmiştir.²⁵ Bu takım Ermenilere ait oldukları vilayet memurlarının da dikkatli davranmaları istenmiştir. Bundan sonra bu takım Ermenilerin Osmanlı ülkesine duhulüne meydan verilmemesi için ilgili hususların anımsatılması vilayetlere “tebligât-ı ekîde” icrasıyla gerekli görülmüştür.

Ticaret için gidip gelenler hakkında umumi emniyete zarar getirilmemek üzere müsaade gösterilmiştir. Ancak bu kimselerin fesatlık peşinde koşan Ermeni gruplardan olup olmadıklarına özellikle dikkat edilmiştir. Buna örnek olarak Mamuratülaziz vilayeti Halonik (Holovnik) karyesi Papazları İkyâ ve Kirakos'un ticaret için Amerika'ya gitmiş ve bu kere avdet etmiş olan ve kötü bir halleri görülmeyen Hamparsum ve Misak'ın ve emsalinin geri gönderilmemeleri için istirhamda bulunmuşlardır.²⁶ Bir takım Ermenilerin iadelerinde ısrar edildiğinden bahisle, ziraat ve ticaretle iştigal eden, namus sahibi ve kefalete bağlanmış bu gibilerin iadelerinden sarfınazar(hesaba katmamak) buyurulması taleplerini iletmişlerdir. Beyan edilen Ermenilerin Amerika'ya iadelerine mahal olmadığına gerek bunların gerek emsalinin yerlerinde bırakılmaları²⁷ Mamuratülaziz vilayetine bildirilmiştir.

23 BOA.A.MKT.MHM, 550/1, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2007). Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1896-1919), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yay. Nu: 86. s.167.

24 BOA.A.MKT.MHM, 550/1, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri II (1896-1919), C.II, s.169.

25 BOA.MV, 102/30, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri II (1896-1919), C.II, s.126.

26 BOA.DH.TMIK.M.. 273/ 79, Lef 3

27 BOA.DH.TMIK.M.. 273/ 79, Lef 7

Ticaret için gidip gelenler hakkında usule uygun pasaporta sahip olanların Osmanlı ülkesine duhulüne müsaade olunması ancak bulunduğu müddetçe nezaret altında bulundurulması uygun bulunmuştur. Örneğin Rusya tebaasından ve erzak müteahhidlerinden Kirkor Melkonyan'ın küçükbaş davar alışverişi için pasaportlu olarak kabulünde bir sakınca görülmemiştir. Bayezid Komiserliği'ne bir dereceye kadar sanat sahibi olduğundan yalnızca koyun alışverişi için gelip gitmesine izin verilmesi ancak nezaret altında bulundurulması bildirilmiştir.²⁸

Ticaret için gidip gelenler hakkında bir şahıs giderek dönüşte birkaç kişi ile gelebileceğinden o halde diğerlerinin duhul ve müruruna irade-i seniyye uyarınca asla meydan verilmemesi buyurulmuştur.²⁹ Benzer şekilde Amerika'dan İskenderun'a gelen üç Ermeni'nin birkaçı NivYork şehbenderliğinden alınmış bazıları tarihli bazıları tarihsiz olmak ellerinde pasaportlar bulunduğu, bunların daha önce Dersaadet yoluyla Amerika'ya gittikleri anlaşılmıştır. Bu gibi toplu olarak dönecek olan Ermenilerin kabul edilemeyeceği beyan edilmiştir.

Bu çerçevede Nemçe vapuruyla gelmiş olan Harput ahalisinden yedi nefer Ermeninin NewYork şehbenderliğinden pasaport olarak memleketlerine avdet etmek üzere Port Said yoluyla Yafa'ya oradan da Beyrut'a geldikleri gibi bazıları Amerika'dan döndüklerini ve bazıları da nüfus tezkirelerini kaybettiklerini beyan etmişlerdir. Bunlarında iadelerinin lazım geldiği Beyrut vilayetine tebliğ edilmiştir. Bu Ermenilerden İskenderun'a çıkan ve Adana'ya hareket ettikleri beyan olunan iki Ermeniden biri yirmi beş yaşlarında orta boylu tıknazca sarı benli kumral ve isminin Boyacıyan, diğerinin ise ondan boylu esmer benizli kara göz ve siyah saçlı, iri otuzu aşkın biri olduğu ve Rus pasaportuna sahip olduğu belirtilmiştir. Bunlar Harput ahalisinden olup evvelce İskenderun iskele memurları ve vapur kahvecilerinin de yardımıyla para mukabilinde Amerika'ya firar etmiş oldukları anlaşılmıştır.³⁰ Bunun gibi Amerika'ya firar eden Ermenilerin, Hınçakyan gibi fesat komitelerinin zararlı sözleriyle zihinleri zehirlenerek daha sonra geri döndükleri ve Osmanlı ülkesinde fesat ve bozguncu hareketlerde bulunanların çoğunluğunun bu şekilde Amerika ve İngiltere'ye gidip dönen bir takım kişilerden ibaret bulunduğu anlaşılmış olduğundan bu gibilerin hem Amerika ve İngiltere'ye gitmelerinin kesin olarak engellenmesi ve bu gibilerin Dersaadet'e varışlarında yakalanmaları lazım gelenlere tebliğ kılınmıştır.³¹

28 BOA.DH.TMIK.M..126/42

29 BOA.DH. MKT 277/47

30 BOA.DH. MKT 277/47, Lef 10

31 BOA.DH. MKT 277/47, Lef 10

Sahilden Duhul Girişimleri

Münasebetlerini keserek Amerika'ya göç eden Ermeniler Osmanlı tabiiyetinden de ıskat edilmiş olacağından Osmanlı ülkesinin hiçbir tarafına kabul edilmemeleri hususunda Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâsınca karar verilmiştir. Yasağın korunması için bunların çıkacakları iskelelere kabul edilmemeleri beyan edilmiştir³²

“*Memalik-i şahaneye hicret ve avdet etmek isteyen Ermenilerin kabul olunmaması*” hakkında tebliğ olunan irade-i seniyye³³ rağmen bir şekilde Ermeniler Osmanlı ülkesine giriş yapmaya çalışmışlardır. Ermeniler gizlice ve firaren Osmanlı sahillerine vapurlarla gelerek veya hudutlardan aşarak giriş yapmaya çalışmışlardır.

Amerika'dan Tarsuslu Kiragos Kalenciyan isimli bir Ermeni tarafından gönderilen ihbar mektubuna binaen kendilerini himaye eden Türk memurları bulunduğundan İzmir, Samsun, Trabzon iskelelerinden Ermenilerin her istediklerini sokabildikleri anlaşılmaktadır. Buna karşın İstanbul ve diğer iskelelerden içeriye bir şey sokabilmenin mümkün olmadığı alenen beyan edilmiştir.³⁴ İskelelere varan şahıs ve yasaklı eşyalar denizden karaya kayıkçılar vasıtasıyla çıkarılmıştır. İzmir'e gönderilen şeyler İzmirli meşhur kayıkçı Leon tarafından karaya çıkarılarak buradan Kayseri'ye gönderilip oradan yine istenilen mahallere dağıtılmıştır. İstanbul'a ise Ankara'da bulunan Çalıkyan isimli Ermeni tarafından şimendifer veya araba beygir ile gönderilmiştir. Trabzon iskelesinde meşhur kayıkçı Arif Ağa karaya nakil işinde aracılık etmektedir. Arif Ağa gelenleri karaya çıkardıktan sonra iç kısımlara yine belli kişiler vasıtasıyla nakletmiştir. Karada da teslim alan kişi dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Samsun iskelesine geldiğinde orada da karaya benzer şekilde çıkarılıp beygir araba aracılığıyla Tokat Çile'sinde Kasbarya Bedros'a gönderilmiştir.

Bu ihbar mektubundan anlaşıldığı üzere belirli iskeleler ve iskele-kara bağlantısını sağlayan kaçaklarla müşterek bulunan kayıkçılar ve ahaliden bazı kimseler Ermenilerin girişlerine ve yasaklı eşyaların Osmanlı ülkesine intikalinde aracılık etmişlerdir. Bu şekilde sahilden karaya uzanan genel ağ sayesinde hatlar arası bağlantı kurulmuş ve Ermenilerin girişleri kolaylaşmıştır. Nitekim Harputlu bazı Ermenilerin ifadelerinden Marsilya yoluyla Kıbrıs'a ve oradan Beyrutlu Hasan Reis ve Hasib isimli kimselerle, isimleri meçhul

32 BOA.DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 8

33 BOA.DH. MKT 277/47

34 BOA.Y.PRRK.AZJ, 52/80, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri II (1896-1919), 170-177.

birtakım Kıbrıslı Rumlar tarafından yelken gemilerine bindirildikleri ve iskelelere uğramaksızın Beyrut, İzmir, İskenderun ve Mersin sahilinin açık mahallerine çıkarılarak³⁵ zabitanın gözetiminde bulunmayan mahallerden geçmek suretiyle gelmiş oldukları ifadelerinden anlaşılmıştır.³⁶

İskenderiye yoluyla Amerika'dan dönen birçok Ermeni'nin Tuzla'da toplanıp buradan peyderpey çeşitli vasıtalarla gizlice sahillere geçmekte olduklarına dair ihbar alınmıştır. Yine Kıbrıs'ın Limasol iskelesinden birtakım Ermenileri gemilerine alarak Anadolu sahiline çıkarmak üzere hareket eylediğine dair ihbar alınmıştır. Kıbrıs'ta Ermenilerin toplandıkları işitilmiş olduğundan bu haberin doğruluğunu anlamak üzere teftiş için hafiyeler gönderilmiştir.³⁷ Bu sebeple Beyrut, Trablusşam, Lazkiye, İskenderun, Taşucu, Mersin ve İzmir iskele komisyonlarına gönderilen yazıyla hiçbir taraftan girişlerine meydan verilmemesi³⁸ ve tedbirlerin bir kat daha artırılması bildirilmiştir.³⁹ Beyrut, Halep, Konya, Aydın, Adana ve Kudüs ü Şerif'e 10 Mart 1324 tarihli bir şifre ile Tuzla'da toplanan Ermenilerin kayıklarla gizlice Osmanlı sahillere çıkarılacağı bildirilerek asayişe bir kat daha itina edilmesi bildirilmiştir.⁴⁰ Vilayet sahilinde tedbirin artırılması ve inzibatın bir kat daha takviye edilmesi istenmiştir. Böylece Ermenilerin bir fırsat bularak giriş yapmalarına mani olunmaya çalışılmıştır.

Sahil muhafazası için Kıbrıs'ta toplanan fesatlık amacındaki kimi Ermenilerin geçişlerine mani olmak üzere Kıbrıs ve Mersin arasında sahil güvenliğinin sağlanmasının elzem olduğu bildirilmiştir. Ancak Mersin hududunun Anamur burnuna kadar sahilinin gayet açık olduğu ve zaptiye kuvvetinin neredeyse yok olduğu sebeplerine binaen burada Ermenek ve Anamur redif taburlarının önlem olarak silahaltına alınması ve sahili gezip dolaşmak üzere süvari ile beraber vapur tahsisi lüzumlu görülmüştür.⁴¹

Kıbrıs gibi Mısır'da Amerika'dan geri dönerek Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermeniler için önemli bir üs olmuştur. Mısır'dan tezkire alarak oradan içeriye giriş yapmak için bir yol aramışlardır. Bu yönde Mamuratülaziz vilayet ahalisinden vaktiyle Amerika'ya firar etmiş olan Ermenilerden bazı kimseler Mısır'a gelerek oradan dahi vilayete geri dönmek üzere bir çare aramakta

35 BOA.DH.TMIK.M.. 200 /86

36 BOA.DH.TMIK.M.. 200 /86

37 BOA.DH.ŞFR. 189 /65

38 BOA.DH.TMIK.M.. 265 / 49 Lef 5

39 BOA.DH.TMIK.M.. 265/49, Lef 2

40 BOA.DH.TMIK.M.. 265 / 49 Lef 7

41 BOA.DH.ŞFR.189/74

oldukları istihbar alınmıştır.⁴² Buna binaen sahillerde bir kat daha itina edilmesi ve bu gibi firarilerden hiç kimsenin girişine meydan verilmemesi buyurulmuştur. Benzer şekilde Yunanistan üzerinden gelerek Midilli'ye çıkıp buradan elde ettikleri mürur tezkireleriyle Osmanlı ülkesine giriş yapmışlardır. Örneğin firaren Amerika'ya savuşup bir müddet fabrikalarda çalıştıktan sonra Yunanistan yoluyla Midilli'ye⁴³ ve oradan Rum Karapolides vasıtasıyla istihsal ettikleri mürur tezkireleriyle memleketleri Çemişgezek kazasına gelmiş olan Ermeni cemaatinden kimseler olduğu haberi alınmıştır.

Amerika'ya firaren giden Ermeniler hakkındaki muamele İslam ahalisini kapsamamaktadır. İslam ahalisinden olup tezkiresiz gidenler hakkında Mürûr Nizamnamesi'ne uygun olarak gereğinin yapılması kararına binaen bazı kaçak Ermeniler geri döndüklerinde Osmanlı topraklarına kabul edilebilmek için Müslüman adları kullanmış oldukları haberi alınmıştır.⁴⁴

Rüsumat gibi resmi dairelerde memurların ve limanlarda komiser ve polislerin kaçakçılarla müşterek olarak hem silah, tabanca, fişenk vd. gibi yasak eşyaların taşınmasına hem de Ermenilerin duhul ve hurucuna meydan verilmekte olduğu⁴⁵ anlaşılmıştır. Beyrut'taki komiser ve polislerin hepsi kaçakçılarla müşterek bulunduğu liman ve rüsumat gibi resmi dairelerde hem ahalinin firarına hem de Ermenilerin girişine meydan verilmiştir. Bu halde zabıta tarafından kontrol ve muayene edilmemekte olduğundan kaçakçılar rahatlıkla vapurlarından çıkıp beraberlerinde getirdikleri silah, cephane gibi diğer yasaklı eşyaları da ülkeye sokabilmişlerdir.

Ermenilerin çeşitli yollar ve yöntemler kullanarak Osmanlı ülkesine giriş yapmaya çalıştıkları görülmüştür. Mesela 11 Teşrinievvel 1313 (23 Ekim 1897) tarihli yazıya göre Kıbrıs ve Atina'da bulunan Ermeni komitacılarının Yunan konsoloslarına hizmetçi sıfatıyla Osmanlı topraklarına giriş yapacakları haber alınmıştır. Bunun üzerine katiyen Mersin'e gelecek konsolosun refakatindeki Ermenilerin kabul edilmemesi emredilmiştir.⁴⁶

Katırcılar hem limanlara hem de limanlardan gelenleri içeriye taşımakta tıpkı kayıkçılar gibi bu işi meslek edinen araçlılardır. Harput köylerinden bir takım Ermenilerin İslam'dan iki katırcı vasıtasıyla Amerika'ya firar ettirilmek

42 BOA.DH.TMIK.M.. 200/ 34

43 BOA.DH.TMIK.M.. 201 /65

44 BOA.ZB, 618/19, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri II (1896-1919), 184.

45 BOA.BEO 3115/233601

46 BOA. DH.ŞFR. 216 /74

üzere köylerinden hareket ettirildikleri ihbarı üzerine⁴⁷ bunlar hakkında tahkikat yapılmış ve tutuklanmışlardır.

Girit adasında İslam ahalisinden kimseler tarafından yelkenli gemilerle Mersin ve Karataş ve Yumurtalık ve İskenderun ile Piyas, Ürsü/ersu ile Suriye limanlarına gelen yasak silahlar ve cephane çıkarılarak Halep, Musul, Diyarbakir, Mamuratülaziz vilayetleriyle Zor sancağı ve Cizre kazası ve Zeytun kazası Ermenilerine geçit olmayan yollardan katircılar vasıtasıyla nakledilmekte ve satışı yapılmakta⁴⁸ olduğu Halep'e gönderilen ve geri dönen polis ikinci sınıf komiserlerinden Mehmed Hilmi Efendi tarafından jurnal ile bildirilmiştir. Bu sebeple Girit gibi diğer adalardan daha önce firaren Amerika'ya giden Ermenilerden geri dönenler ile birlikte silah ve patlayıcı maddelerde nakledilebileceğinden bunların yurda girmelerini engellemek için tedbir hususunda gerekenin yapılması istenmiştir.

Ermeni militanların sahilinden Osmanlı ülkesine duhul girişimleri önceden haber alınmış, gelme ihtimalleri olan sahillerin vilayetleri uyarılmıştır. Aydın vilayeti benzer şekilde Kıbrıs'ta toplanan Ermenilerin gemilerle Bodrum, Köyceğiz ve diğer sahillere çıkabilme ihtimallerine binaen gerekli tedbirleri almak üzere uyarılmıştır.⁴⁹

Buna benzer olarak; Yunan ve İngiliz vapuru ile Amerika ve Marsilya'dan gelen ve Kıbrıs'a taşınan Ermeni fedailerinin ve firarilerinin Kıbrıs'a uğrayarak buraya çıkarıldıkları burada toplanan Ermenilerle birlikte barut ve dinamit gibi yasaklı eşyalarında yanlarında bulunduğu fırsat buldukça hazır olan gemilerle Arabistan sahiline çıkacaklarının posta müdürünün soruşturmasından anlaşıldığı bildirilmiştir. Bu sebeple Adana vilayeti ne bilgi verilerek bunlara fırsat verilmemesi buyurulmuştur.⁵⁰ Aynı şekilde Kudus-ü Şerif, Beyrut, Suriye, Halep Aydın, Konya, Mersin, Cebel-i Bereket mutasarrıflıklarına tebligat yapılarak tedbirlerin artırılması istenmiştir.

Dersaadet'te ise bazı kimseler Ermenilerin girişlerini kolaylaştırmışlardır. Osmanlı tabiiyetinden olan birtakım kimseler pasavanları kahveciler vasıtasıyla Ermenilere satmışlardır. Bunun üzerine Dersaadet'e gelip giden yolcu vapurlarındaki kahvecilerin isimleriyle tabiiyet ve ikamet mahalleri ve buldukları vapurların isimleri, bunların gidip geldikleri mahaller ve kaç günde bir sefer ettikleri, gittikleri mahallerden ne gibi eşya getirmekte olduğu

47 BOA. DH.TMIK.M.. 77 / 80

48 BOA. DH.TMIK.M.. 183 /41

49 BOA. Y.EE.KP 30/2987

50 BOA. DH.TMIK.M.. 243/55

ve bunları ne suretle vapurdan çıkarmakta olduklarının araştırılmaya başlanmıştır. Ayrıca bunların kimin yol göstermesiyle vapurlara kahveci tayin ve kahvecilikten başka ne gibi işlerde istihdam edildiklerinin malumatı istenmiştir. Yapılan araştırmaya binaen Dersaadet limanına gelip giden yolcu vapurlarında, birkaç gün zarfında gelen vapurlar hariç olmak üzere, kahvecilerden yirmi iki kişi tahkik edilebilmiştir. Vapurlar peyderpey geldikçe alınacak malumat gönderilmeye devam etmiştir. Tespit edilen yirmi iki kahvecinin isimleri, tabiiyetleri, mezhepleri, ikamet mahalleri ile gidip geldikleri mahaller ve diğer bilgiler iletilmiştir. Kahvecilerin vapur yolcularına kahve gibi şeyler satmakta oldukları ve Dersaadet'te evi bulunanlar geldikleri yerlerden fasulye gibi şeyler getirdikleri veyahut boş geldikleri belirtilerek eşyasının muayene edilmesi tabii bulunmuştur.⁵¹

Benzer şekilde, Rum cemaatinden Kahveci Sürmeneli Ahmed tarafından çıkarılan pasavan ile bir Ermeni kadının vapura bindiğinin haber alınmasıyla söz konusu pasavan ile nüfus tezkiresi geri alınarak vapurdan ihraç olunmuştur. Batum Başşehbenderliği tarafından bu olaya istinaden Trabzon ve Kastamonu vilayetleri gereği için uyarılmıştır.⁵²

Yasağa rağmen örneğin Trablusşam liman bahriyesinin tamamı eşya ve yolcu nakliyatıyla meşgul olup geceleri her istediklerini ihraç ve ithal eylemekte oldukları ihbar edilmiştir.⁵³ Etrafı açık olan limanlardan özellikle geceleri istedikleri gibi duhul ve huruca cüret eylemekte oldukları ifade edilmiştir. Bir başka alınan ihbara göre; İskenderun Kaymakam'ı Kemal Bey'in münasebetli münasebetsiz bir üslupta bulunduğu, İskenderun Tabur Katibi Nuzret ve müstantık (sorgu yargııcı) Karabet efendilerin ahaliye uygunsuz hallerinden bahis ve şikayet eden ihbar İskenderun'dan Hüseyin Hilmi mührüyle alınmıştır. Gelen ihbara binaen İskenderun iskele komisyonu heyetinden Kolağası İlhami efendinin kendisine riyaset (başkanlık) süsünü vererek Memalik-i Şahane'ye girmesi yasak olan Ermeni firarilerini iskelede bulunan zaptiye vasıtasıyla aldığı para üzerine kabul etmek gibi ahval ve harekette bulunduğu bildirilmiştir.⁵⁴

Ermeniler, Osmanlı sahillerine gelen kumpanya vapurlarıyla bir şekilde Trabzon, Samsun, Batum, Kıbrıs, Beyrut, İzmir gibi iskelelere çıkarak buralardan sızmaya çalışmışlardır. Bu duruma atfen girişleri yasak olduğu halde yabancı vapurlar tarafından getirilip Osmanlı sahillerine çıkarılan

51 BOA. ZB. 20/76

52 BOA. ZB. 20/76

53 BOA. DH TMİK M 222/8, Lef 1

54 BOA. DH.TMIK.M.. 49/75

Ermeniler hakkında ne tür muamele yapılmak lazım geleceği⁵⁵ sıklıkla sorulmuştur. Örneğin, 9 Cemaziyelahir 1317 (15 Ekim 1899) tarihli yazıda Mamuratülaziz vilayeti Çemişgezek Ermenilerinden Mıgırdiç Valdepavensi isminde birinin vapurla İskenderun'a çıkmış olduğu bildirilmiştir. Yedi sene evvel Dersaadet'te yedi gün kaldıktan sonra Amerika'ya firar etmiş ve bu kez döndüğünü söylemiştir. Ancak bu gibi Amerika ve Avrupa'dan gelecek Ermenilerin kabul olunmaması hakkındaki emre binaen kabul edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Mıgırdiç'den başka birkaç gün evvel İngiliz vapuruyla yedi ermeni firar ile iskeleye çıkıp kabul edilmek için Osmanlı tebaası olduklarını beyan ederek kabulleri için ısrar etmişlerdir. Bunları çıkararak vapur hemen savuşup diğer vapurlarda bunların geldikleri mahallere uğramamakta olduğundan ne yapılması gerektiği bilinmemiştir.

Yasağa rağmen yabancı vapurlarla getirilip Osmanlı ülkesinin bazı yerlerine çıkarılan Ermeniler hakkında Beyrut vilayetince Dâhiliye Nezareti'ne yazılan vakadan örnek olarak bahsedilebilir. Fransız vapuruyla gelen Mamuratülaziz ahalisinden pasaportsuz ve tezkiresiz Amerika'dan beş Ermeni'nin tevkif edildiği ve haklarında gereken muamelenin sorulması üzerine cevaben Amerika'ya ne vakit gitmişler orada ne kadar müddet oturmuşlar ve ne sanat ve ticaret de bulunmuşlar ve memleketlerinde familyaları var mıdır ve kendilerinin Amerika tabiiyeti iddiasında olup olmadığı sorulmuştur. Buna binaen yapılan araştırmaya göre 12 Temmuz 1310 tarihli telgrafname bu Ermenilerin en evvel İskenderun'a gitmiş ve ellerindeki pasaportlar oranın hükümetince alınıp kendileri kabul edilmeyerek vapura iade edildiklerinden Beyrut'a çıkmış oldukları ifadelerinden anlaşılmıştır. Bunların Mamuratülazizli olup beş altı sene evvel Amerika'ya giderek fabrikalarda çalışmış oldukları ve Osmanlı tabiiyetinden olup anne, baba ve diğer akrabaları bulunduğu bildirilmiştir. "*İrade-i seniyye uyarınca teb'id ve tard edilecek takımdan bulunduğu*" anlaşılmış olup vapurdan çıkmış olmalarına nazaran ve kendilerinin bir lokma ekmeğe muhtaç olduğundan bahisle Amerika'ya kadar olan vapur ödemesinin bir neticeye bağlanması lazım geleceği bildirilmiştir. Bunun için lazım olan meblağın on dört bin iki yüz altmış sekiz (14.268) kuruşun verilmesiyle masraf çizelgesine dâhil edilmesi hususu ifade kılınmıştır.⁵⁶

Firar veya hicret suretiyle Amerika'ya gidip memleketlerine dönen kimseler daha sonra tutuklanarak mevridlerine iade edilmiştir. Örneğin, Kesrikli Kalın oğlu Karabet Kudüs-ü Şerif'e gitmek üzere tezkire alarak doğrudan Amerika'ya savuşmuş ve daha sonra geri döndüğü haber alınmıştır. Bunun

55 BOA. DH.TMIK.M.. 76/77

56 BOA. DH. MKT 277/47

üzerine tutuklanmış ve Canik Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir.⁵⁷ Bunun üzerine Ermenilerin iskelelerden Amerika gibi yabancı ülkelere kolaylıkla gitmeleri ve bunun iskele memurlarının özen göstermemelerinden ileri geldiği belirtilerek firaren gitmelerinin önlenmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde Amerika'dan gelmiş olan Ermenilerin vapura iade olunduktan sonra dolaşarak nihayet bir yol bulup Osmanlı ülkesine girecekleri düşünüldüğünden bunların sevklerinde daha etkili bir tedbire ihtiyaç duyulduğu Beyrut Valisi tarafından arz edilmiştir.⁵⁸

Yabancı memleketlerden gelecek Ermenilerin girişlerine asla meydan verilmemesi hakkındaki ferman hükmü lazım gelenlere ve mahallere tebliğ edilmiştir.⁵⁹ 27 Temmuz 1310 (8 Ağustos 1894) tarihli bu tebligat üzerine vilayetlerden cevaben örneğin Aydın Valisi ve Adana Valisi Nasuhi tarafından Ermenilerin girişlerine engel olunarak asla ve katiyen kusur edilmeyeceği bildirilmiştir.⁶⁰ Ancak Osmanlı ülkesine girişleri yasak olan kimselerin Karadeniz sahiline gelen yabancı vapurlarla Dersaadet'e ulaştıkları burada da dışarı çıkmayıp geldikleri vapurun içerisinde kalarak veyahut başka bir vapura aktarılmak suretiyle yolculuk ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak zabıtaca buna müdahale mümkün olmadığından gidecekleri iskele memuriyetlerine ve zaptiyesine bildirilmekten başka bir şey yapılamadığından bunlara mani olunamamaktadır. Benzer şekilde, "Binard ve "Krandi" isimli iki İngiliz vapurunda gizlice Ermenilerin bulunduğu ilkinde 17 diğerinde ise on altı Ermeni bulunduğu halde Dersaadet'e varmış olduğu haber alınmıştır.⁶¹ Bu gibi fesedeyi nerelere def etmek münasip ise bir kaide ittihazıyla ona göre gereğinin yapılması buyurulmuştur.

Yine, Amerika'dan Samsun iskelesine çıkıp buralı olmalarına sebebiyle haklarında ne muamele olunacağını sorulması üzerine⁶² Canik Mutasarrıflığı zaptiyesinin, girişleri yasak olan kimselerden Karadeniz sahiline gitmek üzere Amerika'dan gelenler buradan geçeceklerinden dikkat ve itina göstermesi Tesri-i Muamelat Komisyonunca belirtilmiştir. Ayrıca gelen tezkirede münasebetleri keserek Amerika'ya hicret eden Ermeniler Osmanlı tabiiyetinden ıskat edilmiş olacağından bunları her ne nam ve vesile ile olursa olsun harice gitmeleri ve yabancı pasaportla dönenlerin tabiiyet iddiaları işitilmiş olmayıp Osmanlı ülkesinin hiçbir tarafına kabul edilmemeleri bildirilmiştir.

57 BOA. DH.TMIK.M.. 200 /86

58 BOA. DH.MKT. 277/47, Lef 9/1

59 BOA. DH.ŞFR. 167 /108

60 BOA. DH.ŞFR. 167 / 114

61 BOA. DH.TMIK.M.. 14/ 29

62 BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93

Karadan Duhul Girişimleri

Ermeniler karadan Rusya ve İran taraflarından hudut üzerinden Osmanlı ülkesine duhul etmeye çalışmışlardır. İran ve Rusya'dan geri gelmek isteyen firari Ermenilerin yurda girişlerine irade-i seniyye uyarınca müsaade edilmemiştir.⁶³

Firaren Rusya'ya giden ve geri dönen Ermenilerin tutuklanmaları ve iadeleri irade-i seniyye uyarınca gerekmektedir.⁶⁴ Bu sebeple sınırı geçip Rusya'ya firar eden Ermenilerin dönüşlerine müsaade edilmemiştir.⁶⁵ Osmanlı tebaasından olup Rusya'da bulunan Ermenilerden dönmek isteyenler irade-i seniyye hükmünce kabul edilmemekte ise de yabancı tabiiyette bulunan Ermenilerin baş ağrısı ve şikâyete sebep olmamak için kabulleri hakkında 27 Mayıs 1324 tarihli yazı ile Dâhiliye ve Hariciye nezaretine tebligat yapılmıştır. Bu bağlamda Rusya'dan Osmanlı ülkesine gelmek isteyen Ermenilerden aslen Rusyalı veya diğer devlet tebaasından bulunanların Osmanlı ülkesine girişlerine engel olunmayıp ancak pasaportları vizesiz bulunanlardan iki kat vize harcı alınması Meclis-i Mahsus-u Vükela tarafından 20 Zilkade 1324 tarihli 1590 numaralı tezkire ile beyan olunmuştur.⁶⁶ Böylece karar gereği bu vakiyadan dolayı zanlı olanların konsolosluklarına malumat verilerek Rusya'ya iade olunmaları hususunun Rusya Sefaretine tebliğ edilmesi ve bu yolda muamele edilmesi tabii bulunmuştur.⁶⁷

Batum'dan ve Rusya'nın çeşitli yerlerinden Osmanlı ülkesine gitmek isteyen Ermenilerin şebkenderlerce pasaportlarının vize edilmemesi ve Rusya'dan gelecek Ermenilerden hiç birinin kabul olunmaması irade-i seniyye gereğinden olduğu beyan edilmiştir. Yabancı tabiiyette bulunup vizesiz pasaportla Trabzon'a gelenlerin konsoloslarının ısrarları üzerine zorunlu olarak kefaletle kabul edilmiş olmalarına nazaran bunun yanlış muamele olması ve sonradan konsoloslarla müşkülât vuku bulmaması için gereğinin yapılması Hariciye nazırı tarafından istenmiştir.⁶⁸

Rusya'ya firar eden ve Osmanlı ülkesine girişleri yasaklanan Ermenilerin engellenmesi hususunda gerekli tedbirlerin tamamlanması için ilgililere tebligat yapılarak bilgilendirilmiştir.⁶⁹ Ancak yasağa rağmen hududa gelerek

63 BOA.DH.TMIK.M..43 /71

64 BOA.DH.TMIK.M..198/16

65 BOA.Y..PRK.UM..45/115

66 BOA. BEO 3332 /249836

67 BOA. BEO 3332 /249836 Lef 5

68 BOA. BEO 3332 /249836 Lef 5

69 BOA. BEO 3300/247494

huduttan geçmek isteyen Ermenilerin bulunduğu sıklıkla vilayetlerden bildirilmiştir. Bunların Osmanlı hududunu geçmelerine engel olunması için hudut memurları gereği için uyarılmıştır. Rusya'dan hududun hangi tarafından geçtikleri meçhul, Horasan karyesi civarına gelen iki yüzü aşkın göçmenin iade edilmesi⁷⁰ örneğinde olduğu üzere bir şekilde hududu geçmiş olanlar iade olunmuştur.

Bazı zamanlarda, hududun öte tarafına gelerek burada toplanan Ermeniler bulunduğu ve bunların bir fırsat bularak hududu geçmek arzusunda oldukları bildirilmiştir. Bu haberlere örnek olarak Batum gazyağı fabrikası amelesinden ve çoğunlukla Van ve Muş ahalisinden olan kırk Ermeni'nin hududun Milo geçidinde bulunduğu haber alınmıştır. Ancak Rusya memurları tarafından bunlar tevkif olunmuştur. Bundan dolayı Rusya Hariciye nazırına teşekkür edilmiş ve hiçbir Ermeni'nin Osmanlı ülkesine bir fırsat bularak duhul olamaması için Rusya'daki bütün şehbenderlere bilgi verilmiştir.⁷¹

Ermeni fedaileri hududun neresinde ele geçirilirlerse o civardaki sınır kapısından Rusya'ya iade edilmesi emrolunmuştur. Bu karara binaen Trabzon yoluyla Rusya'ya firar eden Kiği Kiragos ve refiki Kale Boğazı cihetinden firaren Osmanlı ülkesine gelmekte iken devriye tarafından tutulup Rusya'ya iade edilmek istenilmiştir. Ancak bunlar Rusya Konsolosu'nun firari Ermenileri kabul etmemeleri için Rus hudut memurlarına emir vermesi sebebiyle⁷² Rus memurları tarafından kabul edilmemiştir. Bu gibilerin vaziyetlerinden bahisle sayılarının kırk iki olduğu ve haklarında icra edilecek muamelenin tebliğ edilmesi Dördüncü Orduyu Hümayun tarafından talep edilmiştir.⁷³ Ortaya çıkan müşkülâtın giderilmesi için bunların kabulleri için Rusya sefaretinin ikna edilmesi istenmiş ve mümkün olamaz ise tutuklanan Ermeniler hakkında olunacak muamelenin tayin buyurulması belirtilmiştir.⁷⁴

Bir başka örneğe göre; Rusya'dan izinsiz olarak huduttan girerek içerde belli bir noktada birleştikleri haber alınan üç Ermeni yakalanarak merkez vilayete getirilmiştir. İzinsiz olarak huduttan girerek pasaportsuz vilayete her nasılsa dâhil olan ve Rusya tebaasından bulunan Ermenilerin Rusya konsolosluğu tutuklu bulundurmağa yetkisi olmayacağından pasaport nizamnamesinin on yedinci maddesine uygun olarak konsoloshaneden gösterilecek kefaletle tahliyesini talep etmişlerdir. Bunlar vilayetçe dahi alıkonulamayacağından

70 BOA. BEO 3196 / 239633

71 BOA. Y..A...HUS.459 /142

72 BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 53

73 BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 45

74 BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 118

Rusya memurları kabul ederlerse iade olunacakları konsolosa ifade olunmuştur. Huduttan çıkarılmak üzere sevk olunmuşlardır.⁷⁵

Tiflis Başşehbenderliği Ermeni komitacıların sürekli Rusya'dan Osmanlı ülkesine geçmekte olmasına binaen bunların Rusya hükümetince himaye ediliyor gibi görünmekte olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁶ Rusya'ya gitmiş olan Ermenilerin hiçbir suretle Osmanlı ülkesine giriş yapamayacakları daha önce Dersaadet Rusya sefiri tarafından beyan olunduğu gibi Rusya Sefareti'nden de yazı ile taahhüt olunmuştur.⁷⁷ 14 Eylül 912 tarihli Petersburg sefaretine gönderilen telgrafname ile Ermenilerin hiçbir surette Osmanlı ülkesine geri dönemeyeceklerinin beyanıyla birlikte bu hususta yazılı olarak verdikleri kesin teminat üzerine Kars'da toplanan on iki bin Ermeni'nin Osmanlı ülkesine fırsat bularak giriş yapmalarının maksada mugayir olacağından hudut üzerinde bulunan asker ve mülki memurların bu gibilerin girişlerine asla meydan bırakmamaları ve gelmiş olanların reddedilmesi için kesin emir verilmiş olduğu tebliğ edilmiştir.

Buna rağmen Rusya'ya firar eden ve dönüşleri yasak olan birçok Ermeni'nin Rus memurlarından müşkülât görmeksizin topluca hududu geçebildikleri haber alınmıştır. Hamidiye süvari alayları kaymakamlarından Zorcanlı Yusuf Bey ve Binbaşı Rıza Ağa, Yaşar Efendi ve Süleyman Bey tarafından nüfus başına yarım liradan bir buçuk liraya kadar bir ücret ile Ermenilerin Eleşkirt, Kara Kilise Kalesi ve çevre köylerinden Bulanık'a kadar gelmekte oldukları Tiflis Başşehbenderliği tarafından bildirilmiştir. Erzurum vilayetine gönderilen şifre ile vilayetçe bu halin son bulması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁷⁸

Nitekim Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiriyeti tarafından Rusya'nın Kars Kağızman taraflarında birçok Ermeni'nin toplanıp maksatları huduttan geçerek ihtilal çıkarmaktan ibaret bulunduğu ve Ruslar tarafından bunların geçişlerine mani olmak üzere verilen teminatın ciddi olmadığı bildirilmiştir.⁷⁹

Osmanlı ülkesinde karışıklık çıkarmak için hududa tecavüz etmek üzere Ermenilerin toplandıkları yönünde ihbarlar alınmıştır. Örneğin Petersburg sefaretinden 26 Kânunuevvel 901 tarihli muhtıra ile "Armudi" "Başkeni" "Şatay" karyelerinde birtakım Ermeni komitacıların toplandığı ve bunların kürd kıyafetinde olarak "Küküs" dağıyla "Patilo" ve "Tercan" taraflarından

75 BOA.DH.TMIK.M..126/42, Lef 2.

76 BOA.BEO 3300/247494

77 BOA.HR.SYS.2840 / 44

78 BOA.A.}MKT.MHM. 642 / 25

79 BOA.HR.SYS. 2774/44, Lef 3

hududu tecavüze hazırlanmakta oldukları beyan olunmuştur. Hariciye Nezareti bunun hakkında Kafkasya genel idaresiyle haberleşmiştir. Rusya hududu üzerinde Eleşkirt havalisinde çoğunluğu anasıl “Sasun” ahalisinden bin beş yüz kadar Ermeni’den oluşan bir çetenin Osmanlı ülkesine duhule hazırlanmakta olduğuna dair sefaretin verdiği bu malumat Kafkasya genel idaresi tarafından doğrulanmamıştır.⁸⁰

Ancak, Eleşkirt kaymakamlığından arz olunan Ermeni köyü Rusya hududu dâhilinde vaki ve Sahtan, Başköy, Arvudlu ve Yeniköy karyeler arasında olup gerek bu karyelerde ve gerek İran hududu dâhilindeki Ermeni karyelerindeki ermeni fedailerinin toplandıkları evvel ve ahir haber alınması üzerine Osmanlı hududunun lazım gelen noktalarına asker takviye edilmiştir. Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiri Zeki tarafından alınan ihbarların doğruluğunu tespit için zabıta gönderildiği gibi Ermeni fedaisi bulunan yerlerde Rusya askeride mevcut olduğundan bunlara karşı Osmanlı tarafında da yeterli kuvvet bulunduğundan daima bu Ermenilerin ahval ve harekâtı gözetim altında tutulduğu ifade olunmuş, bunların tecavüzlerine meydan verilmeyeceği belirtilmiştir.⁸¹

Rusya’da bulunan Ermenilerin Rusya tabiiyetine girmeleri için Rusya hükümetince zorlandıkları ve geçmeyenlerin Mançori kıtasına sevk ve iskânlarına girişilmiştir.⁸² Bu sebeple ilkbaharda sınırın korunmayan noktalarından Osmanlı ülkesine duhul ile geri dönmeye hazır buldukları Erzurum vilayetine bildirilmiştir. Bunlardan çoğunluk kısmının fesat erbabından olduğu, Ermenilerin kargaşa ve fesat için Osmanlı ülkesine gelmek istediklerinden asayiş ve emniyeti korumak üzere hudutlarca fevkalade itina gösterilmesi ve hiçbirinin bu tarafa girişine kesinlikle müsaade olunmaması tebliğ edilmiştir.

Van’dan Rusya’ya giden Ermenilerin Rusya tabiiyetini kabul etmeyip Osmanlı ülkesine duhul ve tecavüz niyetinde buldukları haber alındığından o bölgedeki askeri kuvvetin bir kat daha artırılarak bu gibi ayaktakımının firarına ve tecavüzlerine meydan verilmemesi için lazım gelenlere tebligat yapılmıştır.⁸³ Ancak, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki tarafından bildirildiği üzere Vanlı olup daha önceden Rusya’ya giden elli hanede yüz elli nüfus Ermeni’nin Rusya tabiiyetini kabul etmemelerinden ve Osmanlı ülkesine bırakılmamalarından dolayı İran’ın Makü hâkimine sığınma talep edip hâkim

80 BOA.DH.TMIK.M.. 145/ 19, Lef 4

81 BOA.Y..PRK.ASK. 125 / 51

82 BOA.İ..HUS.151/15

83 BOA.DH.TMIK.M.. 148 /12

tarafından dahi kendilerine Kanberkend Karyesi gösterilmiştir. Bunların Osmanlı ülkesine duhul ve tecavüz emelinde buldukları Hamidiye kumandanı tarafından istihbar kılınmıştır.⁸⁴ Her türlü ihtimale karşı askeri kuvvet bir kata daha artırılarak bu gibi ayaktakımının firarına ve tecavüzüne meydan ve imkân bırakılmaması emredilmiştir.⁸⁵

Bu duhul girişimlerine karşın, Rusya Hariciye nezaretinden gelen yazıda Rusya'dan bazı Ermenilerin gizlice Osmanlı ülkesine duhul ettikleri hakkında verilen malumatın gerçeğe aykırı olacağı beyan edilmiştir. Rusya hükümetine öteden beri yapılan müracaata binaen yapılan araştırmalar üzerine Ermeniler hakkındaki şikayet ve bunların hududu geçtikleri hususunun doğruluğu olmadığı, Rusya memurları tarafından tam ve eksiksiz muhafaza edildiğini ve Osmanlı hudut memurlarından kaynaklanabileceği belirtilmiştir.⁸⁶

Bu çerçevede vaktiyle ailelerini terkle firaren Rusya tarafına gitmiş olan Ermeniler yine firaren ve gizlice dönüş yapmışlardır. Bunlar yakalanıp sorguya çekildiğinde ticaret için gittiklerini şimdi aileleri yanına geldiklerini alakalarını keserek bir yere gitmek istemediklerini beyan eylemekte olmalarına nazaran giriş yapabildikleri anlaşılmıştır.⁸⁷

Bazı vakalarda kaçak geçişlere para mukabilinde izin verildiği anlaşılmıştır. Ermeniler Rusya veya İran üzerinden gelerek hududun korunmayan noktalarından veya para mukabilinde himaye edilmek suretiyle sınırı aşmışlardır. Mesela Kuşbaban karakolu memurlarının ruble mukabilinde geçmelerine yardım etmiş olduğu rivayet olunmuştur. Buna binaen otuz iki fedaiden oluşan bir çetenin geçen Mart'ın sonlarında Abbas Bel(?) yakınında Rusya hududundan geçerek Osmanlı tarafında duhul oldukları ve Kuşbaban Osmanlı karakolu fertlerinin 500 ruble alarak memlekete gizlice geçmelerine yardım ettikleri anlaşılmıştır. Bu gibi olayların Ermeni çetelerinin tecavüzlerine mani olmak için alınan tedbirleri sonuçsuz bırakacağından vilayetçe seri olarak durumun araştırılması ve malumat verilmesi buyurulmuştur.⁸⁸ 2 Temmuz 1319 tarihli Vali Nazım imzalı telgrafname ile karakolda bulunan askerin akçe aldıkları hakkındaki rivayet üzerine bir heyet marifetiyle araştırma yapılmış olduğu ve müşiriyet ile haberleşilerek neticenin bildirileceği beyan olunmuştur.⁸⁹

84 BOA.Y..PRK.ASK. 185/ 27

85 BOA.Y..PRK.ASK. 185/ 27

86 BOA.DH.TMIK.M.. 145/ 19

87 DH.TMIK.M..222/48, Lef 55

88 BOA.DH.TMIK.M.. 148 /12

89 BOA.DH.TMIK.M.. 148 /12, Lef 3

Benzer olarak; firaren Rusya'ya gidip geri dönmek isteyen Ermenilerin bir suretle Osmanlı hududunu birer ikişer geçmekte olduğu haber alınması üzerine⁹⁰ bu gibilerin zinhar içeriye alınmaması için hudut memurlarına tebligat gönderilmiştir. Ancak huduttaki Osmanlı memurlarının “*eşirrayı himaye etmekte oldukları*”⁹¹ yönünde ihbarlar alınmıştır. Bunun üzerine lazım gelen soruşturmalar ve askeri yönden tedbirlerin alınması konusunda ihtiyatlı davranılması istenmiştir.

Bir başka vakada askerlerin göremeyeceği noktalardan Ermenileri Osmanlı tarafına geçirmek cüretinde bulunan üç Kürt'ün beraberindeki Ermenilerle birlikte tutuklandığı ve durumun gece bekçilerinin araştırmasıyla anlaşıldığı bildirilerek bunların ibret için münasip bir yere nakli istenmiştir.⁹² Ancak sonradan yapılan soruşturmalarla bu olayın gerçeğe aykırı beyan olduğu bildirilmiştir.

İran ve Rusya'dan avdet eden Ermeni firarilerin evvelce bildirildiği gibi girişlerine müsaade edilmemesi kararının tatbikine rağmen kanunsuz girişler devam etmiştir. Örneğin Van'ın Acemhaçu mahallesinden olup daha önce İran'a gitmiş olan Kiğork veled Karabet ile Vartan veled Markar'ın ellerinde zararlı evraklarla ve yanlarında bir İslam kılavuzu bulunduğu halde İran'ın Kirani yoluyla Van'a dönmekte oldukları Hoy Şehbenderliğinden bildirilmiştir.⁹³ Mahmudiye kaymakamlığıyla kumandanlığından alınan telgrafnamelerden Ermenilerin ve İslam kılavuzunun adliyeye teslim olunmak üzere tutuklandığı anlaşılmıştır. Ancak Van Vilayetine gelen şifre ile bu gibilerin mahkemeye tevdi olunduktan sonra iadeleri caiz olamayacağı bundan sonra bu gibilerin vardıkları vakit geldikleri yerlere def edilmesi beyan olunmuştur. Bu Ermenilere kılavuzluk ettiği anlaşılan İslam hakkında ise tahkikat icrası⁹⁴ ve icra olunacak tahkikat ve malumatın bildirilmesi istenmiştir.

Rusya'dan firaren ve gizlice dönmek isteyen Ermeniler sınırlarda bulunan aralıklardan geçerek duhul eylemekte oldukları anlaşılmıştır.⁹⁵ Bitlis vilayetinden gelen bu bilgi üzerine Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine bir şifre gönderilerek güvenliğe itina edilmesi istenmiştir. Rusya'dan gelerek tutuklanan firari Ermeniler Erzurum vilayetine gönderilmiştir. Böyle firaren dönenlerin ihbar edilmesi aksi halde muhtar ve ihtiyar heyetinin bundan mesul

90 BOA.Y..PRK.UM.. 45/ 115

91 BOA.BEO 3668 / 275039

92 BOA.Y..PRK.UM.. 45/ 115

93 BOA.DH.TMIK.M.. 43 /71

94 BOA.DH.TMIK.M.. 43 /71, Lef 3

95 BOA.DH.TMIK.M.. 198/16

olduğu belirtilmiştir.⁹⁶ Hudutlarda alınan tedbirlerin tamamlanması ve bir kat daha itina gösterilmesi vilayetlere sıklıkla bildirilmiştir.

Kaçak girişlerin yanı sıra Amerika'da bulunan Ermeni komitası tarafından Batum'a ve Kars'a silah, cephane ve para göndermiş oldukları bunların Ermeni fedailerine iletilmek üzere Muş ve İran hududuna dağıtıldığı haber alınmıştır.⁹⁷

Bu şartlar altında yasağın muhafazası için her iki taraf gümrük idarelerine arabacı ve nakliyecilerin doğruca nakliyatta bulunmaları dahi titizlikle incelenerek bu yolla bazı Ermenilerin duhul olup olmayacakları tespit edilmeye çalışılmıştır.⁹⁸

Osmanlı hududunu korumak üzere alınan tedbirlerden bir diğeri ise Van şehri etrafında kordon yaptırılıp asker yerleştirilerek eşkıya girişinin engellenmesi İran hududunun muhafazası düşünülmüştür.⁹⁹ Bir hudut kolcu alayı teşkil edilerek Beyazıt'tan Revan'a kadar İran hududu üzerinde saatte bir hesabıyla yetmiş iki kordon kulesi ve bunların gerisine uygun görülen sekiz mevkide karakollar tertibi ile hududun sürekli olarak gözetiminin sağlanması planlanmıştır. EşkİYaların ve benzeri fesat çıkarıcı kimselerin Van bahçeliklerine girmesi ve müşkülât gereği lüzum görüldüğünden hususi olmak üzere her birinde onar nefer asker olmak üzere alelacele bin beş yüz kuruşla Van şehri etrafına yirmi kordon yaptırılması¹⁰⁰ ve hududu geçer geçmez hükümeti askeriye haberdar edilerek eşkıyanın Van'a kavuşmasından evvel karşılaşmak üzere güzergâh üzerindeki aşiretlerin de araştırmalarda bulunmaları gerekli görülmüştür. Bu durumun tetkikine nüfuz sahibi birinin memur edilmesi münasip bulunmuş olup Eleşkirtli İsmet Paşa muvakkaten memur edilerek hududa gönderilmiştir.

Ermeni Patriklığı'ndan Ermenilerin Duhulüne İlişkin Gelen İstekler

Ermeni Patriği tarafından Mabeyni hümayun Başkıtabet'e 6 Kânunuevvel 1310 (18 Aralık 1894) tarihli bir yazı ile Mamuratülaziz'den Amerika'ya çalışmaya gidip geri dönen Ermenilerin Osmanlı topraklarına girişlerine müsaade edilmesi için izin istenmiştir.¹⁰¹ Ermeni Patriği Osmanlı tebaası Ermeni

96 BOA. DH.TMIK.M.. 198/16, Lef 5.

97 BOA. HR.SYS. 2743/60, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri II (1896-1919), 184.

98 BOA. BEO 2775 /208099

99 BOA.DH.TMIK.M.. 19 /14

100 BOA.DH.TMIK.M.. 19 /14

101 BOA.Y..MTV. 111/10

milletinden ve Mamuratülaziz sakinlerinden olan ve vaktiyle maişetlerini temin için rençberlik gibi işlerle iştigal etmek amacıyla Amerika'ya gitmiş olan ve orada bu işi bulamadıklarından memleketlerine avdet etmek üzere oradan ayrılmış olanların geldikleri yere döndüklerinde Osmanlı'nın hiçbir sahiline çıkarılmamış olduklarından bahsetmiştir. Bunların deniz üzerinde dolaşarak Kıbrıs'a çıktıklarını ve sefil ve aç halde kalmış olduklarını ifade eylemiştir. Bu kimseler haklarında merhamet buyurulmasını ve girişlerine müsaade edilmesine izin istemiştir. Bu gibi Amerika'ya maişetlerini tedarik edebilecekleri ümidiyle gitmiş fakat ümitleri boşa çıkmış olan fakirlerin sefalet ve perişanlıklarına atfen bunların memleketleri tarafına avdetlerine müsaade olunacak olursa *"hem kendileri yeni başdan çırağ ve ihya olacakları ve hem diğerlerine ibret olacağı"* ifade olunmuştur.¹⁰²

Yine, Anadolu ahalisinden olup Kafkasya'ya hicret etmiş olan Ermenilerin Osmanlı ülkesine duhullerine engel olunmaması¹⁰³ istenmiştir. Bununla birlikte Ermeni patrikliğinden Eçmiyazın manastırı ruhani mektebine tahsile gönderilecek çocuklara pasaport verilmesi talebi gelmiştir. Rusya'dan geleceklerin kabul edilmeyeceklerine nazaran Ermeni Patrikliği, Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni milleti Rusya'da Eçmiyadzin ruhani mektebine kabul olunduklarından kendilerine gelen talep ve muvaffakat üzerine Karahisar ve Tokat'tan bazı çocukların isimlerini beyan ederek bu çocuklar için pasaport talebinde bulunmuş ve bu beyanla mahallerinden icap edenlere iltimas buyurulması istenmiştir.¹⁰⁴ Patrikhaneye isimleri belirtilen çocukların buradaki mektepte tahsil ettirilmesi için Patrikhaneye tebligat buyurulması mütalaa edilmiştir. Benzer şekilde aslen Amasyalı olup Samsun'da ikamet etmekte bulunan Artin'in oğlu 19 yaşında Arvanit tahsil için Rusya'da Eçmiyazın manastırı tuhani mektebine gönderilmiş olup tahsili tamamlaması üzerine Samsun'a avdet edeceğinden kendisine şebbenderlik tarafından pasaport verilmesi için icabı talep edilmiştir. Bu gibi durumlar sebebiyle Rusya'dan gelecekler hakkındaki memnuatın yabancı memleketlere firar eden ve erbabı fesattan oldukları münbais bulunan eşhasa hasr ile ticaret sanat ve tahsil için gidecek olanların ve Ermenilerce ziyaretgâh olan Eçmiyazını ziyaret etmek isteyenlerin bundan istisnası Ermeni Patrikliğinden istenmiştir.¹⁰⁵

Bundan başka, Ermenilerin duhulü konusunda Ermeni Patrik'i tarafından ticaret ve sanat için taşradan Dersaadet'e gelen Ermenilerin tüccar ve

102 BOA.Y..MTV. 111/10

103 BOA.HR.SYS. 2840 /15

104 BOA.DH.TMIK.M.. 91/47

105 BOA.DH.TMIK.M.. 91/47, Lef 30

esnaftan örf ve namus erbabı olanlarının ayırt edilerek rencide edilmemesi ve bunların duhulü yasaklanan fesatçılar ile karıştırılmaması talep etmiştir (Kasım1897).¹⁰⁶

İstisnai Haller

Geri dönmek isteyen ve bunun için başvuruda bulunmuş olan bazı örnekler vardır. Örneğin 21 Mayıs 1321 (3 Haziran 1905) tarihli yazı ile müracaatta bulunmuş olup bundan dokuz sene evvel Van'dan Rusya'ya usulen pasaport almak suretiyle gitmiş olan Melkon oğlu İbrahim eşinin vefatı üzerine iki küçük çocuğu ile birlikte Tebriz'e gitmiş oradan şehbenderlikçe mürurlarına müsaade edilmemekte olduğundan bahisle Van'a dönebilmek için izin talebinde bulunmuştur. Van Valisi tarafından nüfus ve polis idarelerince yapılan araştırmalara göre ehl-i örf ve namus takımından olduğu ifade olunmuş ise de dönüşüne ruhsat verilmemiştir.¹⁰⁷

Ancak gelen talepler arasında iki istisnai kabul olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki; Amerika'dan gelip bir Bimarhane'ye konulan Harputlu Varteres Hazaryen'in firaren Amerika'ya giden Ermenilerden olmasına rağmen hastalığı sebebiyle Osmanlı ülkesine girmesine izin verilmiştir. Almanya sefaretinden firarilerin kabul edilmemeleri kararlaştırılmış ise de Hamburg'da Bimarhane'ye konulan ve daha önce Amerika'ya firar ettiği anlaşılmış olan Bızmışen karyesi ahalisinden Harputlu Varteres Hazeryan'ın hastalığına nazaran kabul edilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine, Dersaadet'e gelecek vapurlardan birine konularak Dersaadet'e gönderilmesi Tesri-i Muamelat Komisyonu ifadesiyle beyan olunmuştur.¹⁰⁸

İkinci olarak; Mamuratülaziz valisi Rauf tarafından 1 Nisan 1314 tarihli bir yazı ile Dâhiliye nezaretine Meryem'in durumu sorulmuştur. Amerika'dan Samsun iskelesine çıkan Ermeniler arasında bulunan Meryem'in polis idaresince 9 Kânunusani 1312 tarihinde buradan aldıkları pasaportla ve zevciyle birlikte Amerika'ya hicret etmiş olduğu ancak sonradan eşini terk ile geri döndüğü anlaşılmıştır. Meryem isimli kadın Amerika'dan gelmiş olup geriye nasıl gönderileceği etraflıca düşünülmesi gerekli olduğundan gereği Tesri-i Muamelat Komisyonu'na sorulmuştur.¹⁰⁹

106 BOA.A.}MKT.MHM.542/9

107 BOA.DH.TMIK.M.. 203 /67, Lef 6

108 BOA. HR.İD.. 28/ 72

109 BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 8

Bu duruma binaen Mamuratülaziz vilayetine cevaben gelen tezkirede münasebetlerini keserek Amerika'ya hicret eden Ermeniler Osmanlı tabiiyetinden iskat edilmiş olacağından bu gibilerin Osmanlı ülkesinin hiçbir tarafına ayak basmalarına imkân ve bırakılmaması¹¹⁰ talimatı verilmiştir. Ancak Meryem'in memleketine gönderilerek vaziyetinin gözetim altında bulundurulması belirtilmiştir.

SONUÇ

Amerika veya diğer memleketlere gitmek isteyenlerin gitmesine meydan verilmemesi kararına rağmen Ermenilerden bazıları gizlice savuşmuştur. Muhtelif suretlerde firaren gitmiş olan bu gibi Ermenilerin Osmanlı ülkesine girişlerine irade-i seniyye uyarınca izin verilmemiştir. “*Memâlik-i Şâhâne'ye avdet ve hicret etmek isteyen Ermenilerin duhulüne müsaade edilmemesi*” hususunda vilayetlere tebligat gönderilmiştir. Bu karar Süryanileri de kapsamakta olup ticaret, sanat ve ilim için gidenler istisna tutulmuştur.

Ermenilerin duhulü konusunda alınan kararlar tamamıyla Osmanlı ülkesini koruma çerçevesinde alınan kararlar olduğu görülmektedir. Çiftçi amele ve kötü halleri görülmeven Ermenilerin veya hastalanmış bakıma ihtiyaç duyan Ermenilerin duhulüne gösterilen müsaade bunu ispatlar niteliktedir. Geri dönen Ermenilerin çoğunlukla kalmaktan ziyade fesat hareketlerinde bulunmak ve gelirken beraberlerinde silah ve cephanesi gibi zararlı cephaneleri veya evrakları sokmak üzere geldikleri anlaşılmış olduğundan bu hususta sahil ve hudut güvenliği dikkatli ve bir kat daha itina ile çalışmaya dair defalarca uyarılmıştır.

Anadolu ahalisinden olup Amerika'ya firar suretiyle giden ve bir süre sonra tabiiyet değiştirerek Amerika pasaportuyla dönen Ermeniler geri kabul edilmemişlerdir. Amerika'ya firaren gidip daha sonra tabiiyet değiştiren Ermenilere pasaport verilmiş olsa dahi Memâlik-i Şâhâne'ye girişlerine müsaade edilmeyerek kabul edilmemişlerdir. Şehbenderlikler bu konuda uyarılmıştır. Ancak sonradan yabancı tabiiyette bulunan Ermenilerin diğer devletler arasında şikâyet ve müşkülata sebep olması nedeniyle kabul edildikleri görülmüştür.

Firaren giden ve geri dönen Ermenilerin tutuklanmaları ve iadeleri hakkındaki irade-i seniyye uyarınca gelen Ermeniler kabul edilmeksizin geldikleri yere iade olunmuşlardır. Ancak Ermenilerden Rusya'ya iade olunanların oraca kabul edilmemesi ve Amerika'dan gelenlerin iadelerinin maddi külfeti ve Amerika'ya

110 BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 9

kabul edilip edilmeyeceklerinin dahi meçhul olması dolayısıyla ortaya çıkan müşkülât ve masraf üzerine yasağın uygulanmasında bir esneme görülmüştür. Bu gibi Ermenilerden geri dönmeleri akabinde ret ve iade edilemeyen ve zaten amele ve çiftçi takımından olup vaktiyle ancak maişet temini için gitmiş olan ve bir kötü halleri olmadığı tahkik edilenler ise zaruri olarak zabitanın gözetiminde bulundurulmak üzere kefaletle memleketlerine salıverilmişlerdir.

Ermeniler Osmanlı ülkesine hem karadan hem de sahillerden muhtelif şekillerde gizlice duhul etmeye çalışmışlardır. Ermeni komitacıların gönderdiği kimseler ve beraberindeki zararlı evrak, silah ve cephane gibi eşyalar aynı yollarla Osmanlı ülkesine sokulmuştur. Vapurlarla iskeleden iskeleye dolaşarak nihayet bir yol bulup giriş yapmaya çalışmışlardır. Özellikle Kıbrıs'a çıkıp burada toplanan Ermeniler bu işi kendilerine meslek edinen kayıkçılar, yelkenliler vasıtasıyla Osmanlı sahillerine aktarılmışlardır. Sahil güvenliğinin eksik bulunduğu noktalardan giriş yaparak yine kontrolsüz noktalardan içrelere doğru geçmişlerdir. Bu hususta liman ve sahil güvenliği artırılarak denetimler sıklıkla yapılmasına karşın bir şekilde Osmanlı sahillerine çıkabildikleri anlaşılmıştır. Bu konuda ihmali bulunan ve para mukabilinde müsaade eden Osmanlı memurları bulunduğu açıkça görülmüştür.

Dersaadet'e gelen vapurlarda bulunan kahvecilerin pasavanlarının kullanıldığı, başkalarına ait pasaportlarla seyahat edildiği görülmüş olup bu gibi usulsüz haller ile yasağın delindiği anlaşılmıştır.

Osmanlı ülkesine duhul için İran ve Rusya hudutlarını gizlice ve kaçak olarak aşmaya çalışmışlardır. Yasağa karşı Rusya'nın Ermenileri himaye ettiği düşünülmüştür. Bununla birlikte bu yolculuklarında katırcılar gibi onlara kılavuzluk eden kimseler olduğu anlaşılmıştır. Gözetlenmeyen yollardan geçmek suretiyle firari Ermenilerin gizlice duhullerine yardım etmişlerdir. Yine, para mukabilinde hudut ve iskele memurlarının kaçak geçişlere göz yumduğu bazı vakalardan anlaşılmıştır. Bu sebeple yasağın muhafazasında müşkülât çekilmekte olduğu alınan tedbirler semeresiz kalmakta olduğu görülmüştür.

Karadan bu gibi Ermenilerin hudutlardan sızmasını önlemek üzere hudut memurları uyarılarak buna göz yuman memurlar tespit edilmiştir. İran hududuna kordon yaptırılmak suretiyle ve ihtiyaç duyulan yerlerde hudut boyunca aralıklarla karakolhane ve bu karakolhanelere de asker yerleştirilerek güvenlik artırılmaya çalışılmıştır. Vuku bulan sızmaların ihbarı konusunda köy ve mahalle muhtarları sorumlu tutulmuştur.

Sonuç olarak; evvelce firaren Amerika ve Rusya gibi yabancı mahallere giden Ermenilerin hem Osmanlı sahillerinden hem Osmanlı hudutlarından firaren ve gizlice girmeye çalıştıkları arşiv belgeleri açıkça ortaya koymaktadır. Bunların duhulü hususunda alınan kararların özellikle fesat hareketlerini önlemek ve umumi emniyeti muhafaza etmek üzere şekillenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Karpat Kemal, Ottoman Emigration to America, 1860-1914, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.17, No.2(May,1985).

Arşiv Belgeleri

BOA.HR.SYS.2851/29, BOA.BEO.AYN.D, 1633/s.865, BOA.BEO. AYN. d, 1633/s.961, Yusuf Sarınoy, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri I (1839-1895) Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları., 2007

BOA.Y.PRRK.AZJ, 52/80, BOA.A.MKT.MHM, 550/1, BOA.MV, 102/30, BOA.ZB, 618/19, BOA. HR.SYS. 2743/60, BOA.A.MKT.MHM, 550/1, Yusuf Sarınoy, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri II (1896-1919) Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları., 2007.

BOA.HR.SYS. 2851/29, Lef 4

BOA.DH.MKT. 277/47

BOA.DH.TMIK.M..104/87

BOA.İ..HUS. 15/ 6

BOA.DH.MKT. 2710 /60

BOA.HR.İD. 15/17

BOA.HR.İD. 15/17, Lef 2/3.

BOA.HR.SYS. 2860 /101, Lef 3

BOA.HR.SYS. 2851/29

BOA.HR.SYS. 2851/29, Lef 4

BOA.DH.TMIK.M.. 167 /31

BOA.DH.TMIK.M.. 167 /31 Lef 6

BOA.DH.TMIK.M.. 273/ 79, Lef 3

BOA.DH.TMIK.M.. 273/ 79, Lef 7

BOA.DH.TMIK.M..126/42

BOA.DH. MKT 277/47

BOA.DH. MKT 277/47, Lef 10

- BOA.DH. MKT 277/47, Lef 10
BOA.DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 8
BOA.DH.TMIK.M.. 200 /86
BOA.DH.ŞFR. 189 /65
BOA.DH.TMIK.M.. 265/49, Lef 2
BOA.DH.TMIK.M.. 265 / 49 Lef 5
BOA.DH.TMIK.M.. 265 / 49 Lef 7
BOA.DH.ŞFR.189/74
BOA.DH.TMIK.M.. 200/ 34
BOA.DH.TMIK.M.. 201 /65
BOA.BEO 3115/233601
BOA. DH.TMIK.M.. 76/77
BOA. DH.TMIK.M.. 200 /86
BOA. DH.MKT. 277/47, Lef 9/1
BOA. DH.ŞFR. 216 /74
BOA. DH.TMIK.M.. 77 / 80
BOA. DH.TMIK.M.. 183 /41
BOA. Y.EE.KP 30/2987
BOA. DH.TMIK.M.. 243/55
BOA. ZB. 20/76
BOA. DH TMIK M 222/8, Lef 1
BOA. DH.TMIK.M.. 49/75
BOA. DH.ŞFR. 167 /108
BOA. DH.ŞFR. 167 / 114
BOA. DH.TMIK.M.. 14/ 29
BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93
BOA.DH.TMIK.M..43/71
BOA.DH.TMIK.M..198/16
BOA.Y..PRK.UM..45/115

- BOA. BEO 3332 /249836
BOA. BEO 3332 /249836, Lef 5
BOA. BEO 3300/247494
BOA. BEO 3196 / 239633
BOA. Y..A...HUS.459 /142
BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 53
BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 45
BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 118
BOA.DH.TMIK.M..126/42, Lef 2.
BOA.HR.SYS.2840 / 44
BOA.A.}MKT.MHM. 642 / 25
BOA.HR.SYS. 2774/44, Lef 3
BOA.DH.TMIK.M.. 145/ 19, Lef 4
BOA.Y..PRK.ASK. 125 / 51
BOA.İ..HUS.151/15
BOA.Y..PRK.ASK. 185/ 27
BOA.DH.TMIK.M.. 145/ 19
BOA.DH.TMIK.M..222/48, Lef 55
BOA.DH.TMIK.M.. 148 /12
BOA.DH.TMIK.M.. 148 /12, Lef 3
BOA.Y..PRK.UM.. 45/ 115
BOA.BEO 3668 / 275039
BOA.Y..PRK.UM.. 45/ 115
BOA.DH.TMIK.M.. 43 /71
BOA.DH.TMIK.M.. 43 /71, Lef 3
BOA.DH.TMIK.M.. 198/16
BOA. DH.TMIK.M.. 198/16, Lef 5.
BOA. BEO 2775 /208099
BOA.DH.TMIK.M.. 19 /14

BOA.Y..MTV. 111/10

BOA.A.}MKT.MHM.542/9

BOA.HR.SYS. 2840 /15

BOA.DH.TMIK.M.. 91/47

BOA.DH.TMIK.M.. 91/47, Lef 30

BOA.DH.ŞFR. 376 /107

BOA.DH.TMIK.M.. 148 /28

BOA.DH.TMIK.M.. 203 /67, Lef 6

BOA. DH.TMIK.M..222/48, Lef 9

BOA. HR.İD.. 28/ 72

BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 8

BOA. DH.TMIK.M.. 52 /93, Lef 9

Yayın Geliş Tarihi: 28.07.2021

Yayına Kabul Tarihi: 29.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Gökçelik, Beste Ş. "Maraş'ta Ermeniler Ve Zeytun İsyanlarına Dair." *Ermeni Araştırmaları*,
Sayı 69 (2021): 219-223.

Kitap Tahli

MARAŞ'TA ERMENİLER VE ZEYTUN İSYANLARINA DAİR

(ABOUT ARMENIANS IN MARAS
AND THE ZEYTUN REBELLIONS)

Şevval Beste GÖKÇELİK*

Kitap adı: Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları

Yazar: Nejla Günay

Yayınevi: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları

Yayın Yeri -Tarih: Kahramanmaraş- Nisan 2021

ISBN: 978-605-4996-91-9

Dil: Türkçe

Sayfa Sayısı: 364

Osmanlı toplumu içerisinde Ermenilerin ve Müslümanların bir arada yaşamış olduğu ve birbirlerinden etkilendikleri dikkate değer bölgelerden birisi Maraş'tı. Maraş, Katolik ve Protestan misyonerlerin etkisinin yoğun biçimde hissedildiği ve bu misyonerlik çalışmaları sonucunda Ermenilerin milli bilinçlerini kazandığı bölgelerden biriydi. Maraş'ın Zeytun kazasında sıklıkla yaşanan Ermeni isyanları büyük oranda Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerlerin ürünüydü. Nejla Günay,

* ORCID: 0000-0003-2706-3450
Misafir Araştırmacı, AVİM.

“Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları” adlı kitabında Maraş’ta yaşayan Ermenilerin demografik, tarihi, kültürel yapılarını, siyasi ve ekonomik yönlerini, misyonerlik faaliyetlerinin Ermeniler üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Doktora tezini “Maraş Ermenileri” adlı çalışmasıyla 2007 yılında tamamlayan Nejla Günay’ın bu tezi aynı yıl “Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları” adı ile kitap olarak yayınlanmıştır. Kitap ayrıca 2012 yılında “Kahramanmaraş Kültürüne Hizmet Ödülleri” kapsamında en iyi kitap ödülüne layık görülmüştür. Akademik hayatı boyunca Osmanlı-Ermeni, Osmanlı-Rus, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini konu alan makaleleri ile literatüre katkı sunan Günay, Osmanlı toplum yapısını odak noktasında tutan çalışmalar yapmaya devam etmektedir. 2018 yılında Profesör unvanını kazanan Nejla Günay, Gazi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitim Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Giriş bölümü haricinde üç bölümden oluşan kitap, yerli ve yabancı kaynaklardan elde edilen içeriklerle oldukça ayrıntılı bir şekilde Ermeni-Türk ilişkilerinin profilini çizmektedir. Kitabın giriş bölümünde Maraş’ın jeopolitik konumu, tarihi ve Ermenilerin Maraş’ın tarihi gelişimi içindeki yerinden bahsedilmektedir. Bu bölümde XI. yüzyılda Ermenilerin ilk kez Bizans tarafından Maraş’a yerleştirilmesinden, Maraş’ın Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar olan süre boyunca Ermeni-Türk ilişkileri adına yaşanan tarihi gelişmelere yer verilmektedir.

Eserin “Maraş’ta İdari Yapı, Sosyal ve Ekonomik Hayat” başlıklı birinci bölümünde Maraş’ın demografik durumu, bölgeye hâkim olan dini, sosyal ve kültürel meseleler, Ermenilerin Maraş’ın sosyal yapısı içindeki konumları ve Maraş Ermenilerinin ekonomik durumları itinayla inceleme altına alınmaktadır.

Osmanlı tebaasının bir kısmı gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Gayrimüslimlere, din ve vicdan hürriyeti ve kendi ibadethanelerini açma hakları tanınmaktadır. Kitabın birinci bölümünde belirtildiği gibi Maraş Sancağı içerisinde en fazla gayrimüslimin bulunduğu bölge Zeytun’dur. En fazla Ermeni isyanına tanık olunan bölge de burasıdır. Kendi kilise, okul ve vakıflarını kullanmalarına izin verilen Ermeniler, bu isyanlar sonucunda kendi yapılarının da ciddi şekilde zarar görmesine neden olmaktadır. Örneğin 1896 isyanında Zeytun’daki Ermeni kilise ve okulları fazlaca zarar görmüştür ve bunlar Osmanlı makamlarınca tamir edilmiştir.

Bölümde açıkça belirtildiği gibi Islahat Fermanı’ndan sonra gayrimüslimlerin Osmanlı bürokrasisindeki yeri iyice artmıştır. Sosyal hayatta Müslümanlar ve Ermeniler iç içe geçmiştir. Bu bölümde birbirinden fazlaca etkilenen bu iki topluluğun birbirine benzeyen özelliklerine, Ermenilerin şehrin bürokrasisinde

üstlendikleri role, tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticaret faaliyetlerine yer verilmiştir.

“Maraş’ta Türk ve Ermeni İlişkilerinin Bozulmasının Sebepleri” başlığıyla okuyucuyu karşılayan ikinci bölümde ilk olarak Şark Meselesine değinilmiştir. Yazar, Şark Meselesinin ortaya atılma sebeplerinin büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde çıkar elde etmek istemesi, devletin Avrupa’daki topraklarının ele geçirilmesi ve Türklerin Avrupa’dan atılması olduğundan bahsetmektedir. Bölümün devamında XIX. Yüzyılda büyük devletlerin Osmanlı’ya karşı uyguladığı politikaları ele alan yazar, bu devletlerin misyonerlik faaliyetlerine özellikle dikkat çekmektedir. Misyonerler, sömürmek istedikleri bölgelere yerleşerek öncelikle misyonerlik faaliyetleri kapsamında oralarda kendi kültürlerini tanıtarak sevdirmeyi ve benimsetmeyi amaçlamaktadır. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı sonrasında Hristiyan misyonerler Osmanlı topraklarında daha etkili hale gelmeye başlamıştır. Bu kapsamda kitabın bu bölümünde Katolik, Protestan, Amerikan, Alman ve İngiliz misyonerlerin Maraş’ta izledikleri yol ve faaliyetlerin Ermeniler üzerindeki etkisine yer verilmektedir.

Misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni milli bilinci uyandırılırken, aynı zamanda Türk düşmanlığı aşılarmakta, ihtilalci fikirler içeren yayınlar ve ilahiler yayılmaktadır. Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti’nin bu isyanlara karşı verdiği tepkiler de misyonerler aracılığıyla dünya kamuoyuna çarpıtılarak yansıtılmıştır. Söz konusu faaliyetlerin etkisiyle hız kazanan milliyetçilik akımı, Balkanlarda Sırp isyanının çıkmasıyla iyice alevlenmiştir. Kitapta da bahsedildiği gibi Balkanlarda meydana gelen bağımsızlık gelişmelerinden sonra Ermeniler savaşmadan ve isyan etmeden kendi bağımsızlıklarını kazanamayacakları inancına kuvvetle bağlanmıştır. Bu düşünce de kanlı isyanların tetikleyicisi olmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde Ermenilerin Osmanlı’ya karşı kurdukları komitalara da değinilmektedir. Bölümde, özellikle dikkat çeken Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerinin ve daha pek çok cemiyetin oluşumuna, amaçlarına, izledikleri yola yer verilmiştir. Yazarın da söz ettiği gibi bu komiteler Ermeni milliyetçiliği duygusuyla gerçekleştirdikleri eylemlerde yöntem olarak terörü benimsemiştir. Amaçları ise benzerdir; bağımsız bir devlet kurmak ve bunu yaparken batı dünyasında “Ermeni katliamı” şeklinde propagandalar yaratarak Avrupa’nın desteğini almak.

Üçüncü bölüm Maraş’ın içinde Türk-Ermeni ilişkilerini kopma noktasına getiren Ermeni isyanlarına ışık tutmaktadır. “Maraş’ta Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması ve Ermeni İsyancıları” başlıklı üçüncü bölüm, Maraş’ta

Ermeni olaylarının önemli bir kısmının gerçekleştiği Zeytun kazasını odak noktasına almaktadır. Kitabın giriş bölümünde yapıldığı gibi bu bölümde de ilk olarak Zeytun'un coğrafi yapısı ve idari yönetim şekline bahsedilerek okuyucuya bölge hakkında genel bir perspektif kazandırılmaktadır.

Zeytun, Ermenilerin ilk kez Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sadece 20 yıl sonrasında isyanlar gerçekleştirdiği bir bölgedir. Dolayısıyla Zeytun Ermenilerinin Osmanlı hâkimiyetini kabul etmesi en başından zor olmuştur. Bu açıdan hareketli bir bölge olan Zeytun, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Maraş'ta asker sayısının azalmasıyla birlikte Ermenilere daha rahat biçimde isyan etme fırsatını sunmuştur. Bu tarihten itibaren sıklıkla isyan eden Ermeniler Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerinin de kurulmasıyla iyice güçlenmiş ve isyanlar hız kazanmıştır. Yazar, bu bölümde isyanlar sonrasında Osmanlı Devleti tarafından yapılan çeşitli düzenlemelere de yer vermiştir. Bu çerçevede Zeytun Ermenilerinin vergilerinin azaltılması, genel af çıkarılması, silahlarının iadesi gibi ağır talepler hükümet tarafından kabul edilmiştir.

1877-1878 yıllarında Rusya ile sürdürülen savaş sırasında dikkati farklı noktalara kayan Osmanlı, Zeytun'da yine isyanlarla karşılaşmıştır. Kitabın bu bölümünde, Zeytun Ermenilerinin isyan etmesinde İngiltere'nin büyük rolü olduğunu doğrulayan mektuplara yer verilmektedir. Hız kesmeden devam eden isyanlarda çok sayıda insan yaşamını kaybederken Ermeni ve Türk taraflar arasında güvensizlik had safhaya gelmiştir. Bu bölüm, büyük devletlerin kendi çıkarları uğruna bir topraktaki iki milletin karşı karşıya getiriliş hikâyesini yansıtırken, yıllar boyunca iç içe geçmiş bu toplulukların birbirinden kopuşunu da vurgulamaktadır.

Yazarın ele aldığı olaylar kronolojik açıdan kitabın bütününe tamamlar nitelikte düzenlenmiştir. Yazar, yıllar boyunca süregelen Ermeni-Türk ilişkilerindeki iniş-çıkışlı grafiği net bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. Kitabın ilk sayfalarında ve sonrasında Maraş ve Zeytun'un coğrafi, demografik ve tarihi yapılarından bahsedilmesi, bu bölgelerin öneminin kavranması açısından önemli olmuştur. Maraş'ta Ermenilerin çıkardıkları isyanlar detaylarıyla incelenmiştir ve Osmanlı Devleti'nin bu isyanlara tepkisinin misyonerler tarafından çarpıtılarak batı medyasına yansıtıldığını defalarca vurgulayan yazar, bu argümanını çeşitli belgelerle desteklemiştir. Zeytun'da XIX. Yüzyılda meydana gelen isyanların nedenleri, kim tarafından desteklendikleri, Ermenilerin bu süreçteki silahlanma faaliyetleri ve aldıkları yardımlar kitapta açıklayıcı bir biçimde yer almaktadır.

Yerli ve yabancı kaynaklarla zenginleştirilen kitap, içerisine eklenmiş olan açıklayıcı tablolar, görseller, mektuplar ve haritalarla birlikte tüm anlatılanları

okuyucu açısından daha da cazip hale getirmektedir. Nejla Günay, kaleme almış olduğu “Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları” adlı bu eserinde, Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki tarihi, sosyal, kültürel ve ekonomik varlığını ve gerçekleştirdikleri isyanları Maraş bölgesini mercek altına alarak sunmaktadır. Akıcı ve yalın anlatımıyla literatüre büyük katkısı olan bu kitap Ermeni-Türk ilişkilerini inceleyen araştırmacılara rehber olabilecek niteliktedir.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araŐtırmacılar arasında disiplinler arası tartıŐmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 69 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araŐtırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **70. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **29 Ekim 2021**'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 3(üç) defa, Nisan, AĞustos ve Aralık aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıŐ ve yayımına karar verilmemiŐ, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşivle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 135 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 90 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 60 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 100 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2020 / Editör: Alev Kılıç	40 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

E-ISSN: 2687-3214

9 771303 068004

Fiyatı: 45 TL